

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ – ΠΟΛΥΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Δ.Π.Μ.Σ: «ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΕΡΓΩΝ, ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟΣ & ΧΩΡΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Διερεύνηση της σχέσης των οικονομικών εξελίξεων με τη χωρική
οργάνωση στη σύγχρονη Ελλάδα

ΣΙΟΥΛΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

Επιβλέπουσα καθηγήτρια : MARIE NOELLE DUQUENNE

ΛΑΡΙΣΑ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2018

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΠΟΛΥΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΕΡΓΩΝ, ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟΣ & ΧΩΡΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ»

ΤΜΗΜΑΤΑ

ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ, ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ
ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
&
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Διερεύνηση της σχέσης των οικονομικών εξελίξεων με τη χωρική
οργάνωση στη σύγχρονη Ελλάδα

© 2018 Σιούλας Παναγιώτης

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Διαχείριση Έργων, Συγκοινωνιακός και Χωρικός Σχεδιασμός» δεν υποδηλώνει αποδοχή των απόψεων του/της συγγραφέα (Ν. 5343/32 αρ. 202 παρ. 2).

Εικόνα εξωφύλλου:

Kazimir Malevich (1878-1935) – Λεπτομέρεια, Supremus No. 55 (1916)
© Krasnodar Territorial Art Museum

Εγκρίθηκε από τα Μέλη της Τριμελούς Εξεταστικής Επιτροπής:

Πρώτος Εξεταστής (Επιβλέπουσα)

Δρ. Μαρί Νοέλ Ντυκέν

Καθηγήτρια, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Δεύτερος Εξεταστής

Δρ. Σεραφείμ Πολύζος

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τρίτος Εξεταστής

Δρ. Κωνσταντίνος Λαλένης

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	1
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	3
ABSTRACT	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
Σκοπός και μεθοδολογία	5
Διάρθρωση κεφαλαίων	7
1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΝΔΕΣΗΣ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ9	
1.1 Εννοιολογικές διευκρινήσεις	10
1.2 Θεωρητικές προσεγγίσεις για τη χωρική ανάπτυξη	13
1.2.1 Φιλοσοφικό πλαίσιο αρχών	13
1.2.2 Συνέχειες και ασυνέχειες στην εξέλιξη της χωρικής ανάπτυξης.	14
1.2.3 Εισαγωγή της διάστασης του Χώρου στην Οικονομία (1909-1954).....	14
1.2.4 Ανάλυση της δυναμικής του Χώρου στην Οικονομία (1955-1970)	17
1.2.5 Πολιτική οικονομία του Χώρου (1970-1984)	19
1.2.6 Επιστροφή στο ειδικό της χωρικής ανάπτυξης (1984 έως 2008).....	23
1.3 Συμπεράσματα.....	26
2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ.....	29
2.1 Η μετάβαση στην κρίση, 1974-1981.....	32
2.2 Οικονομική κρίση και στασιμότητα, 1981-1985	36
2.3 Στασιμότητα και μερική ανάκαμψη, 1985-1995	39
2.4 Η «ανάπτυξη», 1995-2008	43
2.5 Κρίση και Σοκ, 2008- εν εξελίξει	46
2.6 Η Ελλάδα ως μέλος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.....	52
2.6.1 Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση	52
2.6.2 Η σχέση της Ελλάδας με την Ε.Ε.....	57
2.7 Συμπεράσματα.....	59
3. ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ	64
3.1 Η Χωροταξία διακριτά στο προσκήνιο, 1975-1993	67
3.1.1 Σταθμοί του χωροταξικού και περιφερειακού σχεδιασμού	67
3.1.2 Χωρική κατανομή του πληθυσμού και των τομέων της οικονομίας	70

3.2	Στρατηγικός και ολοκληρωμένος σχεδιασμός, 1993-2009	74
3.2.1	Σταθμοί του χωροταξικού και περιφερειακού σχεδιασμού	74
3.2.2	Χωρική κατανομή του πληθυσμού και των τομέων της οικονομίας	77
3.3	Με κέντρο την ιδιωτική πρωτοβουλία, 2009- εν εξελίξει	79
3.3.1	Σταθμοί του χωροταξικού και περιφερειακού σχεδιασμού	79
3.3.2	Χωρική κατανομή του πληθυσμού και των τομέων της οικονομίας	80
3.4	Η Ελλάδα ως περιφέρεια της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης	82
3.4.1	Η χωροταξία στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση	82
3.4.2	Η ιστορική εξέλιξη της περιφερειακής πολιτικής της Ε.Ε.	84
3.4.3	Χωροταξικός σχεδιασμός της Ελλάδας στο πλαίσιο της Ε.Ε.	87
3.5	Συμπεράσματα	89
4.	ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΣΧΕΤΙΣΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ	93
4.1	Μεθοδολογικό πλαίσιο	95
4.2	Δείκτες αποτύπωσης της περιφερειακής ανάπτυξης της Ελλάδας	99
4.2.1	Κατανομή κ.κ.Α.Ε.Π. σε επίπεδο περιφερειών από το 1981-2015	99
4.2.2	Κατανομή του κ.κ. Εισοδήματος σε επίπεδο περιφερειών από το 2000-2014	104
4.2.3	Κατανομή της Ανεργίας σε επίπεδο περιφερειών από το 1988-2016... ..	108
4.2.4	Τομεακή και περιφερειακή οργάνωση της παραγωγής 1988-2016	112
4.3	Δείκτες αποτύπωσης της κερδοφορίας του κεφαλαίου στην Ελλάδα	120
4.3.1	Εξέλιξη των Επενδύσεων στην Ελλάδα 1981-2016	120
4.3.2	Εξέλιξη της απόδοσης του αποθέματος κεφαλαίου στην Ελλάδα 1981-2015	123
4.4	Συμπεράσματα	126
5.	ΕΠΙΛΟΓΟΣ: ΤΟ ΕΦΙΚΤΟ ΤΗΣ ΙΣΟΡΡΟΠΗΜΕΝΗΣ Ή Η ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ΤΗΣ ΕΦΙΚΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ;	130
5.1	Συμπεράσματα	131
5.2	Προτάσεις για περαιτέρω έρευνα	136
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	138
	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	149

Διάγραμμα 2-1: Ποσοστιαία συμμετοχή τομέων στο Α.Ε.Π.: 1972,1981	33
Διάγραμμα 2-2: Μεταβολή Παραγωγικότητας Εργασίας, Μέσου Πραγματικού Μισθού, Ονομαστικό κόστος εργασίας 1961-1981	34
Διάγραμμα 2-3: Ρυθμός Ανάπτυξης, Πληθωρισμός, Ανεργία 1961-1981	35
Διάγραμμα 2-4: Ρυθμός Ανάπτυξης, Πληθωρισμός, Ανεργία 1980-1997.....	37
Διάγραμμα 2-5: Μεταβολή Παραγωγικότητας Εργασίας, Μέσου Πραγματικού Μισθού, Ονομαστικό κόστος εργασίας 1981-1997	38
Διάγραμμα 2-6: Ποσοστό κέρδους (r) στην ελληνική οικονομία 1958-2009	39
Διάγραμμα 2-7: Πραγματικό ετήσιο κόστος εργασίας και παραγωγικότητα (1995=100)	44
Διάγραμμα 2-8: Πραγματικό κ.κ. ΑΕΠ σε χιλιάδες ευρώ (2005-2016, σταθερές τιμές 2010)	47
Διάγραμμα 2-9: Ποσοστιαία μεταβολή μισθωτής εργασίας, γ' τρίμηνο του 2016 σε σχέση με το γ' τρίμηνο του 2010 και του 2015.....	48
Διάγραμμα 2-10: Κλαδική οργάνωση της παραγωγής διαχρονικά (1951-2011).....	49
Διάγραμμα 2-11: Ρυθμός Ανάπτυξης, Πληθωρισμός, Ανεργία 1995-2016	50
Διάγραμμα 2-12: Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών στην Ε.Ε. (% Α.Ε.Π.)	55
Διάγραμμα 2-13: Απόκλιση των εθνικών πληθωρισμών από τον πληθωρισμό της Ευρωζώνης.....	56
Διάγραμμα 3-1: Κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδας 1951-1991.....	71
Διάγραμμα 3-2: Κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδας 1981-2001.....	78
Διάγραμμα 3-3: Μετανάστευση, Ανεργία, Ύφεση (2008-2014).....	81
Διάγραμμα 4-1: Εξέλιξη του Συντελεστή Μεταβλητότητας κ.κ.Α.Ε.Π. Ελλάδας 1981-2015	102
Διάγραμμα 4-2: Εξέλιξη του κ.κ.Α.Ε.Π. των περιφερειών ως προς το εθνικό, 1981-2015	103
Διάγραμμα 4-3: Εξέλιξη του Συντελεστή Μεταβλητότητας του κ.κ. Διαθέσιμου Εισοδήματος σε ΜΑΔ, Ελλάδας 2000-2014	106
Διάγραμμα 4-4: Εξέλιξη του κ.κ. Διαθέσιμου Εισοδήματος σε ΜΑΔ των περιφερειών ως προς το εθνικό, 2000-2014.....	107
Διάγραμμα 4-5: Εξέλιξη του Συντελεστή Μεταβλητότητας του ποσοστού Ανεργίας Ελλάδα 1988-2016.....	110
Διάγραμμα 4-6: Εξέλιξη του ποσοστού Ανεργίας των περιφερειών και της Ελλάδας, 1988-2016.....	111

Διάγραμμα 4-7: Ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης των επενδύσεων στην Ελλάδα 1981-2016	123
Διάγραμμα 4-8: Καθαρή απόδοση του καθαρού αποθέματος κεφαλαίου στην Ελλάδα 1981-2016.....	124

Πίνακας 1-1: Συνιστώσες χωρικής ανάλυσης	12
Πίνακας 2-1: Κλαδική οργάνωση της ελληνικής οικονομίας με βάση το ποσοστό τους στον οικονομικώς ενεργό πληθυσμό	31
Πίνακας 3-1: Άξονες χωροταξικού σχεδιασμού στην Ελλάδα.....	65
Πίνακας 3-2: Πρωτοβουλίες Ευρωπαϊκής Επιτροπής για θέματα χωροταξίας.....	86
Πίνακας 4-1: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης περιφερειών Ελλάδας ανά τομέα 1988-2016	117
Πίνακας 4-2: Ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης των επενδύσεων στην Ελλάδα 1981-2016	122
Πίνακας 4-3: Καθαρή απόδοση του καθαρού αποθέματος κεφαλαίου στην Ελλάδα 1981-2016	125
Πίνακας 0-1: Δείκτης του κ.κ.Α.Ε.Π. των περιφερειών ως προς το εθνικό, 1981-1990	150
Πίνακας 0-2: Δείκτης του κ.κ.Α.Ε.Π. των περιφερειών ως προς το εθνικό, 1991-1999	151
Πίνακας 0-3: Δείκτης του κ.κ.Α.Ε.Π. των περιφερειών ως προς το εθνικό, 2000-2009	152
Πίνακας 0-4: Δείκτης του κ.κ.Α.Ε.Π. των περιφερειών ως προς το εθνικό, 2008-2015	153
Πίνακας 0-5: Δείκτης του κ.κ. Εισοδήματος των περιφερειών ως προς το εθνικό, 2000-2014	154
Πίνακας 0-6: Ποσοστό ανεργίας των περιφερειών ως προς τον ενεργό πληθυσμό τους, 1988-2002	155
Πίνακας 0-7: Ποσοστό ανεργίας των περιφερειών ως προς τον ενεργό πληθυσμό τους, 2003-2016	156
Πίνακας 0-8: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης των περιφερειών ως προς την απασχόληση 1988-1992	157
Πίνακας 0-9: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης των περιφερειών ως προς την απασχόληση 1993-1997	158
Πίνακας 0-10: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης των περιφερειών ως προς την απασχόληση 1998-2002	159
Πίνακας 0-11: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης των περιφερειών ως προς την απασχόληση 2003-2007	160
Πίνακας 0-12: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης των περιφερειών ως προς την απασχόληση 2008-2012	161

Πίνακας 0-13: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης των περιφερειών ως προς την απασχόληση 2013-2016.....	162
---	-----

ΧΑΡΤΕΣ

Χάρτης 2-1: Κατά κεφαλή Α.Ε.Π. σε Μ.Α.Δ. στην Ε.Ε.....	54
Χάρτης 3-1: Τα ΚΕΠΑ, χωροθέτηση και προβλεπόμενο πληθυσμός για το 2000	69
Χάρτης 3-2: Ο κύριος αναπτυξιακός άξονας της χώρας, στα ευρύτερα γεωγραφικά πλαίσια του.....	73
Χάρτης 3-3: Πολυκεντρική και ισόρροπη χωρική ανάπτυξη του Γ.Π.Χ.Σ.Α.Α.	76

Κάθε έργο κρύβει στο εσωτερικό του το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων μέσα στο οποίο έγινε. Αυτές είναι τελικά που του έδωσαν μορφή και περιεχόμενο. Οφείλω, λοιπόν, να επισημάνω χωριστά και να ευχαριστήσω για την ιδιαίτερη συμβολή τους τους εξής:

Για το ειλικρινές ενδιαφέρον και τη συνεπή καθοδήγηση της, την κ. Μαρί Νοέλ Ντυκέν (καθηγήτρια του ΤΜΧΠΠ του Παν. Θεσσαλίας). Οι παρατηρήσεις της, σε όλες τις φάσεις της εργασίας, ήταν καθοριστικές για την κατανόηση και ανάπτυξη του θέματός της. Έδωσε το πιο κυριολεκτικό νόημα στην έννοια «καθηγητής».

Για την άμεση βοήθεια και ανταπόκριση στην αναζήτηση στατιστικών στοιχείων τους υπαλλήλους της Ελ. Στατ. τόσο στη Λάρισα όσο και στην Αθήνα. Για την καθοριστική και καλοπροαίρετη βοήθειά της καθόλη τη διάρκεια των σπουδών την κ. Στέβη Βαφειάδου από τη γραμματεία του Δ.Π.Μ.Σ.

Για την στήριξη, την ενσυναίσθηση που υπέδειξε και την εμπιστοσύνη του προς εμένα, το Σπύρο Μαυρογιάννη. Για τις ατελείωτες συζητήσεις, τα διαβάσματα και τις τεχνικές παρατηρήσεις της, την Ευγενία Σαββάκη.

Τέλος, στους γονείς μου οφείλω απεριόριστη ευγνωμοσύνη και τους ευχαριστώ, όχι μόνο για την άνευ ορίων στήριξή τους, αλλά γιατί μου έμαθαν να τους αμφισβητώ, να προσπαθώ άενα να αιτιολογώ τη γνώμη μου και τέλος να την μετασχηματίζω.

Η εργασία αυτή είναι αφιερωμένη στον Άλκη, που δε σταματά ποτέ να αναζητά δρόμους για την υλοποίηση των ονείρων μας και στην Ελένη, που με σθένος και ειλικρίνεια προχωράει κι ας είναι οι καιροί κόντρα.

AMECO: annual macro-economic database of the European Commission's Directorate General for Economic and Financial Affairs

APNDK: δείκτης Net returns on net capital stock; total economy

R&D: Research and Development

A.A.: Αειφόρο Ανάπτυξη

A.E.Π.: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν

Γ.Π.Χ.Σ.Α.Α.: Γενικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης

Δ.Ν.Τ.: Διεθνές Νομισματικό Μουσείο

Ε.Α.Π.Τ.Α.: Ειδικά Αναπτυξιακά Προγράμματα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης

Ε.Γ.Τ.Α.Α.: Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης

Ε.Δ.Ε.Τ.: Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά και Επενδυτικά Ταμεία

Ε.Ε.: Ευρωπαϊκή Ένωση

Ε.Κ.Τ. : Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα

Ε.Κ.Τ. : Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

Ε.Ο.Κ.: Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα

Ε.Π.Χ.Σ.Α.Α.: Ειδικά Πλαίσια Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης

Ε.Σ.Π.Α. 2007-2013: Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς

Ε.Σ.Π.Α. 2014-2020: Εταιρικό Σύμφωνο για το Πλαίσιο Ανάπτυξης

Ε.Σ.Σ.Δ.: Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών

Ε.Σ.Υ.Ε.: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος

Ε.Σ.Χ.Α.Δ.Α.: Ειδικά Σχέδια Χωρικής Ανάπτυξης Δημόσιων Ακινήτων

Ε.Σ.Χ.Α.Σ.Ε.: Ειδικά Σχέδια Χωρικής Ανάπτυξης Στρατηγικών Επενδύσεων

Ε.Τ.Ε. : Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων

Ε.Τ.Θ.Α.: Ευρωπαϊκό Ταμείο Θάλασσας και Αλιείας

Ε.Τ.Π.Α.: Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης

Ελ. Στατ.: Ελληνική Στατιστική

κ.κ.: κατά κεφαλήν

Κ.Π.Σ.: Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης

ΚτΠ: Καπιταλιστικός τρόπος Παραγωγής

Μ.Α.Δ.: Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης

Μ.Ο.Π.: Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα

Ο.Α.: Ολυμπιακοί Αγώνες

Ο.Ν.Ε.: Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης

Ο.Ο.Σ.Α: Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης

Π.Ε.Π.: Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα

Π.Ο.Ε.: Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου

Π.Π.: Παγκόσμιος Πόλεμος

Π.Π.Α.: Περιφερειακά Προγράμματα Ανάπτυξης

Π.Π.Χ.Σ.Α.Α.: Περιφερειακά Πλαίσια Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης

Σ.Α.Κ.Χ.: Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου

Σ.Μ.Π.Ε.: Στρατηγική Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων

Σ.Π.Α.: Σχέδια Περιφερειακής Ανάπτυξης

Τ.Α.Ι.Π.Ε.Δ.: Ταμείο Αξιοποίησης Ιδιωτικής Περιουσίας Δημοσίου

Χ.Σ.: Χωροταξικός Σχεδιασμός

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματεύεται την αμφίδρομη σχέση του Χώρου με την Οικονομία, εξετάζοντάς την ειδικά, μέσα από την επίδραση των οικονομικών εξελίξεων της σύγχρονης Ελλάδας στη χωρική οργάνωσή της. Για το σκοπό αυτό, στην αρχή γίνεται μια συνοπτική και κριτική παρουσίαση της εξέλιξης του επιστημονικού διαλόγου πάνω σε αυτή τη σχέση. Στη συνέχεια, μέσα από μια περιοδολόγηση, αναλύονται όλες οι βασικές οικονομικές μεταβολές, οι αιτίες που τις γεννούν και τα αποτελέσματά τους στην κοινωνία. Έπειτα, πάλι με εργαλείο την αντίστοιχη περιοδολόγηση, εκτίθενται τα βήματα της οργάνωσης του χώρου στην Ελλάδα. Αυτά εξετάζονται μέσα από δύο κατευθύνσεις, της συνειδητής παρέμβασης από το κράτος μέσω του χωροταξικού σχεδιασμού, αλλά και μέσω της περιγραφής των πραγματικών χωρικών κατανομών πληθυσμού και κλάδων της παραγωγής. Με βάση τα παραπάνω διερευνάται εμπειρικά η σχέση των περιφερειακών ανισοτήτων με την κερδοφορία του κεφαλαίου στη χώρα. Μέσα από μια σειρά στατιστικών δεικτών επιχειρείται να βρεθεί ο τρόπος που συσχετίζονται. Τέλος, γίνεται μια σύνθεση των επιμέρους συμπερασμάτων με τις αρχικές θεωρητικές προσεγγίσεις ώστε να γενικευτούν όσο γίνεται. Ενώ παράλληλα προβάλλεται και η συνολική εικόνα της επίδρασης των οικονομικών αλλαγών στη χωροταξία της Ελλάδας.

Λέξεις κλειδιά: χώρος και οικονομία, περιφερειακή ανάπτυξη, χωροταξία και ανάπτυξη, ελληνική οικονομία, ελληνική χωροταξία, χωρικός σχεδιασμός, περιφερειακές ανισότητες

The purpose of the present thesis is to discuss the interrelation between Space and Economy by examining it specifically through the influence of the economic developments in modern Greece on its spatial organization. To this intent, at first, the development of the scientific dialogue over this relationship is briefly and critically presented. Following, all the fundamental economic changes are analyzed through periodization. Special mention is made of their causes and their effects on society. Then, again through the respective periodization, the steps of organizing space in Greece are shown in detail. These steps are examined with respect to two aspects, the one is the state's conscious intervention through spatial planning, and the other is the description of real spatial distribution of population and production sectors. According to the above, the relationship between regional inequalities and the profitability of capital in the country is empirically investigated. For this purpose, use of statistical indicators has been made. Finally, all individual conclusions are combined with the theoretical approaches, in order to generalize them as much as possible. At the same time, the overall impact of economic changes on the spatial planning in Greece is being presented.

Key words: space and economy, regional development, spatial development, Greek economy, Greek spatial planning, regional economic policy, regional inequality

Σκοπός και μεθοδολογία

Ένα ερώτημα που σίγουρα δεν πίστευε ότι θα αντιμετωπίσει τόσο έντονα η νέα γενιά είναι το «πού». Υπομονετικό και επίμονο, περιμένει να τελειώσει κανείς το σχολείο, ή τις σπουδές, ή να μην αντέξει την ανεργία και την επισφάλεια, ή τη δουλειά στον καιρό των μνημονίων. Τότε εμφανίζεται πού θα πας μετά; Έχει δουλειές ο τόπος σου; Τι γίνεται στην πρωτεύουσα; Πώς και Πού τελικά θέλεις να ζήσεις; Δεν μπορούν εν μέσω κρίσης-ύφεσης να συμβιβαστούν οι προσδοκίες και οι απαιτήσεις των νέων για τη ζωή τους με την πραγματικότητα της Ελλάδας. Εξού και τα κύματα μετανάστευσης, ιδιαίτερα των ειδικευμένων νέων, ή το ανάποδο η επιστροφή στην «ασφάλεια» της επαρχίας και της οικογένειας. Αλλά **είναι αντικειμενική η άνιση χωρική ανάπτυξη;**

Από αυτά τα σύγχρονα ερωτήματα της νέας γενιάς εφορμάται η παρούσα εργασία και αυτό το τελευταίο τελικά επιδιώκει να ψηλαφήσει. Δεν είναι μόνο η καπιταλιστική κρίση που θέτει τόσο επιτακτικά τη μελέτη της σχέσης του χώρου με την οικονομία. Σε περίοδο ομαλής λειτουργίας του συστήματος είναι που γεννήθηκε το Detroit ως το αποκορύφωμα των συνεπειών στον αστικό χώρο της αποβιομηχάνισης. Αλλά και πιο κοντά στη γειτονιά μας, τα φαινόμενα ανισότητας μεταξύ Νότου και Κέντρου στην ευρωπαϊκή οικονομική ολοκλήρωση, **η αδυναμία των πολιτικών συνοχής να είναι αποτελεσματικές ακριβώς όταν είναι και πιο αναγκαίες** είναι ενδεικτικά φαινόμενα των αντιφάσεων της αυτόματης λογικής ότι οικονομική ανάπτυξη σημαίνει και κοινωνική-χωρική ισότητα και ευημερία *ceteris paribus*.

Ο επιστημονικός διάλογος ήδη έχει ενταθεί γύρω από αυτό το θέμα και πολλές ακόμα και αντιθετικές μελέτες έχουν να προσφέρουν ενδιαφέροντα συμπεράσματα και οπτικές. **Σκοπός της εργασίας αυτής**, πέρα του παιδευτικού, είναι να συμμετάσχει (στο μέτρο του δυνατού) στο διάλογο αυτό και κυρίως να τροφοδοτηθεί απ' αυτόν ώστε να συμβάλει στην αποκάλυψη της πραγματικής εσωτερικής κίνησης στη σχέση χώρου – οικονομίας. Να αντλήσει υποθέσεις, συμπεράσματα αλλά και φιλοσοφικές αρχές από τις ποικίλες επιστημονικές προσεγγίσεις. Όμως αυτό είναι το μισό βήμα. Συνέχεια του σκοπού αυτού είναι η μελέτη περίπτωσης στην Ελλάδα για την επίδραση των οικονομικών εξελίξεων στη χωρική οργάνωση της χώρας από το 1981(74)-2016. Με αυτόν τον τρόπο επιδιώκεται να αναμετρηθούν με τις πραγματικές εξελίξεις οι θεωρητικές αρχές. Επιδιώκεται να γίνει μια ακτινογράφιση της περιφερειακής ανάπτυξης στην Ελλάδα, να βρεθούν τα προβλήματα, οι αδυναμίες αλλά και οι ελπιδοφόρες προοπτικές για το ξεπέρασμά τους. **Ξεκινάει από το φαινόμενο και τη μορφή του, για να αναζητήσει την ουσία και το περιεχόμενό του.** Σιωπηλός στόχος είναι όλα τα παραπάνω να αποτελέσουν εργαλείο πολιτικών και πρακτικών για το ξεπέρασμα των χωρικών ανισοτήτων και όποιων χωρικών προβλημάτων ανάπτυξης.

Από τον ορισμό του σκοπού απορρέει και η μεθοδολογία. Η προσέγγισή του έγινε σε τέσσερα επίπεδα. Το πρώτο ήταν η εμβάθυνση στο γνωσιοθεωρητικό κομμάτι της ανθρωπογεωγραφίας, των θεωριών χωρικής και περιφερειακής ανάπτυξης, το δεύτερο ήταν η μελέτη των εξελίξεων στην οικονομία και στο χώρο για τη σύγχρονη Ελλάδα (1981(74)-2016), το τρίτο ήταν η εμπειρική διερεύνηση αυτών μέσα από μια σειρά στατιστικών δεικτών και το τέταρτο και τελευταίο ήταν η κωδικοποίηση των συνολικών συμπερασμάτων της εργασίας αυτής.

Αναλυτικότερα, όσον αφορά το **επίπεδο της θεωρητικής προσέγγισης**, έγινε βιβλιογραφική ανασκόπηση σε δύο βασικές κατευθύνσεις. Επιχειρήθηκε να μελετηθεί η εξέλιξη των οικονομικών θεωριών και πολιτικών, παράλληλα με αυτές της χωρικής ανάπτυξης. Βασικός στόχος, ο όσο το δυνατόν καλύτερος, συμπαγέστερος και με εσωτερική συνοχή τρόπος προσέγγισης της διαχρονικής εξέλιξης της σχέσης χώρου - οικονομίας. Η διαδικτυακή μηχανή αναζήτησης google scholar αποτέλεσε σημαντικό συμπλήρωμα στις επισκέψεις των βιβλιοθηκών.

Στο **δεύτερο επίπεδο** στόχος ήταν η όσο γίνεται πιο πραγματική αποτύπωση των κομβικών αλλαγών στην ελληνική οικονομία και στη χωρική οργάνωση. Κι αυτό όχι με τη μορφή παράθεσής τους, αλλά αναδεικνύοντας τις σταθερές και παροδικές αιτίες και στόχους που τις συνέδεαν. Η προσέγγιση του θέματος έγινε μέσω βιβλιογραφίας. Αξιοποιήθηκαν διαλέξεις και άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά και στον καθημερινό Τύπο.

Στο **τρίτο επίπεδο** επιδιώχθηκε να αποτυπωθεί σ' ένα αξιοπρεπή βαθμό η συσχέτιση των συμπερασμάτων για την οικονομία και το χώρο στην Ελλάδα του προηγούμενου επιπέδου. Ορίστηκαν στατιστική δείκτες και μελετήθηκαν στην εξέλιξή τους και στη σχέση μεταξύ τους. Σκοπίμως η έρευνα αντλήθηκε από πρωτογενές υλικό που είτε συλλέχθηκε από το διαδίκτυο, από τις επίσημες ιστοσελίδες των υπηρεσιών, είτε παραχωρήθηκε μετά από αντίστοιχα αιτήματα στην Ελ.Στατ.

Τέλος, στο **τέταρτο επίπεδο** επιχειρήθηκε να συντεθούν όλα τα παραπάνω σε συγκεκριμένα συμπεράσματα για τα όρια και τις δυνατότητες της χωρικής οργάνωσης στην Ελλάδα αλλά και για την εσωτερική λειτουργία της σχέσης του χώρου με την οικονομία.

Οι φάσεις εξέλιξης της εργασίας ακολουθήσαν με τη σειρά τα επίπεδα. Ξεχωριστή αναφορά πρέπει να γίνει στον ελεγκτικό χαρακτήρα που είχε το τρίτο επίπεδο (της πρωτογενούς έρευνας) ως προς το δεύτερο (της βιβλιογραφικής ανασκόπησης).

Διάρθρωση κεφαλαίων

Η διάρθρωση των κεφαλαίων ακολουθεί τη λογική της προηγούμενης μεθοδολογίας.

Στο 1^ο κεφάλαιο χαράσσεται ο θεωρητικός χάρτης της διπλωματικής εργασίας. Επιχειρείται μια κριτική περιοδολόγηση της εξέλιξης της σχέσης της οικονομίας με το χώρο στον επιστημονικό διάλογο. Μέσα από την ανάλυση κομβικών γεγονότων της κάθε περιόδου αναδεικνύεται το υλικό περιβάλλον μέσα στο οποίο γεννήθηκαν οι εκάστοτε προσεγγίσεις. Επιπλέον, έτσι παρουσιάζεται και η προοδευτική τους σχέση, ακολουθώντας το διαλεκτικό νόμο της άρνησης της άρνησης. Η ανάλυση των προσεγγίσεων γίνεται μέσα από την κριτική επισκόπηση των βασικότερων εκφραστών τους.

Στο 2^ο κεφάλαιο εξετάζονται οι μορφές και οι περίοδοι που ορίζονται από την οικονομική πορεία της Ελλάδας. Στο ίδιο μεθοδολογικό μοντέλο, ανάδειξης της εσωτερικής τους κίνησης, μελετώνται βασικοί μακροοικονομικοί δείκτες (ρυθμός ανάπτυξης, πληθωρισμός, παραγωγικότητα εργασίας, μέσος πραγματικός μισθός) και οι επιδράσεις τους στην κοινωνία. Επιμερίζονται, έτσι, πέντε διαφορετικές περίοδοι¹, που ουσιαστικά σηματοδοτούν τον κύκλο κρίση-ύφεση, ανάπτυξη, κρίση. Γίνεται αναφορά, συνοπτικά, στην παγκόσμια πραγματικότητα κάθε περιόδου, προκειμένου να γίνει αντιληπτό το συνολικό περιβάλλον που αλληλοεπιδρά με τις ιδιαιτερότητες της Ελλάδας. Ο χρονικός αυτός προσδιορισμός των περιόδων, συντελείται βάση κεντροβαρικών γεγονότων που δημιουργούν νέες ποιότητες στην οικονομία. Ενώ βασικό πεδίο ανάλυσης τους είναι οι τάσεις ανάπτυξης των τριών τομέων της παραγωγής στην Ελλάδα. Τέλος, γίνεται ξεχωριστή μνεία στην επίδραση της Ε.Ε. στην Ελλάδα. Μέσα από τη σύντομη ιστορία της Ε.Ε., αναδεικνύονται οι βαθύτερες αιτίες της ίδρυσής της, οι στοχεύσεις της και τα βασικά οικονομικά μεγέθη για την ανάπτυξη στα κράτη μέλη της. Συγκεκριμένα για την Ελλάδα επιχειρείται οι ανάδειξη των αιτιών της εισόδου της με αυτήν αλλά και τα αποτελέσματά της, σε οικονομία, κοινωνία και τελικά στο χώρο.

Στο 3^ο κεφάλαιο εξετάζονται οι μορφές και οι περίοδοι που ορίζονται από την πορεία της χωρικής οργάνωσης της Ελλάδας. Στο ίδιο μεθοδολογικό μοντέλο, ανάδειξης της εσωτερικής τους κίνησης, η ανάλυση των χωροταξικών εξελίξεων γίνεται σε δύο βασικά επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο είναι αυτό του σχεδιασμού όπου αποτυπώνονται οι συνειδητές τάσεις οργάνωσης του χώρου από την πλευρά του κράτους. Ενώ το δεύτερο επίπεδο αποτελεί τη πραγματοποιημένη χωρική οργάνωση² μέσω της κατανομής του πληθυσμού και των τομέων της οικονομίας. Η περιοδολόγηση γίνεται με βάση τα ενιαία εσωτερικά και διαφορετικά μεταξύ τους στάδια που

¹ 1974-1981/1981-1985/1985-1995/1995-2008/2008-2016

² Ως πολυπαραγοντικό αποτέλεσμα του σχεδιασμού, της λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς, των κοινωνικών κινημάτων, τυχαίων γεγονότων κτλ.

δημιουργεί ο χωροταξικός σχεδιασμός³. Κρίθηκε ότι οι τάσεις διαμόρφωσης του χώρου παραμένουν ίδιες και άρα δεν ενδείκνυνται για περιοδολόγηση. Κι εδώ γίνεται παράθεση σημαντικών γεγονότων που επηρεάζουν τη χώρα μας, ώστε να γίνει αντιληπτό το διεθνές περιβάλλον. Τέλος, γίνεται ξεχωριστή μνεία στην επίδραση της Ε.Ε. στην Ελλάδα, όσον αφορά τη χωροταξία. Εξετάζονται ποια είναι τα βασικά εργαλεία που ορίζουν στην Ελλάδα τον τρόπο άσκησης χωροταξικής πολιτικής, με ποιο τρόπο προσαρμόζονται αυτά στην τοπική πραγματικότητα και πώς επηρεάζουν τον ελληνικό καπιταλιστικό σχηματισμό.

Στο 4^ο Κεφάλαιο, ορίζεται πιο ειδικά η βασική υπόθεση εργασίας, ότι η όξυνση των περιφερειακών ανισοτήτων στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας βαίνει ανάλογη με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Επιδιώκεται, λοιπόν, η διερεύνηση της συσχέτισης περιφερειακής και οικονομικής ανάπτυξης μέσα από τη μελέτη στατιστικών δεδομένων. Συγκεκριμένα, μελετώνται για κάθε μία από της 13 περιφέρειες και για το διάστημα 1981-2016 (όσο είναι εφικτό) ο δείκτης του κ.κ. Α.Ε.Π. (ως μέτρο σύγκρισης των παραγωγικών δυνατοτήτων κάθε μιας), ο δείκτης του κ.κ. Εισοδήματος (ως μέτρο σύγκρισης της κοινωνικής ευημερίας), το ποσοστό της ανεργίας (ως μέτρο σύγκρισης των δυνατοτήτων ευημερίας) και η τοπική ειδίκευση (ως βασικό χαρακτηριστικό της περιφερειακής οικονομίας). Στη συνέχεια και σε επίπεδο χώρας για τα έτη 1981-2016 μελετώνται ο δείκτης επενδύσεων (ως μέτρο αποτύπωσης της ελκυστικότητας της οικονομίας) και η απόδοση του αποθέματος κεφαλαίου (ως μέτρο αποτύπωσης της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας). Με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύονται οι γενικές τάσεις σύγκλισης και κλαδικής οργάνωσης των περιφερειών της Ελλάδας και της κερδοφορίας του κεφαλαίου σε επίπεδο χώρας. Η ανάλυση αυτή γίνεται αξιοποιώντας το συντελεστή μεταβλητότητας και ειδίκευσης για τις περιφέρειες, ενώ σε επίπεδο χώρας γίνεται εποπτικά από την διαμόρφωση του δείκτη.

Τέλος στο **5^ο Κεφάλαιο** δίνονται τα συνθετικά γενικά συμπεράσματα. Επιδιώκουν να αποτελέσουν τουλάχιστον κομμάτι του θεωρητικού εργαλείου για την εφαρμογή πολιτικών ξεπεράσματος των υπαρχουσών ανισοτήτων και τροφοδότησης των υπαρχουσών τάσεων ισόρροπης και περιβαλλοντικά βιώσιμης ανάπτυξης.

---

³ 1974-1993/1993-2009/2009-εν εξελίξει

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΝΔΕΣΗΣ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει μια συνοπτική βιβλιογραφική ανασκόπηση ώστε να εξεταστεί πώς συνδέεται η οικονομία με το χώρο και ο χώρος με την οικονομία. Πιο συγκεκριμένα, θα αναλυθούν μια σειρά ζητημάτων που αφορούν το νόημα της άνω σχέσης, την αναγκαιότητα μελέτης της καθώς και την επιστήμη στην οποία εντάσσεται. Όλα αυτά θα αναδειχθούν μέσα από την εξέλιξη των προσεγγίσεων της από την επιστημονική κοινότητα. Φαίνεται τελικά, ότι ορίζεται έτσι ένα (σχετικά) νέο επιστημονικό πεδίο που αλληλοτροφοδοτείται τόσο με την επιστήμη του χώρου, όσο και με αυτήν της οικονομίας.

Αρχικό μέλημα, λοιπόν, είναι η σύνδεσή της παρούσας εργασίας με τον εν εξελίξει θεωρητικό διάλογο του θέματός της, τη σχέση χώρου-οικονομίας. Αν και αμφιλεγόμενη και ιδιαίτερα πολύπλοκη η σχέση αυτή δεν αποτελεί κάποιο μεταμοντέρνο εφεύρημα. Φέρει οργανικά το χαρακτήρα της διεπιστημονικής μελέτης και έχει ξεφύγει προ πολλού από το στάδιο της συμπληρωματικότητας στα υπάρχοντα επιστημονικά πεδία. Πλέον αποτελεί από μόνη της ξεχωριστό πεδίο⁴ και εντάσσεται στην ευρύτερη επιστήμη της Γεωγραφίας. Αυτή την αγκαλιάζει ποικιλοτρόπως και μέσα από διαφορετικές γνωσιολογικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις την περιγράφει και την ερμηνεύει. Ειδικότερα, το επιστημονικό πεδίο της χωρικής ανάπτυξης⁵ (**spatial development**) έχει καταφέρει να συνδέσει επιστημονικά τα φαινόμενα (συγκεντρώσεις πληθυσμού-δραστηριοτήτων, δίκτυα, ροές) με τις εδαφικές ενότητες που αναπτύσσονται (φυσικές, λειτουργικές, πολιτικές) μέσω διάφορων θεωριών (αναλυτικών και εφαρμοσμένων).

Ειδικότερα, στη συνέχεια θα οριστούν βασικές έννοιες και θα ακολουθήσει σύντομη κριτική παρουσίαση των σημαντικότερων σύγχρονων επιστημονικών ρευμάτων που αναλύουν τη σύνδεση χώρου-οικονομίας. **Η επιλογή των σημαντικότερων ρευμάτων έγινε με βάση δύο κριτήρια, εσωστρεφής οπτικής και εξωστρεφής.** Το πρώτο περιλαμβάνει το βαθμό συνολικοποίησης διάφορων διάσπαρτων ρευμάτων και το δεύτερο το βαθμό επίδρασής τους στη χωρική οργάνωση

---

⁴ Για την οριοθέτηση και σύσταση του πεδίου των αστικών θεωριών αναλυτικότερα στα Β. Χαστάογλου, 1982 : «Κοινωνικές Θεωρίες για τον Αστικό Χώρο-Κριτική Ανάλυση», Γ. Καυκαλάς, 2004 : «Ζητήματα χωρικής ανάπτυξης-Θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές» σελ. 15-38

⁵ Στη βιβλιογραφία που παρατίθεται γίνεται λόγος για θεωρίες περιφερειακής ανάπτυξης (Λαμπριανίδης, 2015), για επίδραση του χώρου στην ανάπτυξη (Γιώτη-Παπαδάκη, 2011), για χωρική ανάπτυξη (Καυκαλάς, 2004), για τη χωρική διάσταση της ανάπτυξης (Αγγελίδης, 2000).

των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και στην οικονομική δραστηριότητα καθ' αυτή. Οι προσεγγίσεις θα παρουσιαστούν, φυσικά, μέσα από τη σύνδεσή τους με την πραγματικότητα που τα γέννησε και τα αναπαρήγαγε. Δεν είναι στις προθέσεις της εργασίας αυτής μια απλή καταγραφή «τηλεφωνικού καταλόγου» που εν τέλει αποδυναμώνει την εξεταζόμενη Ιδεολογία και την Πρακτική της, απεμπλέκοντας και τις δύο από την αναγκαιότητα και την αιτιώδη νομοτέλεια που τις δημιουργήσε.

1.1 Εννοιολογικές διευκρινήσεις

Με την έννοια «**σχέση χώρου-οικονομίας**» νοούνται οι μηχανισμοί εκείνοι που συνδέουν αμοιβαία τα όρια και τις δυνατότητες (που ορίζει ο χώρος) στην οικονομία με τη διαμόρφωση του αυτού χώρου (από αυτήν). Στο εσωτερικό της κρύβει ένα ολόκληρο σύμπαν εμπειρικών παρατηρήσεων, διεπιστημονικών προσεγγίσεων και αυτόνομων επιστημονικών πεδίων, κάνοντας δύσκολο το έργο της ένταξής της σε μια και μόνο επιστήμη. Εντούτοις, η εξέλιξη της οικονομίας και του καπιταλιστικού συστήματος ως σύνολο, παράλληλα με την εξέλιξη των πόλεων και της χωρικής οργάνωσης ως σύνολο έχουν οδηγήσει στην εμφάνιση μιας αυτοτελής επιστήμης του χώρου, της **Γεωγραφίας**. Από την εξέλιξη και τους διάφορους κλάδους της τελευταίας θα αντληθούν τα εργαλεία για την ανάλυση της βασικής άνω σχέσης. Ενώ μέσα από το επιστημονικό πεδίο της **χωρικής ανάπτυξης** θα εξεταστούν οι διάφορες θεωρίες αλληλεπίδρασης της οικονομίας με το χώρο, τη χωρική δομή.

Προς εξέταση είναι τα εξής ζητήματα, ο ορισμός της Γεωγραφίας ως επιστήμη, τα μεθοδολογικά εργαλεία που παρέχει για την ερμηνεία της σχέσης οικονομίας-χώρου, ο ορισμός της χωρικής ανάπτυξης και τέλος οι θεωρίες της.

Η επιστήμη της Γεωγραφίας

Σύμφωνα με τον Λαμπριανίδη (2015:17) η Γεωγραφία διερευνά και ερμηνεύει τα αίτια και τις επιπτώσεις των χωρικών φαινομένων. Συγκεκριμένα, μελετά την επιφάνεια της Γης (φυσική γεωγραφία), τη χωρική κατανομή των φαινομένων πάνω της και τις διαδικασίες που προκαλούν αυτές τις κατανομές (ανθρώπινη γεωγραφία). Εν προκειμένου θα αναλυθεί η ανθρωπογεωγραφία (human geography) που οι Hoover και Giarratani (1985) με οξυδέρκεια επισήμαναν ότι το αντικείμενο της μπορεί να συνοψιστεί στην ερώτηση «**what is where, and why – and so what?**» / «τι είναι πού και γιατί - και τι μ' αυτό;».

Η Γεωγραφία αποτελεί τη ρίζα κάθε αστικού σχεδιασμού-προγραμματισμού και παρέμβασης, ενώ παράλληλα στο εσωτερικό της διαδραματίζεται μια αέναη

σύγκρουση μεταξύ των διαφορετικών προσεγγίσεων της⁶. Η σύγκρουση αυτή δυσκολεύει μεν τον συμπαγή ορισμό και θολώνει την κατηγοριοποίηση αυτών αλλά αναδεικνύει και τις δυνατότητες της ως διαλεκτικής ενότητας και μάχιμο εργαλείο ερμηνείας της πραγματικότητας. Στους γεωγράφους, και όχι στους οικονομολόγους οφείλεται η σύνδεση των χωρικών φαινομένων με την οικονομία, **η οικονομική γεωγραφία**⁷. Προσπάθησαν να περιγράψουν, ερμηνεύσουν και τελικά προβλέψουν τις οικονομικές συνθήκες σε διαφορετικές περιοχές. Η χωρική υπόσταση των παραγωγικών δραστηριοτήτων (θεωρίες τόπου εγκατάστασης γεωργικής, βιομηχανικής παραγωγής, τριτογενούς τομέα), των πόρων (φυσικοί πόροι, πληθυσμοί) και οι θεωρίες περιφερειακής ανάπτυξης αποτελούν βασικές συνεισφορές του επιμέρους τομέα της οικονομικής γεωγραφίας.

Η Γεωγραφία, παρόλα αυτά, δεν καταλήγει αναγκαστικά σε Αστικό Προγραμματισμό. Ο Λαμπριανίδης (ό.π.) τονίζει ότι *οι επιμέρους τομείς της Πολεοδομίας και της Χωροταξίας ασχολούνται με την παρεμβατική δραστηριότητα, με έμφαση στη διαδικασία λήψης αποφάσεων σχετικά με τα φαινόμενα του χώρου και τις κατανομές του πληθυσμού.*

Το επιστημονικό πεδίο της χωρικής ανάπτυξης

Ο Καυκαλάς (2004:17) επισημαίνει ότι *το επιστημονικό πεδίο της χωρικής ανάπτυξης, όπως κάθε άλλο, συγκροτείται από το ευρύ φάσμα συνδυασμών των εμπειρικών πεδίων με τις θεωρητικές προσεγγίσεις.* Και ορθώς συνεχίζει γράφοντας ότι *η δυναμική αυτή σύνδεση, που δεν θα πρέπει να εμπλέκεται με την κατάτμηση των ακαδημαϊκών κλάδων ή την πιστοποίηση συγκεκριμένων επαγγελματικών δεξιοτήτων, προσδιορίζει τη φυσιολογία και την εξέλιξη του επιστημονικού πεδίου της χωρικής ανάπτυξης.*

Θεωρεί ότι το εξεταζόμενο επιστημονικό πεδίο μπορεί να τμηθεί σε τρεις συνιστώσες, το Φαινόμενο, τη Χωρική του υπόσταση και τις Θεωρητικές προσεγγίσεις που τα συσχετίζουν όπως φαίνεται στον παρακάτω **Πίνακας 1-1**.

.

---

⁶ Ξεπερνά τα όρια της παρούσας εργασίας η ανάλυσή τους. Για περισσότερα δες Λ. Λαμπριανίδης, 2015: «Οικονομική Γεωγραφία», Ο. Γιώτη-Παπαδάκη, 2011 «Εισαγωγή στην Οικονομική Γεωγραφία» σελ.15-48, Ρ.Κnox & S.Pinck,2009: «Κοινωνική Γεωγραφία των πόλεων» σελ.30-38, Τ.Hall 2005: «Αστική Γεωγραφία» σελ.46-62

⁷ Το φαινόμενο αυτό, ίσως αναδεικνύει και τα όρια των κυρίαρχων οικονομικών ρευμάτων, που έχοντας επιδοθεί με ζήλο στην παρουσίαση του καπιταλιστικού συστήματος ως «το τέλος της ιστορίας», καταλήγουν να μοιάζουν κηρύγματα ιεραπόστολου και λιγότερο με επιστημονικές θεωρίες. Η Γεωγραφία, όντας αφανής, δεν είναι αναγκαίο να παίζει τέτοιο ρόλο για το σύστημα. Παραδείγματα αυτών των χαρακτηριστικών θα αναφερθούν παρακάτω.

Πίνακας 1-1: Συνιστώσες χωρικής ανάλυσης

Συνιστώσες	Υποκατηγορίες		
Πραγματικά αντικείμενα	Συγκεντρώσεις	Δίκτυα	Ροές
	Πληθυσμός, Δραστηριότητες	Τεχνικά (υλικά), Κοινωνικά (άυλα)	Μετακινήσεις, Συναλλαγές
Εδαφικές ενότητες	Φυσικές	Λειτουργικές	Πολιτικές
	Γεωμορφολογία, Φυσικοί πόροι	Συγκεντρώσεις, Ροές	Διοικητικό/Πολιτικό επίπεδο
Θεωρητικές προσεγγίσεις	Αναλυτικές		Εφαρμοσμένες
	Περιφερειακή Οικονομική, Οικονομική Γεωγραφία		Περιφερειακή πολιτική, Χωροταξική πολιτική

Πηγή: Καυκαλάς (2004)-ιδία επεξεργασία

Μια ορθολογική ανάλυση που σαν ακτινογραφία, διευκολύνει να γίνουν αντιληπτά τα συστατικά στοιχεία της χωρικής ανάπτυξης και απομυθοποιεί παράλληλα τους μηχανισμούς της. **Το φαινόμενο αποτελεί την αφετηρία και εγκαλείται ο ερευνητής για την εύρεση κι εμφάνιση της ουσίας.** Αυτή η αναζήτηση και τα συμπεράσματά της είναι και ο κεντρικός στόχος της παρούσας εργασίας. Επιπλέον, κατηγοριοποιεί τις θεωρίες με κριτήριο το στόχο τους, σε αυτές που διαγνώσκουν ένα φαινόμενο και σε εκείνες που παρεμβαίνουν προς μια συγκεκριμένη επιθυμητή κατεύθυνση. Αναδεικνύεται έτσι η αυτοτέλεια και η συμπληρωματικότητα των θεωριών της χωρικής ανάπτυξης.

1.2 Θεωρητικές προσεγγίσεις για τη χωρική ανάπτυξη

1.2.1 Φιλοσοφικό πλαίσιο αρχών

Τα ερωτήματα που γεννιούνται σε όποιον πρωτοέρθει σε επαφή με το επιστημονικό πεδίο της χωρικής ανάπτυξης κατ' αρχάς αφορούν την αιτία ύπαρξης τόσο πολλών και διαφορετικών ερμηνειών για αυτήν, καθώς και τη δυνατότητα να αναλυθεί επιστημονικά. Ενώ η εκτεταμένη βιβλιογραφία και οι διεπιστημονικές προσεγγίσεις θολώνουν ακόμα πιο πολύ το τοπίο.

Η επιστημονική σκέψη και πράξη εντάσσεται στην προσπάθεια του ανθρώπου να εξηγήσει, να προβλέψει και να επηρεάσει προς όφελός του τα φαινόμενα γύρω του. Ο ίδιος αποτελεί το συνειδητό υποκείμενο, που μέσω της παρατήρησης και του πειραματισμού, επιδιώκει την εύρεση ενιαίων κανόνων που θα γενικεύουν τη σύνδεση αιτίας-αιτιατού και σε άλλα φαινόμενα, κάνοντας δυνατή την πρόβλεψη και τη συνειδητή παρέμβαση σ' αυτά με συγκεκριμένο στόχο. Η γνώση που αποκομίζει αντανακλά όψη της πραγματικότητας, διαμεσολαβημένη από τις κοινωνικές συνθήκες (οικονομικές-κοινωνικές σχέσεις, εξέλιξη επιστήμης, τεχνολογίας, παραδόσεις, κ.α.) και μονίμως διευρύνεται.

Η (αναμενόμενη) ποικιλία των θεωρητικών ρευμάτων όχι μόνο δεν αποδεικνύει την αδυναμία διατύπωσης καθολικών και διαχρονικών κανόνων αλλά ίσα ίσα αναδεικνύοντας το εκάστοτε μερικό, ελλιπές και αντιφατικό συμβάλουν στη δημιουργία όλο και πιο καθολικών και διαχρονικών κανόνων. Κάθε άλλη ερμηνεία εκπίπτει στο ρεύμα του ιδεαλισμού ή στην καλύτερη στον αγνωστικισμό και χρεώνεται να απαντήσει τόσο για το ποιο είναι το όριο του «πεπερασμένου» της ανθρώπινης γνώσης και ερμηνευτικής ικανότητας όσο και για το ποιος είναι ο (ιστορικά προσδιορισμένος) ρόλος της ίδιας στον επιστημονικό διάλογο.

Η παρακάτω παρουσίαση επιδιώκει να αναδείξει τις ηγεμονικές προσεγγίσεις στον εν εξελίξει επιστημονικό διάλογο μέσα από τις ιστορικές συνθήκες που τις γέννησαν, καθώς και μέσα από την «υποκειμενική» ματιά του γράφοντος⁸. Η παρουσίαση αυτή απαιτείται να λαμβάνει υπόψιν της, τα ιστορικά όρια αυτών των προσεγγίσεων, γιατί αλλιώς κινδυνεύει να γίνει έξω-ιστορική και έξω-κοινωνική και ως εκ τούτου αδιάφορη για την πρόοδο του επιστημονικού διαλόγου. Θα παρουσιαστούν με χρονολογική σειρά⁹, όχι για να υπονοηθεί ψευδώς μια γραμμική εξέλιξή τους, αλλά για να εκδηλωθεί η διαλεκτική ενότητα τους με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες αλλά και μεταξύ τους.

⁸ Έτσι κι αλλιώς δεν επιχειρείτε μια αντικειμενικοφανή παράθεση που θα έφερε το ιδεολογικό φορτίο υπόρρητα και άρα χωρίς να τεθεί υπό την κριτική του αναγνώστη.

⁹ Βασική θεωρείται η ανάλυση του Καυκαλά (2004) στο «Ζητήματα χωρική ανάπτυξης, θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές», Κριτική, σελ 18-38. Γι' αυτό και ακολουθείται μερικώς.

1.2.2 Συνέχειες και ασυνέχειες στην εξέλιξη της χωρικής ανάπτυξης.

Καταρχάς, πρέπει να τονιστούν οι πρώτες, σπερματικές, προσπάθειες σύνδεσης οικονομίας-χώρου. Αυτές αποτέλεσαν προπομπό και καταλύτη για την επιστημονική τομή και νέα γνωσιολογική ποιότητα που ακολούθησε.

Η «έκρηξη» της **βιομηχανικής επανάστασης στη Μεγάλη Βρετανία και ο Γαλλικός Διαφωτισμός** έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στην απότομη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας¹⁰. Τεχνολογική και επιστημονική πρόοδος γονιμοποίησαν το έδαφος της αναζήτησης και της έρευνας με αποτέλεσμα να διατυπωθούν οι πρώτες προσεγγίσεις επί του θέματος. Ο Karl Marx για το ρόλο της γαιοπροσόδου, ο David Ricardo για το ρόλο του συγκριτικού πλεονεκτήματος των διάφορων χωρών και ο Johann Heinrich von Thunen (1826) για τη χωροθέτηση της αγροτικής παραγωγής, αποτέλεσαν τους πρωτοπόρους και επηρέασαν ιδιαίτερα τις μεταγενέστερες προσεγγίσεις.

Θα αναφερθούν συνοπτικά οι σημαντικότερες από αυτές μέσω των κύριων εκφραστών τους. Με αυτόν τον τρόπο παρουσιάζεται πιο εύληπτα και όσο γίνεται ολοκληρωμένα η ιστορική πορεία της επιστημονικής σκέψης που εξετάζει τη συσχέτιση Χώρου-Οικονομίας.

1.2.3 Εισαγωγή της διάστασης του Χώρου στην Οικονομία (1909-1954)

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} οι «συσσωρευμένες αλλαγές» στον ΚτΠ οδηγούν σε μια νέα ποιότητα. Η όλο και διευρυνόμενη κοινωνικοποίηση της εργασίας, η τάση συγκέντρωσης του κεφαλαίου σε μεγάλες εταιρίες που γίνονται μέσα από τη δεύτερη τεχνολογική επανάσταση (ηλεκτρισμός, αύξηση παραγωγής χάλυβα, επιστημονικό management-τεϊλορισμός) αποδοτικότερες και αποκτούν διεθνείς αγορές, εξελίσσουν **τον ελεύθερο συναγωνισμό σε μονοπωλιακό οικονομικό σύστημα** (Λένιν, 1988:305-433). Σημαντικοί πόλεμοι με αποκορύφωμα των Α΄ Π.Π. (1914-1918) και σημαντικές οικονομικές κρίσεις με αποκορύφωμα το Κραχ (1929) συνέβαλαν καταλυτικά και ταυτόχρονα όρισαν την διαδοχή των άνω σταδίων.

Σε αυτό το αντιφατικό τοπίο αναπτύχθηκε μια νέα ηγεμονική οικονομική θεωρία που ονομάστηκε νεοκλασική. Σε αντίθεση με την προηγούμενη κλασική αποκόπηκε από οποιουσδήποτε κοινωνικούς προσδιορισμούς και ανήγαγε το άτομο και την προσωπική του βούληση (που θεώρησε de facto ορθολογική- economic man) σε κινητήρια δύναμη της οικονομίας ευρύτερα. Μιλούσε για ελεύθερη αγορά, με κατά

¹⁰ Ιδιαίτερα διαφωτιστική, τεκμηριωμένη και σε βάθος ανάλυση στο E.J. Hobsbawm, «Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ 1798-1848», Μ.Ι.Ε.Τ. 2015

περίπτωση διαρθρωτικές παρεμβάσεις από το κράτος. **Και όσον αφορά το χώρο, λόγω της κεντρικής θέσης της βιομηχανίας στην οικονομική ανάπτυξη και της υποτίμησης της γεωργίας, η σημασία του παρέμενε υποτιμημένη.** Οι νεοκλασικοί συμπεριλάμβαναν το χώρο μόνο στις αναλύσεις τους για το διεθνές εμπόριο. Ενώ συνέχισε να ηγεμονεύει η αντίληψη στους κύκλους των οικονομολόγων ότι όλες οι οικονομικές δραστηριότητες διαδραματίζονταν «στο κεφάλι μια καρφίτσας» (on the head of a pin).

Όπως όμως αναμένεται σε περιόδους μεταβάσεων¹¹, κόντρα στις τάσεις αδράνειας δημιουργούνται προοδευτικές τομές, έστω και αν είναι αδύναμες αρχικά. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα υπήρξε και η πρώτη καθοριστική είσοδο του Χώρου στην Οικονομική ανάλυση. Εμφανίστηκε στην προσπάθεια των αναλυτών να εξηγήσουν τις ιδιομορφίες των διαφόρων περιοχών. Κατέληξαν, έτσι, να εξετάζουν τη σύνδεση των χωρικών με τα οικονομικά φαινόμενα.

Προφανώς, ως πρώιμες, οι προσεγγίσεις της άνω σύνδεσης **εισήγαγαν γραμμικά το χώρο στην οικονομία.** Ήταν περισσότερο περιγραφικές και κατέληγαν σε αφαιρετικούς πολύ κανόνες για την αμφίδρομη επίδραση του Χώρου στις οικονομικές δραστηριότητες. Ρητά ή υπόρρητα έφεραν ιδεολογικά στοιχεία της νεοκλασικής οικονομικής σχολής (Λαμπριανίδης 2015: 87-89). Ενώ κεντρικό ζήτημά τους ήταν η επιλογή τόπου εγκατάστασης ή χωροθέτησης των δραστηριοτήτων (χρήσεις γης) και της εμβέλειας της αγοράς. Σημαντική συμβολή άσκησαν οι εξής προσεγγίσεις με τους εκφραστές τους:

Ελαχίστου κόστους - Alfred Weber (1909): Αποσκοπούσε στη δημιουργία μιας θεωρίας για τη βέλτιστη¹² εγκατάσταση βιομηχανικής μονάδας. Με αρκετά αφαιρετική σκέψη¹³, όρισε ως βασικό κριτήριο επιλογής, την ελαχιστοποίηση του κόστους μεταφοράς εισροών-εκροών της παραγωγικής διαδικασίας. Παράλληλα έθεσε ως βασικούς παράγοντες που επιδρούν στην επιλογή άλλης θέσης, εκτός της θέσης με το ελάχιστο κόστος, το κόστος εργατικού δυναμικού και τις οικονομίες χωρικής

¹¹ Βλέπε παραπάνω για διαδοχή κυρίαρχων τρόπων παραγωγής.

¹² Όροι όπως «βέλτιστη» είναι αφηρημένοι, αφού δεν ορίζουν το υποκείμενο που επωφελείται. Εν προκειμένου, αξιακά νοούνται οι ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων, μιας και αυτός είναι ο πυρήνας του καπιταλιστικού συστήματος. Π.χ. η μετεγκατάσταση μια βιομηχανίας ενδυμάτων από τη Δράμα στο Blagoevgrad της Βουλγαρίας ωφέλησε τα μάλα τον Έλληνα ιδιοκτήτη αλλά καθόλου τους εργαζόμενους στη Δράμα που είτε απολύθηκαν είτε αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν (Λαμπριανίδης, 2015, σελ. 85-86).

¹³ Θεώρησε ότι η γεωγραφική κατανομή των πρώτων υλών, η θέση και το μέγεθος των τόπων κατανάλωσης είναι δεδομένα, ότι το εργατικό δυναμικό είναι απεριόριστο και σε συγκεκριμένους τόπους, χωρίς δυνατότητα μετακίνησης. Επιπλέον, υπέθεσε ότι υπάρχει τέλειος ανταγωνισμός (χωρίς όμως δυνατότητα μονοπωλίου) και όλοι οι οικονομικοί (κόστος παραγωγής, τιμές πώλησης, μισθοί, φορολογία, τεχνολογία), πολιτικοί (εργατικά δικαιώματα), πολιτιστικοί (παραδόσεις, εθιμικό δίκαιο) όροι είναι ομοιόμορφοι και αμετάβλητοι.

συγκέντρωσης (agglomeration economies). Η προσέγγισή του ακολουθήθηκε και εξελίχθηκε από πολλούς μελετητές (Καυκαλάς, 2004:20· Λαμπριανίδης, 2015:112-122).

Αλληλοσυσχέτισης με εύρος αγοράς - H. Hotelling (1929): Αναίρεσε την υπόθεση του τέλει ανταγωνισμού του Weber, μιας και με τον ανταγωνισμό να εντείνεται, τα μονοπώλια άρχισαν να παρουσιάζονται όλο και περισσότερο. Έτσι, εξέτασε τις επιλογές χωροθέτησης ως προς την προσπάθεια των επιχειρηματιών να κατακτήσουν μεγαλύτερο μερίδιο αγοράς¹⁴. Είναι γνωστό το παράδειγμα με τον ανταγωνισμό των δύο επιχειρήσεων για την εξασφάλιση μεγαλύτερης αγοράς κατά μήκος μιας ευθείας (χωρικό δυοπώλιο), (Αγγελίδης, 2000:61· Καυκαλάς, 2004:21· Λαμπριανίδης, 2015:122-125).

Διευρυμένη χωρική οργάνωση - W. Christaller (1933), A.Losch (1954): Έθεσαν ως βασικό κριτήριο οργάνωσης του χώρου την εμβέλεια της αγοράς. Ενώ και εδώ υπήρξαν σημαντικές αφαιρέσεις, που καθιστούσαν αμφίβολα τα συμπεράσματα, λήφθηκε υπόψη η χωρική διαφοροποίηση του κόστους προϊόντος και της ζήτησης. Αναλυτικότερα, ο Christaller θεωρεί ότι οι περιοχές αγοράς σχηματίζουν κανονικά εξάγωνα με τους οικισμούς στο κέντρο τους. Καθώς και ότι αυτοί μεγαλώνουν ανάλογα με την αύξηση των παρεχόμενων αγαθών και υπηρεσιών τους. Από την άλλη ο Losch, προχωρά το συλλογισμό του παρακάτω και περιγράφει πως προκύπτουν οι συγκεντρώσεις πόλεων σε ορισμένα τμήματα μιας ομοιόμορφης επιφάνειας (Γιώτη-Παπαδάκη, 2011:30-31· Καυκαλάς, 2004:22· Λαμπριανίδης, 2015:125-131).

Κριτική: Συνολικά, προσπάθησαν να ακτινογραφήσουν τη σύνδεση της οικονομικής με τη χωρική ανάπτυξη. Περιγράφουν τους βασικούς παράγοντες που την συνθέτουν ώστε να ορίσουν συγκεκριμένα μοντέλα χωρικής οργάνωσης. **Κυριάρχησε η επαγωγική λογική, μελετώντας το φαινόμενα από τη γενίκευση των εμπειρικών παρατηρήσεων.** Με ένα μαθηματικό ανάλογο, παρατηρείτε μια εσωτερική εξέλιξη μεταξύ των άνω ρευμάτων, στην αντίληψη των χωρικών συγκεντρώσεων από το αδιάστατο σημείο στο τρισδιάστατο χώρο. Κάθε μία είναι και ένα βήμα μπροστά από την προηγούμενη, χωρίς όμως να ξεπερνάει τη βασική αδυναμία της, που ορίζει τελικά κι όλη την άνω περίοδο.

Η αδυναμία αυτή είναι η ιδεαλιστική προσέγγιση που εφαρμόζουν στην περιγραφή και αναπαράσταση της πραγματικότητας. Καταλήγουν να ορίζουν έναν φανταστικό αρμονικό κόσμο ενσωματώνοντας τον πραγματικό ως «παρέκκλιση» από τα σωστά μοντέλα τους. Αντιλαμβάνονται την κοινωνία χωρίς αντιθέσεις και σε ισορροπία, τα συμφέροντα επιχειρηματία-εργαζόμενου ως κοινά. Εξετάζουν τα πάντα από τη σκοπιά του μεμονωμένου (και αποκομμένου από ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες) επιχειρηματία που με απόλυτο και τελεολογικό τρόπο επιδιώκει αύξηση

---

¹⁴ Θεώρησε ισοκατανομή των καταναλωτών σε μια ευθύγραμμη αγορά, ταυτόσημες τις παραγωγικές δυνατότητες και τα οικονομικά μεγέθη των ανταγωνιζόμενων επιχειρήσεων και όλα σταθερά, με το κόστος μεταφοράς αλλάζει ανάλογα της απόστασης.

κερδών. Έτσι χρησιμοποιούν μια χαοτική αφαιρετική μέθοδο, με μετέωρες υποθέσεις που καταλήγει σε αμφίβολα και μικρής επιστημονικής αξίας συμπεράσματα. Τέλος **αντιλαμβάνονται το χώρο αφηρημένα και με μόνο του χαρακτηριστικό την απόσταση. Δεν ασχολούνται καθόλου με τις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές, πολιτιστικές διαφοροποιήσεις των περιοχών.**

Ως αποτέλεσμα και φέροντας το ιδεολογικό φορτίο της κυρίαρχης αστικής τάξης τότε, αναπαράγουν την αντιεπιστημονική θέση του καθοριστικού ιστορικού ρόλου της ανθρώπινης συμπεριφοράς, και αδυνατούν να δώσουν αναλυτικές εξηγήσεις για τους κανόνες λειτουργίας κι οργάνωσης του χώρου.

1.2.4 Ανάλυση της δυναμικής του Χώρου στην Οικονομία (1955-1970)

Την περίοδο αυτή, ο **κεντρικός κρατικός σχεδιασμός της οικονομίας είναι αναγκαίος** προκειμένου να υπάρξει ταχεία και οργανωμένη ανάπτυξη του εκάστοτε καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Η επανεκκίνηση της οικονομίας μετά από δύο καταστροφικούς παγκοσμίους πολέμους, η όξυνση του πολύμορφου ανταγωνισμού μεταξύ Η.Π.Α. και Ε.Σ.Σ.Δ. (και συμμάχων τους) που χαρακτηρίστηκε «ψυχρός πόλεμος», η ίδρυση νέων εθνικών κρατών που διέλυσαν το αποικιοκρατικό σύστημα καθώς και το οργανωμένο εργατικό κίνημα (ισχυρά συνδικάτα, σωματεία, σύλλογοι) κάνουν αναγκαίο των κρατικό παρεμβατισμό και τη συνειδητή και στοχευμένη οργάνωση της οικονομίας.

Καθόλου τυχαία δεν είναι, λοιπόν, η εμφάνιση και ηγεμονία της κεϋνσιανής προσέγγισης στην καπιταλιστική οικονομία. Ο Keynes, προκειμένου να εντοπίσει την αιτία των καπιταλιστικών κρίσεων¹⁵ αμφισβήτησε τις προηγούμενες νεοκλασικές θεωρίες. Δεν θεωρούσε ότι η μείωση των μισθών, η πτώση των επιτοκίων και η περιοριστική πολιτική λιτότητας (βλέπε σημερινά Μνημόνια) μπορούν να διαλύσουν την κρίση, αντιθέτως την ανακύνωναν αέναα. Πρότεινε την αύξηση της ζήτησης στα πλαίσια μιας ενεργής κρατικής παρέμβασης. Η επεκτατική δημοσιονομική πολιτική (**expansionary fiscal policy**) έχει τελικά ως στόχο να αυξήσει την κατανάλωση και άρα να τονώσει την αισιοδοξία των επιχειρηματιών, ώστε να επανεπενδύσουν. Το αποτέλεσμα ήταν το μεταπολεμικό κοινωνικό κράτος να ξεπεράσει κατά πολύ τις αρχικές θέσεις του Keynes, συγκροτώντας ένα ποιοτικά διαφορετικό μοντέλο συσσώρευσης κεφαλαίου από εκείνο του ελεύθερου ανταγωνισμού (Παπακωνσταντίνου, 2010:45).

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, **αναπτύχθηκαν προσεγγίσεις που εξέταζαν τις αιτίες των περιφερειακών ανισοτήτων και προσπαθούσαν να προτείνουν λύσεις για την άμβλυσή τους.** Απώτερος στόχος τους ήταν η δημιουργία μιας γενικής θεωρίας που θα ανέλυε επιστημονικά τη δυναμική του χώρου. Δημιουργήθηκε έτσι, η

¹⁵ Πιο συγκεκριμένα του Κραχ (1929), οπότε και εξέδωσε τα συμπεράσματά του το 1936 στο βιβλίο «Γενική θεωρία της απασχόλησης, του επιτοκίου και του Χρήματος»

περιφερειακή επιστήμη και εκπονήθηκαν περιφερειακά οικονομικά προγράμματα. Πλέον, ζήτημα ήταν η συνολική, συνειδητή, στοχευμένη και αποτελεσματική (αντί)δράση επί του χώρου, για να επιταχυνθούν οι ρυθμοί ανάπτυξης και η κοινωνική ευημερία που δεν θα τους αμφισβητούσε. Κεντροβαρικό σημείο ήταν ο προγραμματισμός εθνικής και περιφερειακής ανάπτυξης μέσα από μεγάλες επενδύσεις και ρυθμιστικές παρεμβάσεις που μπορούσε να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα της τοπικής οικονομίας. Σημαντική συμβολή άσκησαν οι εξής προσεγγίσεις με τους εκφραστές τους:

Πόλων ανάπτυξης¹⁶ - F. Perroux (1950), J.R. Boudeville (1968): Βασική ιδέα είναι ότι η ανάπτυξη δεν γίνεται ομοιόμορφα στο χώρο. Αλλά πολώνεται τόσο στο οικονομικό επίπεδο σε συγκεκριμένους κλάδους όσο και στο χωρικό, σε συγκεκριμένες περιοχές. Αιτία αυτής, κατά τον Perroux, είναι η δημιουργία ή ανάπτυξη μιας τουλάχιστον *κινητήριας βιομηχανίας* σε μία θέση, που συγκεντρώνει γύρω της άλλες δραστηριότητες που με τη σειρά τους ενισχύουν περαιτέρω την οικονομική αναπτυξιακή δυναμική της περιοχής. Ο Boudeville συστηματοποίησε τη χρήση της θεωρίας των πόλων ως εργαλείο περιφερειακού προγραμματισμού της ανάπτυξης. (Αγγελίδης, 2000:20-24· Γιώτη-Παπαδάκη, 2011: 32-33· Καυκαλάς, 2004:23).

Γενικής ισορροπίας - W. Isard (1956): Συνέθεσε και ξεπέρασε τις προηγούμενες προσεγγίσεις (Weber, Christaller, Losch) θέτοντας το ζήτημα της χωροθέτησης ως μια συνιστώσα στην ευρύτερη *περιφερειακή επιστήμη* - της οποίας υπήρξε θεμελιωτής. Η ανάπτυξη της τελευταίας, αν και ημιτελής, προσέφερε αναλυτικά και θεωρητικά εργαλεία για την κατανόηση της περιφερειακής οικονομίας και της στοχευμένης παρέμβασης πάνω της. (Γιώτη-Παπαδάκη, 2011:32-33· Καυκαλάς, 2004:23).

Σωρευτικής αιτιότητας¹⁷ - G. Myrdal (1957): Προχωρά ένα βήμα παρακάτω τη θεωρία των «πόλων ανάπτυξης» και εξετάζει τις διαδικασίες εκείνες με τις οποίες η ανάπτυξη μιας περιοχής δυσχεραίνει τους όρους ανάπτυξης μιας άλλης. Σε μια εξ αντανακλάσεως συμφωνία με την *κεϋνσιανή* θεωρία, ο Myrdal υποστηρίζει ότι η ελεύθερη λειτουργία της αγοράς οδηγεί στην όξυνση των οικονομικών ανισοτήτων και κατ' επέκταση των κοινωνικών και χωρικών. Συγκεκριμένα θεωρεί ότι, *η άνιση ανάπτυξη προκαλείται από δύο αλληλοσυνδεόμενες διαδικασίες, της σωρευτικής αιτιότητας και της χωροταξικής αλληλεξάρτησης ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια* (Λαμπριανίδης, 2015:365). Η πρώτη δηλώνει τις τάσεις περαιτέρω ανάπτυξης μιας αναπτυσσόμενης περιοχής (ως αυτοτροφοδοτούμενη διαδικασία), εις βάρος τελικά μια υποανάπτυκτης. Η δεύτερη δηλώνει ότι οι τάσεις αποδυνάμωσης (backwash effects) της περιφέρειας υπερσχύουν αυτές της διάχυσης της ανάπτυξης (spread effects) με προφανή αρνητικά αποτελέσματα.

---

¹⁶ Growth pole theory

¹⁷ Theory of cumulative causation

Σταδίων ανάπτυξης - W.W.Rostow¹⁸ (1960): Αποτέλεσε τη βασική έκφραση της φιλελεύθερης ιδεολογίας, με ιδιαίτερη επιστημονική και πολιτική απήχηση. Έχει έμμεση σχέση με το χώρο, αφού αποτελεί τελικά μια (εκσυγχρονιστική) πρόταση ενσωμάτωσης στην παγκόσμια αγορά των παραδοσιακών κοινοτήτων. Συγκεκριμένα με μια φορμαλιστική-ντετερμινιστική αντίληψη ο Rostow θεωρεί ότι υπάρχουν πέντε στάδια ανάπτυξης που διέρχονται οι χώρες: της παραδοσιακής οικονομίας, των προϋποθέσεων απογείωσης, της απογείωσης, της πορείας προς την ωριμότητα και της υψηλής μαζικής κατανάλωσης. Τα παραπάνω οδήγησαν στη δημιουργία μοντέλων χωρικής μεγέθυνσης και τελικά όριζαν τις οικονομικές πολιτικές της εποχής εκείνης.

Κριτική: Συνολικά, προσπάθησαν να δημιουργήσουν μια ενιαία θεωρία για τη δυναμική της χωρικής ανάπτυξης. Ως αποτέλεσμα αυτού, ξεπέρασαν τις χαοτικές αφαιρέσεις και τη μονομέρεια των προγενέστερων προσεγγίσεων. **Κυριάρχησε η αναγωγική λογική, που έκανε αντιληπτό ένα φαινόμενο μελετώντας τα συστατικά του στοιχεία.** Πολύ σημαντικό βήμα που βοήθησε στον διαχωρισμό της επιστημονικής σκέψης από παιδικούς φετιχισμούς και προκαταλήψεις. Εξετάζοντας τα φαινόμενα μακροσκοπικά και μέσα στην πολυπλοκότητά τους, έβαλαν (με αντιφάσεις και αντιθέσεις) το σπόρο μιας ολιστικής αντίληψης, που έμενε να καρποφορήσει.

Από την άλλη οι προσεγγίσεις αυτές ανέδειξαν και τα όρια των καιρών τους. **Αναπαρήγαγαν μια μεταφυσική γραμμική λογική ιδιοποιούμενες την αδιάβλητη ισχύ νευτώνειων νόμων.** Ενώ στην ουσία τους παρέμεναν απότοκα της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας, νομιμοποιώντας την τελικά. Σε συνέχεια με τις προηγούμενες, αυτές τελικά έμεναν μόνο στη σφαίρα της οικονομίας, αδυνατώντας να δουν την κοινωνική διάστασή της και τα αποτελέσματα των παρεμβάσεων τους στο σύνολό της. Τέλος, αντιλαμβάνονται και εδώ το χώρο ως παθητικό πεδίο πάνω στο οποίο παρεμβαίνουν οι οικονομικές σχέσεις.

1.2.5 Πολιτική οικονομία του Χώρου (1970-1984)

Στα τέλη του 1960 και στις αρχές του 1970, **οι αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες βίωσαν μια μεγάλη οικονομική κρίση.** Ξεκίνησε από την πτώση του ποσοστού κέρδους στη βιομηχανία, ενισχύθηκε από την πετρελαϊκή κρίση του 1973 και τελικά πήρε τη μορφή του γενικευμένου στασιμοπληθωρισμού¹⁹ (stagflation). Ουσιαστικά, σήμαινε το τέλος της «Χρυσής εποχής» του καπιταλισμού, των σχεδόν 30 χρόνων μεταπολεμικά (1945-1973), όταν και υπήρξαν υψηλοί ρυθμοί αύξησης του κοινωνικού πλούτου, γενική βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης και κοινωνική σταθερότητα. Ο

¹⁸ Αναφέρονται βιογραφικά στοιχεία που υποδηλώνουν την ιδεολογική του θέση. Καθηγητής οικονομικής ιστορίας στο MIT και σύμβουλος σε θέματα εθνικής ασφάλειας επί J. Kennedy (1961) και L. Johnson (1966-1969). Ακραιφνώς αντικομμουνιστής και πιστός στην αποτελεσματικότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της ελεύθερης αγοράς. Υποστήριξε τη συμμετοχή των Η.Π.Α. στον πόλεμο του Βιετνάμ. Βιβλίο του: The stage of economic growth: A Non-Communist Manifesto (1960)

¹⁹ Αύξηση του πληθωρισμού με παράλληλη αύξηση του ποσοστού ανεργίας, αχρηστεύοντας την καμπύλη Phillips, και θα κρατήσει μέχρι τα τέλη του 1970.

καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής²⁰ (ΚτΠ) έμπαινε σε βαθιά κρίση και αδυναμία προβολής θετικού προτύπου οικονομικής-κοινωνικής οργάνωσης. Απαιτούνταν άμεσο ξεπέρασμα του κεϋνσιανού μοντέλου με αλλαγές που θα ξαναέφερναν το ποσοστό κέρδους σε ανοδική τροχιά. Παράλληλα και λόγω της κρίσης, εμφανίστηκαν σημαντικά κινήματα αμφισβήτησης της αποτελεσματικότητας του ΚτΠ (εργατικές κινητοποιήσεις, από το Γαλλικό και Ιταλικό Μάη έως το Αμερικάνικο αντιπολεμικό κίνημα, επιστημονικά και πολιτιστικά ριζοσπαστικά-αντισυμβατικά ρεύματα σκέψης κ.α.) (Harvey, 2013 · Παπακωνσταντίνου, 2010:42-70)

Δημιούργημα της προσπάθειας του συστήματος, για περαιτέρω κερδοφορία και ανάκαμψη από την κρίση του '73 ήταν ο **νεοφιλελευθερισμός**. Ένα πολιτικό-οικονομικό ρεύμα που γεννήθηκε στο τμήμα Οικονομικών του Σικάγο τη δεκαετία του 1950, με κύριο εκφραστή του τον Milton Friedman²¹ και εφαρμόστηκε στην πράξη για πρώτη φορά στην Χιλή του δικτάτορα Πινοσέτ²². Βασικός πυρήνας των θέσεων του ήταν ότι μια ελεύθερη οικονομία (χωρίς κρατικές παρεμβάσεις, δημόσιες υπηρεσίες, εργατικό δίκαιο και οτιδήποτε άλλο μπορούσε να θεωρηθεί κανόνας λειτουργίας) δρα καλύτερα για όλη την κοινωνία. Οι στόχοι του συνοψίζονται όπως επισημαίνει η ακτιβίστρια δημοσιογράφος N. Klein (2007:75-104) στο τρίπτυχο απορρύθμιση, ιδιωτικοποιήσεις, περικοπές. Απορρύθμιση σημαίνει κατάργηση όλων των κανόνων που εμποδίζουν τη συσσώρευση κερδών στους ιδιώτες (με άλλα λόγια, άμεση έκθεση τοπικών αγορών στον διεθνή ανταγωνισμό, διάλυση εργατικού δικαίου κ.τ.λ.). Ιδιωτικοποιήσεις δημόσιας περιουσίας και υπηρεσιών πρόνοιας και τέλος κρατικές περικοπές στη χρηματοδότηση κοινωνικών προγραμμάτων.

Στην ιστορική αυτή καμπή, ο επιστημονικός διάλογος για τη χωρική ανάπτυξη γέννησε ένα νέο ηγεμονικό αντίρροπο ρεύμα με τον νεοφιλελευθερισμό, που θα μπορούσε κατά τον Καυκαλά (2004:26) να ενταχθεί στην «πολιτική οικονομία του χώρου». Κατά κύριο λόγο μαρξιστικής προέλευσης, **έδινε έμφαση στην οικονομική πλευρά και κυρίως στην οικονομική κρίση, στην αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας και στη διανομή της προστιθέμενης αξίας**. Συνέχεια και τομή με τις προηγούμενες θεωρίες. Συνέχεια γιατί πατούσε πάνω στις αναλύσεις τους για τις χωρικές-κοινωνικές ανισότητες, τη σύνδεση χώρου-οικονομίας και τομή γιατί επανόριζε και τους δύο πόλους της σύνδεσης αυτής. Όριζε τελείως διαφορετικά την έννοια της ανάπτυξης. Από την ανάπτυξη των νεοκλασικών, κεϋνσιανών και “εκσυγχρονιστών”, που είχε ως θεμέλιο την ελευθερία δράσης και την κερδοφορία του ιδιωτικού κεφαλαίου, στην ανάπτυξη ως ικανοποίηση των υλικών και πνευματικών

²⁰ Με δύο βασικές νέες ποιότητες, **την εγκατάλειψη του μοντέλου της μαζικής παραγωγής και τη μετατόπιση του κρίσιμου σημείου από τη χωροθέτηση της παραγωγής, στα δίκτυα σύνδεσής της.**

²¹ Το δημοφιλέστερο βιβλίο του και βασικό εγχειρίδιο της παγκόσμιας ελεύθερης αγοράς είναι «Καπιταλισμός και Ελευθερία» εκδ. Παπαδόπουλος/ «Capitalism and Freedom»

²² Μια άλλη 11^η Σεπτεμβρίου αυτή του 1973 οπότε και ο στρ. Pinochet με τη CIA βομβάρδισαν το κοινοβούλιο της Χιλής και έριξαν τη δημοκρατικά εκλεγμένη κυβέρνηση σοσιαλιστών-κομμουνιστών του Allende.

αναγκών του κοινού-λαού. Αλλά και την έννοια του χώρου. Από τον ουδέτερο-παθητικό χώρο, στον χώρο ως (ενεργητική σε κάποιες προσεγγίσεις) αντανάκλαση των εξελίξεων στην οικονομική βάση, συνθέτοντας μια εν δυνάμει διαλεκτική σύνδεση οικονομίας-χώρου. Σημαντική συμβολή άσκησαν οι εξής προσεγγίσεις με τους εκφραστές τους:

Της εξάρτησης²³ – A. G. Frank (1969), S. Amin (1976): Βασική ιδέα είναι ότι το πρόβλημα της ανισότητας κέντρου-περιφέρειας δεν είναι μεταβατικό προς τη συνολική ανάπτυξη όλων ούτε ζήτημα πολιτικής βούλησης, αλλά αναγκαίο αποτέλεσμα των «δυνάμεων της αγοράς» για την κερδοφορία του κέντρου. Ο Frank ονόμασε «ανάπτυξη της υπανάπτυξης» (**development of underdevelopment**) ακριβώς αυτή την αναγκαιότητα. Η καπιταλιστική ανάπτυξη του κέντρου προϋποθέτει (και γι' αυτό αναπαράγει) την υπανάπτυξη της περιφέρειας. Ο Amin υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός στηρίζεται στην άνιση ανάπτυξη, με τη περιφέρεια να αναγκάζεται να επενδύσει στον τριτογενή τομέα, να υποβαθμίσει τον πρωτογενή και να αδυνατεί να δημιουργήσει δευτερογενή παραγωγή²⁴. (Αγγελίδης, 2000:28-33· Καυκαλάς, 2004:26-27· Λαμπριανίδης, 2015:386-390).

Παραγωγής του χώρου – H. Lefebvre (1972, 1977), D. Harvey (1973): Ο Lefebvre επιμερίζει το χώρο σε τρεις ιδιομορφές: υλικό, κοινωνικό και διανοητικό. Διαλύει με αυτόν τον τρόπο την απολυτότητα της χωρικής διάστασης και δίνει στο χώρο ιστορικό-κοινωνικό (ταξικό) πρόσημο. Τον ανάγει σε φορέα αναπαραγωγής των παραγωγικών σχέσεων και πεδίο εκδήλωσης της ταξικής πάλης που ακολουθεί την εξέλιξή της. Στο ίδιο μοτίβο και ο Harvey προσπαθεί να δέσει τη μαρξιστική οικονομική (ουσιαστικά και φιλοσοφική) θεωρία με την Γεωγραφία προκειμένου να φανερώσει τους συγκεκριμένους ενιαίους κανόνες χωρικής ανάπτυξης.

Ενεργητική αντανάκλαση της κοινωνικό-οικονομικής βάσης – Castells (1977), Lojkin (1977): Σύμφωνα με αυτούς, ο χώρος αποτελεί *προβολή των κοινωνικών σχέσεων, είναι σημείο διαμάχης συμφερόντων, πεδίο ταξικών αγώνων*. Δεν είναι απλά το προϊόν της ΚτΠ αλλά καθορίζει και αυτός, ως καταλύτης, την παραγωγή-αναπαραγωγή. Σε κάθε τρόπο παραγωγής, ανάλογα με τις κοινωνικό-πολιτικές συνθήκες κάθε περιοχής, αντιστοιχεί και μια συγκεκριμένη οργάνωση του χώρου. Οπότε η ανάλυση πρέπει να στραφεί στην έκθεση των κινήτρων-κινήσεων του κεφαλαίου προκειμένου να φανερωθούν οι πραγματικές αιτίες των χωρικών φαινομένων. (Αγγελίδης, 2000:34-41· Καυκαλάς, 2004: 27-28· Λαμπριανίδης, 2015:169-174).

Επίδρασης των συνθηκών και αλλαγών της παραγωγής - A. Lipietz (1977, 1980) D. Massey (1979, 1982): Στην προσπάθεια να εξηγηθούν οι περιφερειακές ανισότητες, ο πρώτος μιλάει για συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής, όπου ο ΚτΠ

²³ Dependency theories

²⁴ Παρατήρηση που μπορεί να αξιοποιηθεί στην παρακάτω ανάλυση για την οικονομία της Ελλάδας.

επιβάλλεται στους άλλους της περιφέρειας, αρχικά εξωτερικά μέσω της άνισης ανταλλαγής και μετά ολοκληρωτικά μέσω της κυριαρχίας επί της τοπικής οικονομίας. Η δεύτερη μιλάει για την χωρική ανάπτυξη ως αντανάκλαση της σύγκρουσης μεταξύ των απαιτήσεων των καπιταλιστών και των κοινωνικών κινημάτων. (Αγγελίδης, 2000: 28-33· Καυκαλάς, 2004:28-29· Λαμπριανίδης, 2015:151-155 & 390-393).

Κριτική: Όλες οι άνω προσεγγίσεις κατάφεραν όχι μόνο να ξεπεράσουν τις προγενέστερές τους, αλλά τελικά να ορίσουν μια νέα ποιότητα στην επιστημονική σκέψη. **Η μακροσκοπική και υλιστική ματιά αποτέλεσε το βασικό τους πλεονέκτημα**, που αιτιολογεί το άνω συμπέρασμα της νέας ποιότητας. Προσπάθησαν να αναδείξουν από την μία τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της χωρικής ανάπτυξης²⁵ και από την άλλη να εντοπίσουν τους συγκεκριμένους κανόνες που τον διέπουν, με *ορθολογική αφαίρεση*. Τελικά **εισήγαγαν, έστω και αντιφατικά, μια διαλεκτική σχέση μεταξύ του κυρίαρχου ΚτΠ και του καθοριστικού χώρου στην εξέλιξη και των δύο.**

Παρόλα αυτά, **είχαν την τάση να «απολυτοποιούν» τους κανόνες τους και να μην καταφέρνουν να προβούν σε ολοκληρωμένη διαλεκτική ανάλυση.** Ο συχνός υπερτονισμός της οικονομίας κατέληγε σε αυτόματες κοινωνικές-χωρικές διεργασίες, υποτιμώντας τελικά τον πολυδιάστατο χαρακτήρα που αναφέρθηκε. Επιπλέον, η πολυπλοκότητά τους αντίφασκε με τους σκοπούς τους ως μάχιμο εργαλείο κοινωνικής πολιτικής και τις οδηγούσε σε «θεωρητικές» επιστημονικές αναζητήσεις, που τελικά αποδυνάμωναν την υλιστική αντίληψη.

---

²⁵ Πώς σχετίζεται με τις κοινωνικές διεργασίες, τα ιδεολογικά ρεύματα, την πολιτική, κόντρα στο μονοδιάστατο χαρακτήρα της οικονομικής εξάρτησης. Παρέμενε κυρίαρχη πάντως η οικονομία, ως κινητήρια δύναμη χωρικής ανάπτυξης, κάτι που δικαιολογείται και από την μαρξιστική μήτρα των προσεγγίσεων και αποτέλεσε και σημείο κριτικής από άλλους (δες Λαμπριανίδης:164-168)

1.2.6 Επιστροφή στο ειδικό της χωρικής ανάπτυξης (1984 έως 2008²⁶)

Το μικρό χρονικό διάστημα που μας χωρίζει από το ξεπέραςμα της ηγεμονίας των προηγούμενων προσεγγίσεων κάνει δύσκολο το έργο της συνεπούς κατηγοριοποίησης των νέων ηγεμονικών ρευμάτων. Παρόλα αυτά θα επιδιωχθεί μια συνοπτική παρουσίαση αυτών, σε συνέχεια με την άνω μεθοδολογία. Κρίνεται απαραίτητη η ολοκληρωμένη παρουσίαση των διαφορετικών προσεγγίσεων ακόμα και αν οι πιο σύγχρονες αποτελούν περισσότερο τάσεις παρά εδραιωμένες σχολές.

Την εξεταζόμενη περίοδο, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές έχουν καταφέρει να ανακόψουν την πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους χωρίς όμως ποτέ να το αυξήσουν στα μεταπολεμικά του επίπεδα (Μανιάτης, 2013α). Παράλληλα η τρίτη τεχνολογική επανάσταση της πληροφορικής και της ρομποτικής έκανε εφικτή την πλήρη αυτοματοποίηση κλάδων παραγωγής, με λίγους μόνο εργαζόμενους που θα έχουν εποπτικό ρόλο επί των μηχανών (Μαντέλ, 2016). Δημιουργήθηκε έτσι μια νέα ποιότητα στη σχέση των παραγωγικών δυνατοτήτων και στις υπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις οι οποίες καθήλωναν τις πρώτες μόνο στη δυνατότητα αύξησης του ιδιωτικού κέρδους. Επιπλέον, το 1989 άρχισε και η τυπική πτώση του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Η γεωπολιτική-οικονομική εξέλιξη οδήγησε τόσο στην ιδεολογική κυριαρχία του ΚτΠ και κατά συνέπεια του δεσπόμενου δόγματος της ελεύθερης οικονομίας όσο και στην οικονομική κυριαρχία τους μέσα από την επέκτασή στις πρώην σοβιετικές δημοκρατίες. Όλα τα παραπάνω, φυσικό, ήταν να παρουσιάσουν μια εικόνα «του τέλους της Ιστορίας²⁷» και της μετάβασης πλέον σε ένα ολοκληρωμένο, παγκόσμια κυρίαρχο ΚτΠ που μόνο πρόοδο, ειρήνη και δημοκρατία έχει να προσφέρει.

Δεν ξεφεύγει προφανώς και η οικονομική σκέψη από την άνω λογική. **Κυρίαρχο ρεύμα της είναι ο νεοφιλελευθερισμός και η παγκοσμιοποίησή του.** Οι οικονομικές και τελικά πολιτικές ολοκληρώσεις²⁸ πλέον αποκτούν σχετική αυτοτέλεια από τα κράτη και δημιουργούν πλαίσιο κανόνων που αυτά υποτάσσονται. Χαρακτηριστικά παραδείγματα η Συνθήκη του Μάαστριχτ και η νομισματική ενοποίηση μέσω του Ευρώ²⁹. Σε ένα κόσμο αδιαμφισβήτητης ηγεμονίας των Η.Π.Α., του ΚτΠ και του νεοφιλελεύθερου δόγματος, δεν μένει τίποτε άλλο παρά η πλανητική ολοκλήρωσή τους. Παράλληλα και οργανικά δεμένη με αυτή κινείται και η «αντίθετη» της τάση, αυτή

²⁶ Εν προκειμένου το έτος 2008 δεν ακολουθεί το ίδιο σκεπτικό με τα προηγούμενα, δηλαδή έτος έκδοσης σημαντικών έργων της συγκεκριμένης προσέγγισης. Θεωρήθηκε ως κομβικό το έτος αυτό γιατί σηματοδοτεί (με την κατάρρευση της Lehman Brothers) το ξέσπασμα της σοβούσας συστημικής κρίσης. Σε συνέχεια με την εφαρμοζόμενη μεθοδολογία, όπου τα χρονικά στάδια που ορίζονται από τις οικονομικές εξελίξεις, περικλείουν και διαφορετικά ηγεμονικές προσεγγίσεις στο χώρο, θεωρήθηκε ότι η καπιταλιστική κρίση σηματοδοτεί νέο στάδιο και άρα μένει να φανούν οι νέες προσεγγίσεις που αναπτύσσονται στην ανάλυση της χωρικής ανάπτυξης.

²⁷ Γνωστή η αλαζονική θέση του Fr. Fukuyama που το 1989 αναλύθηκε στο άρθρο του “The End of History” στο περιοδικό “National Interest” και μετέπειτα στο βιβλίο του “The End of History and the Last Man”.

²⁸ Δεν αποτελούν απλή συμμαχία κρατών, αλλά ολοκληρώνουν (εμπεριέχουν σε ανώτερη ποιότητα από το ξερό άθροισμά τους) λειτουργίες των κρατών μελών.

²⁹ Για περισσότερα: https://europa.eu/european-union/about-eu/history_el

της έμφασης στην τοπική οικονομία. Η περιφέρεια αποκτά πρωταγωνιστικό ρόλο στην οργάνωση και υλοποίηση οικονομικών προγραμματισμών που απαιτούνται από την ολοκληρωμένη οικονομία.

Παρόμοια πορεία ακολουθούν και οι προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης, ξεπερνώντας τον νεοκλασικό φορμαλισμό και την αυστηρότητα της πολιτικής οικονομίας του χώρου. **Δίνεται περισσότερη έμφαση στην τοπική ανάπτυξη, στις εφαρμογές και την αξιοποίηση της νέας τεχνολογίας, στην ευελιξία και την εξειδίκευση.** Ο ανταγωνισμός και η αλληλεπίδραση τοπικού-διεθνικού αποτελούν σημεία κλειδιά. Ο επιστημονικός διάλογος εισέρχεται, εν μέσω παγκοσμιοποίησης, σε ένα μικροσκοπικό πεδίο παρατήρησης, ανάλυσης, συμπερασμάτων και παρέμβασης στα χωρικά φαινόμενα που ξεφεύγει μεν από χαοτικές γενικεύσεις και απλές αναγνώσεις της πολυπλοκότητας, αλλά αδυνατεί δε να τα μελετήσει ολιστικά-διαλεκτικά. *Ο Storper (1997) αποδίδει αυτή τη στροφή (στο μικροσκοπικό πεδίο) στην προσδοκία ότι η περιφέρεια μπορεί να αποτελέσει το θεμελιώδη πυρήνα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην εποχή της παγκοσμιοποίησης* (Καυκαλάς, 2004:30). Σημαντική συμβολή φαίνεται να ασκούν οι εξής προσεγγίσεις με τους εκφραστές τους:

Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας³⁰ - P. Krugman (1991, 1995): Αναλύει τις αιτίες, τους μηχανισμούς και τα αποτελέσματα της συγκέντρωσης οικονομικών δραστηριοτήτων στο χώρο. Λαμβάνει υπόψιν του την όλο και αυξανόμενη οικονομική ολοκλήρωση (σε περιφερειακό ή παγκόσμιο επίπεδο) και τον ατελή ανταγωνισμό. Χρησιμοποιεί μαθηματικά μοντέλα για την ερμηνεία χωρικών φαινομένων. (Γιώτη-Παπαδάκη, 2011:34-42· Καυκαλάς, 2004:30-31· Λαμπριανίδης, 2015:395-400)

Νέας περιφερειακότητας³¹ (μέσα 1990): Αποτελείται από πολλές επιμέρους προσεγγίσεις και εκφραστές, η ανάλυση των οποίων ξεφεύγει από τα όρια της εργασίας αυτής. Κεντρικό σημείο της είναι η ανάδειξη της περιφέρειας ως συστατικό στοιχείο της παγκοσμιοποίησης. Δηλώνει μια μετάβαση (που η ολοκλήρωση πετυχαίνει) από το θεσμικό κράτος στη παραγωγική περιφέρεια. Ενώ τέλος, θεωρεί ότι η τεχνολογική εξέλιξη και η πρόοδος στη γνώση λειτουργούν συμπληρωματικά με μη οικονομικούς παράγοντες (όπως η συγκυρία, οι θεσμοί και οι πολιτιστικοί παράγοντες) επηρεάζοντας τη συγκέντρωση οικονομικών δραστηριοτήτων στο χώρο. (Καυκαλάς, 2004:31-35· Λαμπριανίδης, 2015: 401-405)

Κριτική: Η ίδια η οικονομική επιστήμη έχει αντιληφθεί τη σημαντικότητα της χωρικής διάστασης και την ενσωματώνει στις κυρίαρχες οικονομικές προσεγγίσεις. Εισέρχονται, λοιπόν, στον επιστημονικό διάλογο πιο ειδικές θεωρίες χωρικής ανάπτυξης. Εκκινούμενες από την πραγματικότητα των χωρικών συσσωματώσεων των

³⁰ New economic geography

³¹ New regionalism

επιχειρήσεων, την εύκολη και γρήγορη μετακίνηση επενδύσεων, πληροφοριών, αγαθών, ανθρώπων και την επίδραση των τεχνολογικών καινοτομιών δεν χάνονται σε θεωρητικά γενικά σχήματα. Αλλά εξετάζουν την ανάπτυξη επικεντρώνοντας στο συστατικό της στοιχείο (κατά της ίδιες) την περιφέρεια.

Από την άλλη ίσως καταλήγουν στη **μονομέρεια των αναλύσεων** που ξέρουν τα πάντα για το δέντρο αλλά τελικά αγνοούν το δάσος. Είναι αδύνατο σημείο τους ο φορμαλισμός των μαθηματικών μοντέλων της πρώτης και η αγνόηση μακροοικονομικών διαδικασιών, διαπεριφερειακών σχέσεων της δεύτερης.

1.3 Συμπεράσματα

1. **En arxή ην η Οικονομία.** Η οικονομία, ως μορφή οργάνωσης και ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών, είναι η υλική βάση της κοινωνίας μας. Δεν είναι μόνο η άμεση διαδικασία παραγωγής, αλλά αποτελεί ένα ενιαίο όλο με τις σχέσεις και τις διαδικασίες που απορρέουν από αυτή. Είναι ιστορικά προσδιορίσιμη και συνεχής, διαμορφώνεται από την συνάθροιση και αντίθεση των παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων κάθε εποχής.

2. **Η οικονομία απαιτεί Χώρο.** Δεν είναι μια αφηρημένη έννοια, ενσωματώνει την υλική παραγωγική διαδικασία και άρα έχει ανάγκη από τη χωρική-υλική αποτύπωσή της. Πιο απλά, απαιτείται Χώρος για την εγκατάσταση-λειτουργία παραγωγικών μονάδων (πού θα γίνει η παραγωγή;), απαιτείται Χώρος για την αγορά (πού θα γίνει η απόκτηση των παραγόμενων υλικών από τους κατοίκους;), απαιτείται Χώρος για την κατανάλωση (πού θα κοιμηθούμε, φάμε, ντυθούμε, διασκεδάσουμε κτλ;). Απαιτείται Χώρος και για τις συνδέσεις όλων των προαναφερθέντων τόπων (δίκτυα) και για τις ροές τους (μετακινήσεις από και προς ανθρώπων, εμπορευμάτων, πληροφοριών). Η οικονομία σχηματίζει σημεία παραγωγής, σχηματίζει αγορές, κινήσεις από και προς αυτές. **Τελικά οι κοινωνικές ανάγκες είναι που διαμορφώνουν το χώρο, η οικονομία τις δίνει συγκεκριμένη έκφραση.** Σα συνάρτηση, με τις πρώτες να είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή και ο χώρος η εξαρτημένη. Εδώ είναι και η τομή με την επιστήμη της Γεωγραφίας.

3. Ο χώρος δεν αποτελεί μια απλή συνιστώσα της οικονομίας ούτε όμως (με την έννοια που μας ενδιαφέρει εδώ) είναι τελείως ανεξάρτητος. Ως φυσικό μέγεθος είναι ανεξάρτητος από τη νόηση και την αντίληψη του ανθρώπου, είναι αυθύπαρκτος. Αλλά ως κοινωνικός, διανοητικός (κατά Lefebvre) είναι το σύνθετο αποτέλεσμα των διεργασιών του εκάστοτε κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού. **Ο χώρος αποτελεί την ενεργή αντανάκλαση των οικονομικών-κοινωνικών διεργασιών.** Με τον όρο «αντανάκλαση» νοείται τόσο η άμεση σύνδεσή τους όσο και η κυριαρχία που έχουν οι κοινωνικές-οικονομικές διαδικασίες στη σχέση τους με αυτόν. Με τον όρο «ενεργή» νοείται ότι δεν αποτελεί απλή αντανάκλαση, προβολή των τελευταίων στο φυσικό χώρο, αλλά και ο ίδιος επενεργεί πάνω τους, καθορίζοντας όρια και δυνατότητες. Γίνεται φορέας και κοινωνός ιδεολογίας, πολιτισμού, τρόπου σκέψης και ηθικής. Τελικά υπάρχει μια συνεχής αμφίδρομη διαδικασία επικοινωνίας και επιρροής μεταξύ χώρου και οικονομίας, μεταξύ χώρου και κοινωνίας. Ο Soja (1980) την ονόμασε κοινωνικοχωρική διαλεκτική (socialspatial dialectic).

4. **Η πολιτική-θεσμική διάσταση του χώρου είναι ο τρόπος που αυτός τμηματοποιείται από την πολιτική εξουσία προκειμένου να ασκηθεί αποδοτικότερα το πρόγραμμά της.** Οι περιφέρειες, οι δήμοι αλλά και τα ίδια τα κράτη αποτελούν ιστορικά προσδιορισμένες μορφές που παίρνει ο χώρος κάτω από την επιρροή ιστορικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών προτύπων και σχεδίων. Σήμερα,

ενώ θα ήταν λάθος να υποτιμηθεί η συγκρότηση των κρατών (ως ξεχωριστών καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών) χάριν της παγκοσμιοποίησης και άλλου τύπου ολοκληρώσεων, θα ήταν εξίσου λάθος να μην γίνει αντιληπτή η τάση που οφείλεται στις ολοκληρώσεις και αναδεικνύει τις περιφέρειες ως «αυτοτελείς» θεσμικές οντότητες οργάνωσης της οικονομίας τους.

5. **Ιδεολογική διάσταση του χώρου νοείται η παραγωγή-αναπαραγωγή μέσα από την οργάνωσή του, πολιτιστικών προτύπων, λογικών σχημάτων και αντιλήψεων, μοτίβων κοινωνικής συμπεριφοράς και τελικά διαμόρφωση κοινωνικής πρακτικής.** Συγκεκριμένα παραδείγματα τέτοιας οργάνωσης είναι η κεντρικότητα του ναού σε θεοκρατικές κοινότητες σε αντιπαραβολή με την κεντρικότητα της αγοράς στις καπιταλιστικές. Ακόμα η χωροθέτηση και η εσωτερική οργάνωση των εργατικών συνοικιών σε αντιπαραβολή με τις συνοικίες των πλουσίων³². Αν και υπολειπόμενη και δυσθεώρητη διάσταση, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας. Συμβάλει στην αποδοχή ή ανατροπή συγκεκριμένων οικονομικών πρωτοβουλιών και πολιτικών αλλά και στη διαμόρφωση του ίδιου του χώρου (π.χ. αυτοοργανωμένοι χώροι πρασίνου, καταλήψεις κτιρίων, πλατειών, αυθαίρετη δόμηση κ.τ.λ.).

6. Παρατηρείτε **άνιση ανάπτυξη μεταξύ κέντρων και περιφέρειας** (είτε σε τοπικό είτε σε διεθνές επίπεδο), που προτρέπει να εξεταστεί η σχέση της με την κοινωνική ταξική διαστρωμάτωση και αν η τελευταία αποτυπώνεται ως ταξική πόλωση στο χώρο. Φαίνεται ότι η ανισότητα δεν αποτελεί απλά στάδιο μιας γραμμικής διαδικασίας διάχυσης της ανάπτυξης. Πρέπει να ερευνηθεί περαιτέρω η θέση ότι αποτελεί αναγκαίο αποτέλεσμα του Καπιταλιστικού τρόπου Παραγωγής (ΚτΠ).

Καταρχάς στα ίδια τα αναπτυγμένα κέντρα εμφανίζεται μια ταξική διαστρωμάτωση, που ανάλογα με τις δυνατότητες του εκεί κοινωνικού σχηματισμού είναι αμβλυμένη ή οξυμένη. Σε περιόδους κρίσης όπως η σημερινή, βαίνει οξυμένη και αποτυπώνεται εμφανώς στο χώρο (ghetto vs gated communities). Δεύτερον, οι ανταγωνιστικές σχέσεις παραγωγής, η συγκέντρωση και συγκεντροποίηση κεφαλαίου δημιουργούν και αναπαράγουν ετεροβαρείς χωρικές συγκεντρώσεις. Οι αδύναμες περιφέρειες δεν μπορούν να προοδεύσουν μέσα στην αναρχία της ελεύθερης αγοράς, χάνουν εργατικό δυναμικό, τεχνογνωσία και διαλύεται ο παραγωγικός ιστός τους. Τρίτον, τις κυρίαρχες πολιτικές τις επιβάλλουν οι οικονομικά κυρίαρχοι πόλοι. Η απελευθέρωση της αγοράς βοηθάει στην επέκταση των μονοπωλίων (που για να δημιουργηθούν απαιτήσαν έντονο κρατικό παρεμβατισμό και προστατευμένη οικονομία) ενάντια στην τοπική οργάνωση της παραγωγής. Οπότε δημιουργείται όντως

---

³² Γνωστό τραγούδι «Δραπετσώνα» με στίχους του Τ. Λειβαδίτη, όπου αναφέρεται στην αντίδραση των κατοίκων της ομώνυμης περιοχής το 1961 να γκρεμιστούν τα παραπήγματα τους προκειμένου να μετεγκατασταθούν σε πολυκατοικίες. Πράγμα που δεν εξηγείται παρά μόνο αν εξετάσεις διεξοδικά την ιδεολογική πλευρά του.

το ερώτημα μήπως η ευημερία του κέντρου προϋποθέτει την υπανάπτυξη της περιφέρειας;

7. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής ώθησε σε μια αρχική έκρηξη των παραγωγικών δυνάμεων με την εκάστοτε τεχνολογική επανάσταση να γίνεται καταλύτης στην περαιτέρω ανάπτυξή τους. **Ο χώρος αποκτά άλλη οργάνωση με την εμφάνιση του διαχωρισμού πόλης-υπαίθρου.** Αυτή η τάση βαίνει κλιμακούμενη ως σήμερα με πάνω από το μισό παγκόσμιο πληθυσμό να ζει σε πόλεις (ΟΗΕ, 2014)³³, ενώ εμφανίζονται υπερ-συγκεντρώσεις πληθυσμού και παραγωγικών διαδικασιών σε υπερ-πόλεις. Οι ολοκληρώσεις και η επέκταση των πολυκλαδικών πολυεθνικών μονοπωλίων φαίνεται να συνδέεται με την άνω τάση. Τίθενται ερωτήματα που αφορούν τη δυνατότητα αναζωογόνησης της υπαίθρου και ανθρώπινης – περιβαλλοντικά συμβατής χωρικής ανάπτυξης.

8. Σήμερα η έρευνα και η τεχνολογική εξέλιξη αποτελούν ισχυρά παραγωγικά εργαλεία αλλά και παραγωγικούς τομείς καθ' αυτούς. Η ανάπτυξη, η διάχυση και η ενσωμάτωσή τους προς το κοινωνικό όφελος επανορίζουν την έννοια «χώρος». Μειώνουν τις αποστάσεις, τις μηδενίζουν για την επικοινωνία και ανταλλαγή πληροφοριών ενώ παράλληλα δημιουργούν κι άλλους εικονικούς χώρους με τις δικές τους αυτοτελείς κοινότητες και κανόνες (π.χ. μέσα κοινωνική δικτύωσης). Παίζουν καθοριστικό ρόλο στη μορφή της χωρικής ανάπτυξης, τόσο ως εργαλεία όσο και ως δυναμική (προς ανάπτυξη των περιοχών που είναι τεχνολογικά εξελιγμένες ιδιαίτερα σε αντιπαράθεση με τις περιοχές που στερούνται τεχνολογικής προόδου). Τελικά, μπορούν να οδηγήσουν σε μια ανισόμετρη και άνιση χωρική ανάπτυξη ή σε μια ανάπτυξη κοινωνικά και περιβαλλοντικά συμφέρουσα.

---

³³ Πηγή: <https://esa.un.org/unpd/wup/Publications/Files/WUP2014-Highlights.pdf> τελευταία πρόσβαση 1/2018

2.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

Από την αρχή και διευκρινιστικά πρέπει να επισημανθεί ότι με το χρονικό προσδιορισμό «σύγχρονη Ελλάδα» ορίζετε το χρονικό διάστημα από την πτώση της Χούντας στις 24 Ιουλίου 1974 και την επίσημη πλήρη ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα³⁴, την πρώτη μέρα του 1981. Η διάρκεια των επτά περίπου ετών του σημείου αφετηρίας μας, όχι μόνο δεν αποτελεί ασάφεια, αλλά κρύβει μέσα της την αιτία που θεωρήθηκε σημείο αφετηρίας. Φανερώνει την αλληλεξάρτηση και την αυτοτέλεια της πολιτικής με την οικονομία και επαληθεύει τον διαλεκτικό νόμο της μετατροπής της συσσωρευμένης ποσότητας σε νέα ποιότητα.

Συγκεκριμένα, τα δύο προαναφερόμενα συμβάντα ορίζουν κατ' αντιστοιχία νέα ποιότητα στην πολιτική κατάσταση και στην οικονομία του τόπου, θέτοντας σε κρίση τον τύπο ανάπτυξης των μεταπολεμικών δεκαετιών '60 και '70. Από το απολυταρχικό κράτος της βίαιης συμπίεσης των εργατικών δικαιωμάτων και την κατά κύριο λόγο προστατευτική οικονομία βαίνει σε έναν δυτικό κοσμοπολιτισμό και μια αντιφατική αλλά συνεπής φιλελευθεροποίηση της οικονομίας. Κοινό νήμα όμως παραμένει το άνοιγμά της στο ξένο κεφάλαιο και η ακραιφνής ενίσχυση της ιδιωτικής κερδοφορίας³⁵. Παράλληλα **σε παγκόσμιο επίπεδο**, η δεκαετία του '70 θεωρείται σημείο καμψής. Σύμφωνα με τον Mandel (2003), ο ΚτΠ τότε βγαίνει από ένα μακρύ κύμα ανάπτυξης και εισέρχεται σ' ένα νέο κύμα κρίσης και ύφεσης. Έτσι συντελείται η είσοδος σε μια νέα φάση οργάνωσης της παραγωγής, αυτή του Ύστερου Καπιταλισμού αποκαλύπτοντας νέες ηγεμονικές τάσεις και ισορροπίες στην παγκόσμια οικονομία. Σε αυτή τη μετάβαση, η Τρίτη Τεχνολογική Επανάσταση έπαιξε καθοριστικό ρόλο δίνοντας τεράστια ώθηση στις παραγωγικές δυνάμεις και αναπροσαρμόζοντας στρατηγικά

³⁴ Η Ελλάδα επισήμως έκανε **αίτηση για σύνδεση** με την Ε.Ο.Κ. στις 8/6/1959 ενώ **αίτηση ένταξης** έκανε επισήμως στις 12/6/1975. Μετά από διαπραγματεύσεις στις 28/5/1979 υπεγράφη στην Αθήνα η πράξη προσχώρησης της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. (πηγή: α. https://europa.eu/european-union/about-eu/history/1946-1959/1959_el & β. https://europa.eu/european-union/about-eu/history/1970-1979/1975_el & γ. https://europa.eu/european-union/about-eu/history/1970-1979/1979_el - τελευταία πρόσβαση 1/2017). Οι ημερομηνίες απλά επαληθεύουν την εκτίμηση ότι η ολοκληρωτική σύνδεση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού με τους αντίστοιχους κεντροευρωπαϊκούς ήταν μόνιμος και στρατηγικός στόχος του ελληνικού κεφαλαίου (Συλλογικό, 2015: «Ποιος Χρειάζεται την Ευρωπαϊκή Ένωση»).

³⁵ Το χρονικό διάστημα της οριζόμενης αφετηρίας αναλύεται διεξοδικά σε σειρά βιβλίων-άρθρων οικονομικής ιστορίας, χαρακτηριστικά αναφέρονται αυτά του Πατρώνη, Β. (2015): «Ελληνική οικονομική ιστορία». σελ. 215-219, του Ψαλιδόπουλου, Μ. (2014): «Η ιστορία της τράπεζας της Ελλάδος 1928-2008». σελ. 44-48, των Ιωακείμογλου, Η., Μηλιού, Γ. (2005): «Συσσώρευση και κερδοφορία του κεφαλαίου στην Ελλάδα (1964-2004)». Bosworth, Β., Κολλιντζά, Τ. (2002): «Οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα: επιδόσεις κατά το παρελθόν και προοπτικές για το μέλλον».

ολόκληρο τον ΚτΠ. Κάτι που προφανώς είχε επίπτωση και στην ελληνική πραγματικότητα.

Χάριν πληρότητας και συνοχής αναφέρετε συνοπτικά, ότι:

Μεταπολεμικά η ελληνική οικονομία αναπτύσσεται: μετά τη διάλυση ξεκινάει η δημιουργία.

Συγκεκριμένα, ο ΚτΠ σταθεροποιείται στην Ελλάδα και οι δείκτες ανάπτυξης αυξάνονται με ταχείς ρυθμούς ακολουθώντας τις οικονομίες της Δύσης, με βασικό εργαλείο το σχέδιο Marshall. Παρουσιάζεται έντονος κρατικός παρεμβατισμός τόσο μέσω έργων υποδομής όσο και μέσω δημόσιων επενδύσεων σε βιομηχανίες π.χ. ζάχαρη, ηλεκτρισμός, λιπάσματα (Μηλιός, 2010: 14-18). Αναπτύσσεται η βιομηχανία και λαμβάνονται μέτρα φιλελευθεροποίησης προκειμένου να προσελκυσθούν ιδιωτικά ξένα κεφάλαια. **Γενικά, επιχειρείται η στρατηγική ενσωμάτωση του ελληνικού καπιταλισμού στην παγκόσμια αγορά.**

Από την άλλη στο κοινωνικό επίπεδο δεν παρουσιάζεται η ίδια κίνηση. Χαμηλό εργατικό εισόδημα, ανύπαρκτο κράτος πρόνοιας και αναξιοποίητο εργατικό δυναμικό που αναγκάζεται να μεταναστεύσει. Μόνο κάτω από την πίεση του εργατικού κινήματος, η εκάστοτε κυβέρνηση προχωρούσε σε στοιχειώδη αναδιανομή του πλούτου είτε άμεσα είτε έμμεσα. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι μισθοί παρουσιάζουν πραγματική άνοδο μόνο στα χρόνια της έκρηξης των λαϊκών αγώνων 1964-1967 (Μανιάτης, Τσαλίδης, Τσουφλίδης, 1999: 325). Πράγμα που, κατά την άποψη του γράφοντος, αιτιολογεί εν μέρει και την αμερικάνικη απαίτηση για εγκαθίδρυση της χούντας.

Η ελληνική ύπαιθρος άρχισε να ερημώνει και όσοι δεν έφευγαν στο εξωτερικό συνέρρεαν στις πόλεις (Πολύζος, 2011:90). Γεννιόντουσαν έτσι επιπλέον ανάγκες για στέγαση-κατανάλωση αλλά και νέες δυνατότητες στη βιομηχανία ώστε να αξιοποιήσει το καινούργιο εργατικό δυναμικό. Αυτές οι κοινωνικοοικονομικές αλλαγές του '60 είχαν άμεση επίπτωση στη ζήτηση κατοικίας και στο χώρο γενικότερα. Ο Πατρώνης αναφέρει (2015:215-217) ότι η εσωτερική μετανάστευση αύξησε τη ζήτηση για κατοικίες και έργα υποδομής, όπως δρόμους, σχολεία, δημόσια κτίρια, δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης, με τις αντίστοιχες πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις στη συνολική οικονομική δραστηριότητα. Ενώ η εξωτερική μετανάστευση επιτάχυνε την εκμηχάνιση της γεωργίας και μέσω των εμβασμάτων έδωσε πρόσκαιρα οφέλη στην οικονομία. Ειδικά όσον αφορά και τη νέα χωρική οργάνωση ο ίδιος συμπληρώνει:

Τα οφέλη από τη γεωργική πρόοδο που σημειώθηκε, όμως, τα καρπώθηκε κυρίως η οικονομία των πόλεων, ιδίως της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Αντιθέτως, οι κοινωνίες της υπαίθρου ακολούθησαν φθίνουσα πορεία. [...] Η μείωση του πληθυσμού, ιδίως στα ορεινά και απομονωμένα μέρη, προσέλαβε δραματικές διαστάσεις και οδήγησε ολόκληρες περιοχές στην ερήμωση και την

παρακμή. Αντίθετα, μεταξύ 1961 και 1971 οι κάτοικοι των αστικών περιοχών αυξήθηκαν περισσότερο από ένα εκατομμύριο άτομα ή κατά 28% και το 1971 έφτασαν να αντιπροσωπεύουν το 53% του συνολικού πληθυσμού της χώρας.

Αυτές οι γενικές τάσεις στην οικονομία, στην κοινωνία και στη χωρική οργάνωση εντάθηκαν επί στρατιωτικής δικτατορίας. Ειδικότερα οι χουντικοί προχώρησαν σε σκανδαλώδεις φοροελαφρύνσεις και απαλλαγές των ξένων και ντόπιων επιχειρηματιών³⁶, σε επένδυση και ανάπτυξη των μη παραγωγικών³⁷ κλάδων της οικονομίας, καθήλωσαν τους μισθούς και ενέτειναν σε σημαντικό βαθμό την αστικοποίηση και την οικοδόμηση των πόλεων. Η χωρική οργάνωση της Ελλάδας άλλαζε. Η νέα τεχνολογία και η αστικοποίηση διαμόρφωναν ένα πιο πολωμένο χώρο, όπως θα εξεταστεί αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο.

Η καπιταλιστική κρίση του 1972-1973 τάραξε συθέμελα την οικονομική οργάνωση της Ελλάδας με αποτέλεσμα το 1973 να είναι το έτος έναρξης ενός μακρού κύματος κρίσης και ύφεσης³⁸ για τη χώρα. Πληθωρισμός, στασιμότητα, μείωση επενδύσεων και άμεση ανάγκη επανασχεδιασμού της παραγωγής και της οικονομίας είναι χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου. **Το χρονικό σημείο, λοιπόν, που ορίστηκε ως αφετηρία για τη σύγχρονη Ελλάδα,** συμπίπτει με την έναρξη του μακρού κύματος ύφεσης και τη σταδιακή είσοδο στον Ύστερο-ολοκληρωτικό καπιταλισμό τόσο του παγκόσμιου ηγεμονικού τρόπου παραγωγής όσο και του εθνικού (με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του).

Πίνακας 2-1:Κλαδική οργάνωση της ελληνικής οικονομίας με βάση το ποσοστό τους στον οικονομικώς ενεργό πληθυσμό **Πηγή:** Απογραφές Πληθυσμού (μέσω Ιορδανόγλου, 2004)

	1951 ³⁹	1971
Αγροτικός τομέας	58,0	41,0
Βιομηχανικός τομέας	18,0	27,0
Τομέας υπηρεσιών	24,0	32,0
Σύνολο	100	100

³⁶ Συνταγματικά κατοχυρωμένοι νόμοι, όπως οι 89/1967 και 378/1968, επέτρεπαν στη Χούντα να παρέχει απαλλαγή από δασμούς και άλλες επιχορηγήσεις στην ναυτιλία, βιομηχανία, εμπορικά και τουριστικά εγχειρήματα, ιδίως σε αυτά που ελέγχονταν από ξένες επιχειρήσεις. Ως αποτέλεσμα τα φορολογικά έσοδα από τις ναυτιλιακές εταιρείες μειώθηκαν από 109 εκατομμύρια δραχμές το 1968 σε 29 εκατομμύρια το 1972, ενώ ο ελληνικός στόλος αυξήθηκε κατά 16,7 εκατομμύρια τόνους.

³⁷ Με τη μαρξική έννοια του όρου. Για περισσότερα στο Μανιάτης et.al. (1999) «Ζητήματα πολιτικής οικονομίας-Η περίπτωση της Ελλάδας» σελ.100-138

³⁸ Ο Ernest Mandel στα «Τα μακρά κύματα της καπιταλιστικής εξέλιξης» και «Ο ύστερος καπιταλισμός» δίνει μια εμπειριστατωμένη ανάλυση αυτής της μετάβασης διαχρονικά και σε παγκόσμιο επίπεδο.

³⁹ Τα στοιχεία της Απογραφής του 1951 έχουν αναπροσαρμοστεί έτσι ώστε να είναι συγκρίσιμα με αυτά των επόμενων Απογραφών. Η αναπροσαρμογή έγινε με βάση τους υπολογισμούς που περιέχονται στο δημοσίευμα της ΕΣΥΕ, Κυριότερα Αποτελέσματα των Τελευταίων Απογραφών Πληθυσμού και Ερευνών Απασχόλησης εν Ελλάδι, 1967, Αθήναι, σελ. 16-18.

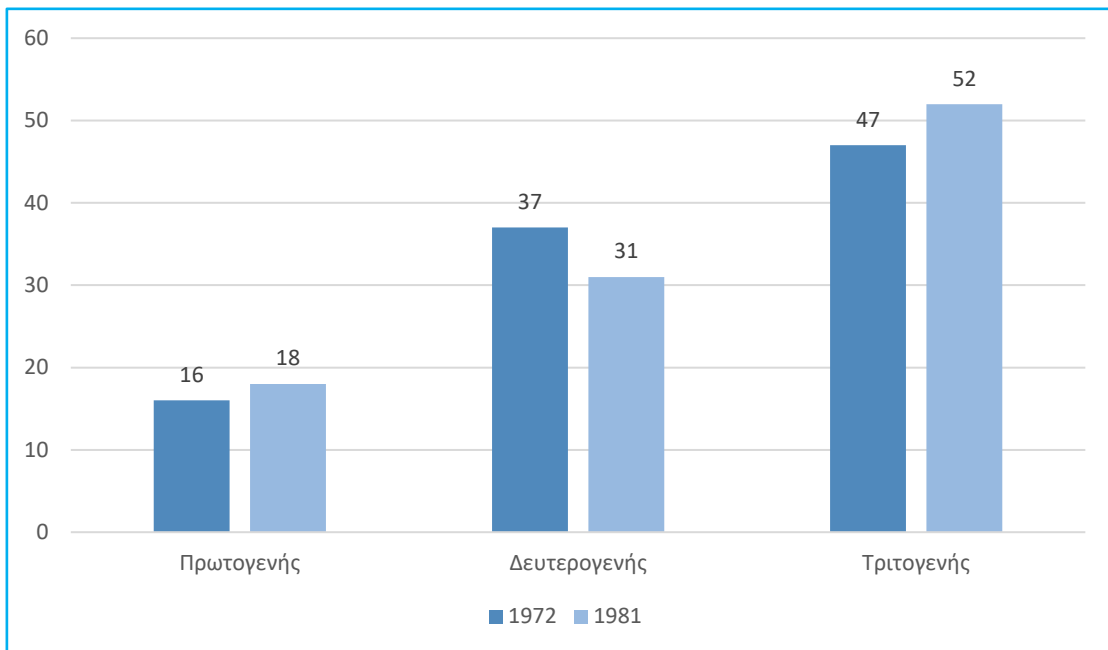
2.1 Η μετάβαση στην κρίση, 1974-1981

Σε διεθνές επίπεδο τότε παρουσιάζεται η **τέταρτη μεγάλη κρίση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος** (μετά από αυτές του 1815, 1873, 1929) που εμφανίστηκε στις πιο αναπτυγμένες χώρες και έχει διαδραματίσει μέχρι σήμερα σημαντικό ρόλο. Επιπλέον, η περίοδος αυτή συμπίπτει με το μεσοδιάστημα μεταξύ των δύο πετρελαϊκών κρίσεων του '72-'73 και '79-'80 καθώς και την σταδιακή ηγεμονία του οικονομικού ρεύματος του νεοφιλελευθερισμού. Στην Ελλάδα παρουσιάζονται οι τάσεις αδράνειας της προηγούμενης αναπτυξιακής περιόδου μετά την κρίση του '72-'73. Οι ρυθμοί ανάπτυξης παραμένουν θετικοί αλλά βαίνουν μειούμενοι⁴⁰. Παράλληλα σαν ομηρικό προοίμιο, η οκταετία αυτή εκθέτει και τις δομικές ανεπάρκειες του ελληνικού καπιταλιστικού σχηματισμού, που θα διαδραματίσουν καίριο ρόλο στην κρίση του 2008.

Η ανατίμηση του πετρελαίου και η παγκόσμια ύφεση πλήττουν άμεσα τους κλάδους της «βαριάς βιομηχανίας», που μέχρι τότε ήταν η αιχμή του δόρατος. Φαινόμενο που εντάθηκε λόγω της επικέντρωσης της ελληνικής βιομηχανίας σε χαμηλής ποιότητας και τεχνολογίας προϊόντα, με μέτριες προοπτικές αύξησης της ζήτησης. Ιδιαίτερα επλήγη ο μεταποιητικός τομέας και συνεχίστηκε η στασιμότητα της βιομηχανικής παραγωγής, η οποία για μεγάλο διάστημα και για σημαντικές γεωγραφικές περιοχές πήρε το χαρακτήρα αποβιομηχάνισης (Πατρώνης 2015:220-227). **Η βιομηχανία, λοιπόν, χάνει τη θέση που είχε μέχρι τότε ως ηγετικός κλάδος της οικονομίας. Ο ρόλος αυτός περνάει στον τριτογενή τομέα, στις υπηρεσίες.**

Οι υπηρεσίες συνέβαλαν στην (πέντε φορές μεγαλύτερη) αύξηση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος από αυτήν της μεταποίησης (77,2% υπηρεσίες 1974-79 έναντι 14,7% της μεταποίησης). Από το 1980 και έπειτα, οι υπηρεσίες είναι ο μόνος συστηματικά αναπτυσσόμενος τομέας που στηρίζει θετικά την εθνική παραγωγή και αποτρέπει μια κάμψη στους ρυθμούς μεγέθυνσης (**Διάγραμμα 2-1**). Κεντρικοί αναπτυξιακοί κλάδοι του είναι ο τουρισμός, οι τηλεπικοινωνίες-μεταφορές, οι χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και ο τομέας του εμπορίου. Οι τελευταίοι ασκούν σημαντικές επιρροές στη χωροταξική οργάνωση τόσο στο επίπεδο αστικού κέντρου όσο και ευρύτερα της χώρας, όπως θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

⁴⁰ Ειδική αναφορά γίνεται στη βιβλιογραφία που έχει ήδη παρατεθεί.

Διάγραμμα 2-1: Ποσοστιαία συμμετοχή τομέων στο Α.Ε.Π.: 1972,1981

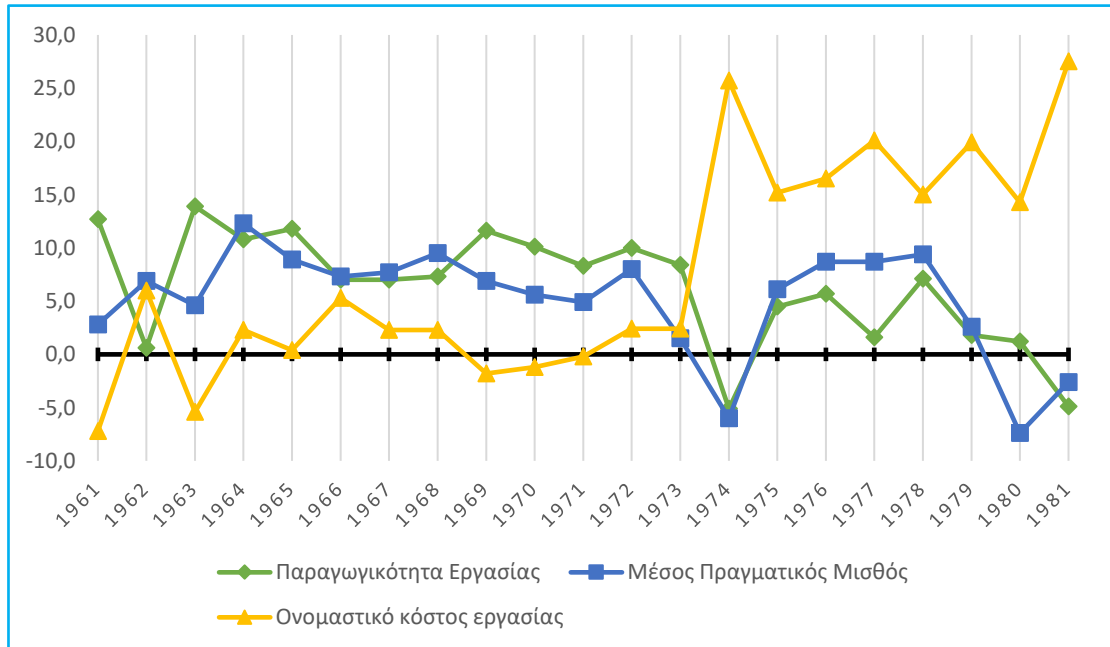
Πηγή: Προγουλάκης (2010)

Η άναρχη παραγωγή που βασίζεται στις βραχυπρόθεσμες επιταγές του μεγάλου ιδιωτικού κεφαλαίου (εγχώριου και ξένου), ο κεντρικός κρατικός σχεδιασμός που βασίζεται στις ανάγκες αναπαραγωγής (είτε με χούντα είτε χωρίς) της αστικής εξουσίας συνεχίζουν κι εδώ να αποτελούν το θεμέλιο του ελληνικού ΚτΠ. Παρόλα αυτά, την περίοδο αυτή λόγω της άνθησης των κοινωνικών αγώνων και της καλύτερης διαπραγματευτικής θέσης της εργατικής τάξης, διαμορφώνεται μια άλλη τακτική. Υιοθετείται μια **ενίσχυση της ζήτησης που παίρνει την μορφή αναδιανομής του πλούτου**⁴¹ χωρίς όμως ουσιαστικά να ανατραπεί η πτώση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου. Επιπλέον, ενισχύεται η εξωστρέφεια του ελληνικού κεφαλαίου, που στην προσπάθειά του να ξεπεράσει την εγχώρια κρίση κερδοφορίας «ανοίγεται» σχετικά επιτυχημένα στο εξωτερικό (Τσουφλίδης, 2014:6 · Ιωακείμογλου - Μηλιός 1990).

Πιο συγκεκριμένα, το 1974 αποτελεί το σημείο καμπής και την αφετηρία της επιδείνωσης όλων των δεικτών κεφαλαιακής συσσώρευσης του ελληνικού καπιταλισμού. **Η περίοδος 1975-79 χαρακτηρίζεται από χαμηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο 1962-73.** Παράλληλα είναι εμφανή τα αποτελέσματα της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης (ψηλοί ρυθμοί πληθωρισμού, ανεργία κλπ.), η οποία προσλαμβάνει το χαρακτήρα μιας κρίσης

⁴¹ Οι Μανιάτης, et.al. (1999:305-338) παρουσιάζουν μια διεισδυτική έρευνα για τον κοινωνικό μισθό στην Ελλάδα, καταλήγοντας ότι παρά την κρατική παρέμβαση δεν υπάρχει ουσιαστική αναδιανομή εισοδήματος και επηρεασμός λόγω αυτού του ποσοστού υπεραξίας και κέρδους.

υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου⁴². Τελικά, το 1981 ήταν πλέον εμφανές ότι η «χρυσή περίοδος» του ελληνικού καπιταλισμού είχε παρέλθει (**Διάγραμμα 2-2** και **Διάγραμμα 2-3**).

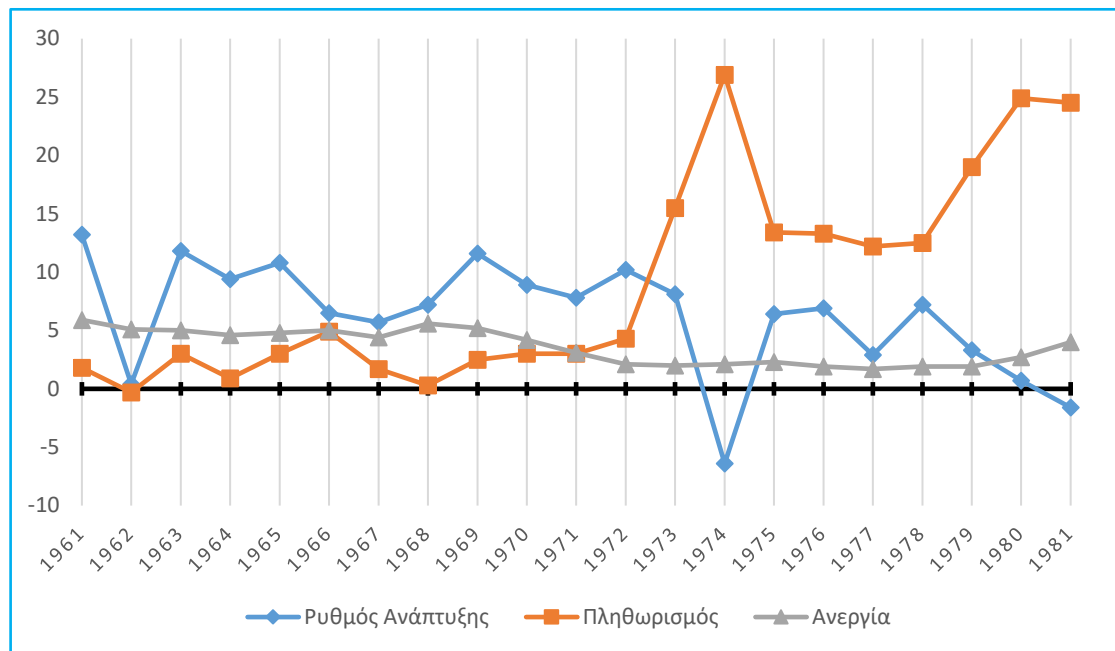

Διάγραμμα 2-2: Μεταβολή Παραγωγικότητας Εργασίας, Μέσου Πραγματικού Μισθού, Ονομαστικό κόστος εργασίας 1961-1981

Πηγή: ΥΠΕΘΟ από Καζάκος, 2010: 259,277, 304

Στο κοινωνικό επίπεδο, η πτώση της χούντας έδωσε μεγάλη αυτοπεποίθηση στο εργατικό και νεολαιίστικο κίνημα. Ενισχύθηκαν οι πολιτικές και κοινωνικές μορφές οργάνωσής του ενώ πραγματοποιήθηκαν οργανωμένες και μαχητικές απεργίες που επέβαλλαν καλύτερες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης για το λαό. Εμφανίστηκε, λοιπόν, μια αντίφαση, μεταξύ της συνολικά κακής πορείας της οικονομίας και της αύξησης της κοινωνικής διεκδικητικότητας. Για το λόγο αυτό δημιουργήθηκε ένα ιδιότυπο κοινωνικό συμβόλαιο οικονομικού προστατευτισμού της οικονομίας και παρεμβάσεων αύξησης της ζήτησης, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Στην εξεταζόμενη περίοδο άρχιζαν να εμφανίζονται οι καλύτερες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης, με την ανεργία να αγγίζει το 2% (ιστορικό χαμηλό έως τώρα). (**Διάγραμμα 2-2** και **Διάγραμμα 2-3**)

⁴² Το επενδυμένο κεφάλαιο στην οικονομία «πλεονάζει», με την έννοια ότι τα κέρδη που παράγονται με τη χρήση του δεν επαρκούν για να εξασφαλίσουν ικανοποιητικούς ρυθμούς κερδοφορίας, επένδυσης και μεγέθυνσης (Ιωακείμογλου - Μηλιός 1990: 98-107).

Διάγραμμα 2-3: Ρυθμός Ανάπτυξης, Πληθωρισμός, Ανεργία 1961-1981

Πηγή: ΥΠΕΘΟ από Καζάκος, 2010: 257, 268, 301

2.2 Οικονομική κρίση και στασιμότητα, 1981-1985

Η καθαυτή εποχή του νεοφιλελευθερισμού στην παγκόσμια οικονομία. Μετά και την προηγούμενη κρίση, τα κεϋνσιανά μοντέλα οικονομίας αντικαθίστανται από την απελευθέρωση της αγοράς. Τόσο το Ηνωμένο Βασίλειο το 1979 με την Margaret Thatcher όσο και οι Η.Π.Α. το 1980 με τον Ronald Reagan αποτελούν την ατμομηχανή του νέου οικονομικού μοντέλου, όπως έχει αναλυθεί ήδη παραπάνω. Παράλληλα, η απορρύθμιση των χρηματοπιστωτικών αγορών (που συνόδευσε αυτές τις αλλαγές) ενισχύθηκε σημαντικά στη δεκαετία του 1980, ενώ άρχισαν να προσφέρονται και νέα προϊόντα (προθεσμιακά συμβόλαια, δομημένα ομόλογα, συμβάσεις αντιστάθμισης πιστωτικού κινδύνου). Στην Ελλάδα, λόγω των ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών αυτές οι τάσεις θα φανούν το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80⁴³. Στην περίοδο που εξετάζετε, **συνεχίζονται κεϋνσιανές πολιτικές παρά την είσοδο της χώρας στην Ε.Ο.Κ. και τις απαιτήσεις της τελευταίας για μέτρα φιλελευθεροποίησης**⁴⁴. Γενικά, η περίοδος 1980-95 χαρακτηρίζεται από πτώση όλων των δεικτών με βάση τους οποίους μπορεί να μελετηθεί η εξέλιξη και ο δυναμισμός της οικονομίας (Μηλιός 2010: 18).

Συγκεκριμένα, την περίοδο αυτή οριοθετούν και χαρακτηρίζουν δύο πράξεις. Η πρώτη είναι οι συνέπειες της **εισόδου της χώρας στην Ε.Ο.Κ** και η δεύτερη είναι η σημαντική **κρατική παρέμβαση στην οικονομική διαχείριση** και στην επίτευξη των στόχων αυτής (σταθεροποίηση οικονομίας, έλεγχος πληθωρισμού και του ελλείματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών) μέσω της ενεργοποίησης της εγχώριας ζήτησης και τον εκτεταμένο «δωρεάν» δανεισμό ιδιωτικών επιχειρήσεων από τις εγχώριες τράπεζες (Καζάκος, 2010:359). Δεν θα ήταν λάθος να ειπωθεί ότι η πρώτη πράξη εντασσόταν στις διαρκείς και στρατηγικές επιδιώξεις της σύγχρονης ελληνικής αστικής τάξης, ενώ η δεύτερη αποτελούσε αναγκαίο ελιγμό για την ενσωμάτωση των κοινωνικών αντιδράσεων αλλά και για την προστασία της οικονομίας από το απότομο άνοιγμα στον κοινοτικό ανταγωνισμό. Αφού υπό το βάρος των πετρελαϊκών κρίσεων και της χαμηλής κερδοφορίας του κεφαλαίου, εγκαταλείφθηκαν σημαντικοί παραγωγικοί κλάδοι της οικονομίας από το ιδιωτικό και το ξένο κεφάλαιο, αναγκάζοντας ουσιαστικά τις κυβερνήσεις να αναλάβουν επιχειρηματικές πρωτοβουλίες για να μην καταρρεύσει η οικονομία και η κοινωνία.

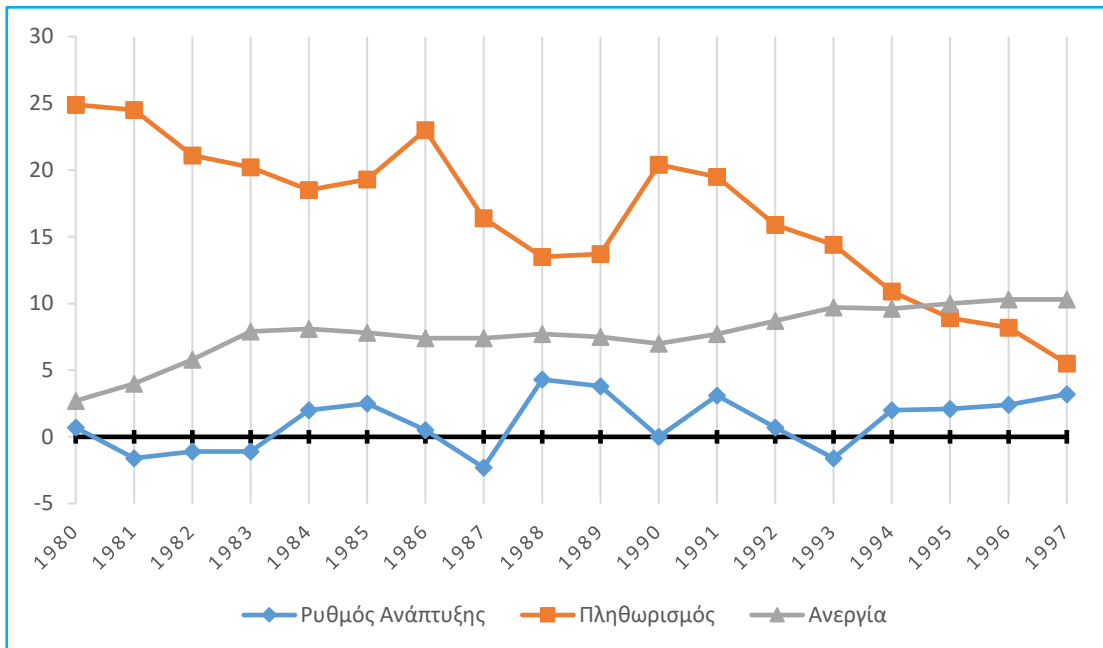
Η ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, λοιπόν, εξέθεσε την εγχώρια παραγωγή στον κοινοτικό ανταγωνισμό προς όφελος των μεγάλων

---

⁴³ Σαν ο άλλος 2^{ος} νόμος του Νεύτωνα, ο «κοινωνικός νόμος», έρχεται να αναδείξει ότι η μεγάλη «μάζα» της λαϊκής απαιτητικότητας δημιουργεί και την αντίστοιχη αδράνεια που δεν επιτρέπει την άμεση υλοποίηση των συμφερόντων της αστικής τάξης. Οι συμβιβασμοί και οι υποχωρήσεις (αδράνεια) όμως, δεν πρέπει να ληφθούν απλά ως επιτυχίες του λαού αλλά και ως αναγκαία επαναχάραξη της τακτικής της κυρίαρχης τάξης για την επικράτηση των βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων συμφερόντων της.

⁴⁴ Χαρακτηριστική περίπτωση εφαρμογής αυτών των μέτρων, κόντρα στις προεκλογικές εξαγγελίες, είναι η κυβέρνηση του François Mitterrand στη Γαλλία, που μετά από ένα χρόνο λειτουργίας, το 1982 προχωράει σε πολιτικές λιτότητας.

επιχειρήσεων. Η διαφορά παραγωγικότητας επιδείνωσε το εμπορικό ισοζύγιο και σε συνδυασμό με τη δομή της ελληνικής οικονομίας μείωσε τον ρυθμό ανάπτυξης. Η **οικονομία συνολικά χαρακτηρίστηκε από στασιμότητα** (αύξηση του ΑΕΠ κατά 0,2% έναντι κάμψης 0,2% το 1981), ενώ ο πληθωρισμός συνέχισε να υπερβαίνει το 20% (21%, από 24,5% το 1981, γεγονός που χαρακτηριζόταν “σημαντική πρόοδος”) Ψαλιδόπουλος (2014:305-306). Όπως φαίνεται και στο παρακάτω **Διάγραμμα 2-4**.

Διάγραμμα 2-4: Ρυθμός Ανάπτυξης, Πληθωρισμός, Ανεργία 1980-1997

Πηγή: ΥΠΕΘΟ από Καζάκος, 2010: 357,460

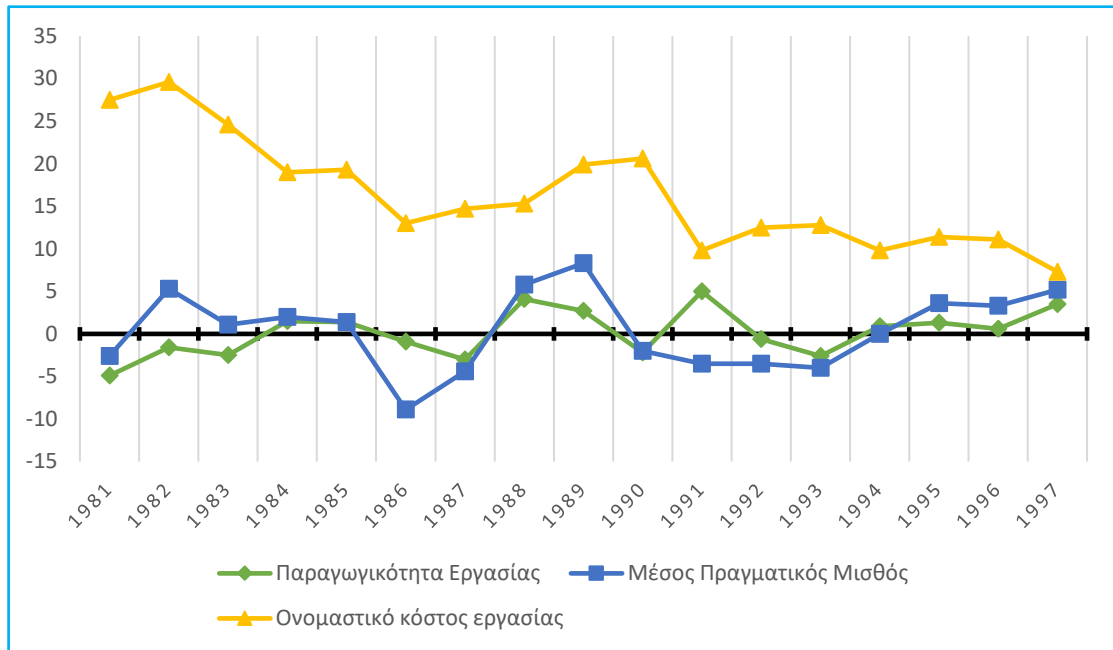
Από την άλλη σύμφωνα με τον Μανιάτη (2013a:66),

το συνδυασμένο αποτέλεσμα της συνεχιζόμενης αύξησης του λόγου κεφαλαίου-προϊόντος, της αύξησης των μισθών και άρα της μείωσης του ποσοστού υπεραξίας και του μεριδίου των κερδών ήταν η ραγδαία πτώση του ποσοστού κέρδους για την περίοδο 1974 - 1986. Οι κεϋνσιανές πολιτικές τόνωσης της ζήτησης που ακολουθήθηκαν την περίοδο αυτή, αφενός δεν οδήγησαν σε αύξηση του προϊόντος καθώς το πρόβλημα δεν ήταν η επαρκής ενεργός ζήτηση αλλά η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου, αφετέρου δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για αυξήσεις των τιμών, δηλαδή την εμφάνιση του στασιμοπληθωρισμού (stagflation).

Η περίοδος της μεταπολίτευσης επέτρεψε στην εργατική τάξη να διεκδικήσει με επιτυχία αυξήσεις σε μισθούς, που το σύστημα ήταν υποχρεωμένο να παραχωρήσει στην προσπάθεια του να νομιμοποιηθεί εκ νέου μετά την επτάχρονη στρατιωτική δικτατορία. Ως αποτέλεσμα στο τέλος αυτής της περιόδου έχει επιτευχθεί σημαντική πρόοδος στον κοινωνικό κράτος, αλλά ο ελληνικός ΚτΠ βρισκόταν σε κατάσταση

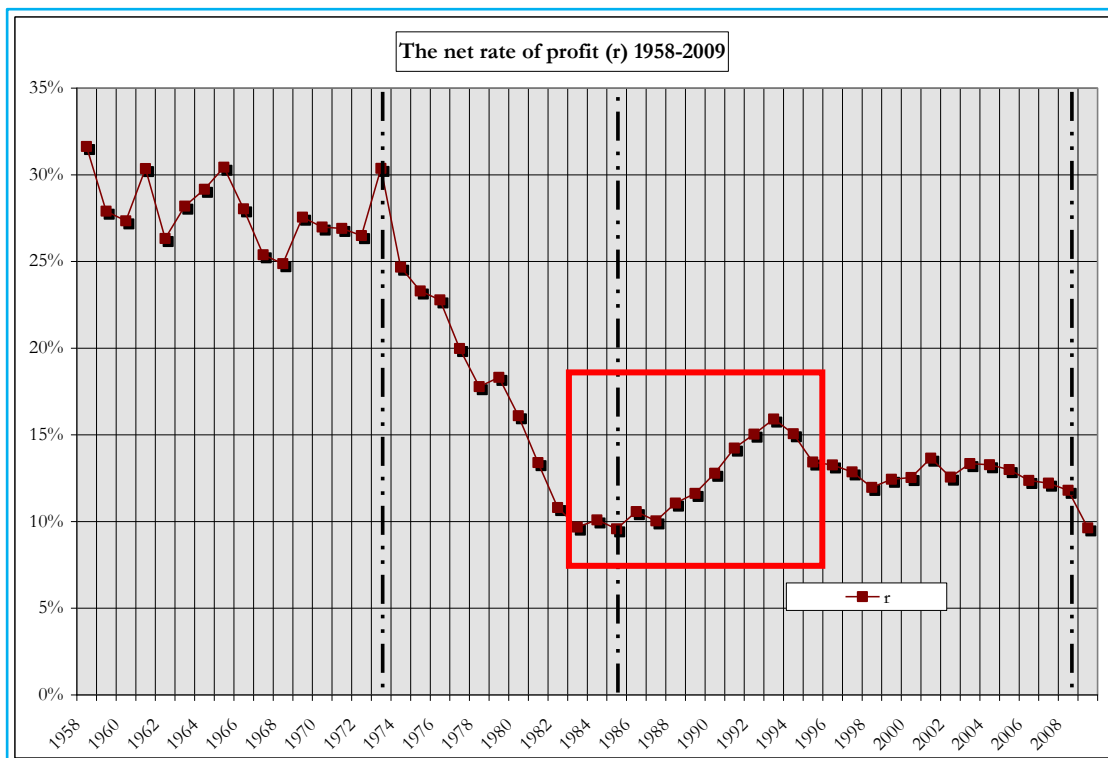
δομικής κρίσης, που έμενε να βγει βίαια στην επιφάνεια. Ταυτόχρονα όμως λανθάνει (και από το 1984 ηγεμονεύει) και η αντίρροπη τάση. Ο κοινωνικοπολιτικός συσχετισμός δυνάμεων σταδιακά ανατρέπεται. Λόγω των χαμηλών επιδόσεων της οικονομίας, της αναιμικής επενδυτικής προσπάθειας και των βραδέων ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης βαίνει σε βάρος των δυνάμεων της εργασίας (**Διάγραμμα 2-5**).

Διάγραμμα 2-5: Μεταβολή Παραγωγικότητας Εργασίας, Μέσου Πραγματικού Μισθού, Ονομαστικό κόστος εργασίας 1981-1997
 Πηγή: ΥΠΕΘΟ από Καζάκος, 2010: 386,461

2.3 Στασιμότητα και μερική ανάκαμψη, 1985-1995

Κατά τον Μηλιό (2010:18) «η περίοδος αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως η καθαυτό φάση της κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου στην Ελλάδα», λόγω της ραγδαίας πτώσης του ποσοστού των ακαθάριστων επενδύσεων ως προς το Α.Ε.Π. της χώρας. Εδώ υιοθετείται περισσότερο ο χαρακτηρισμός του Μανιάτη (2013a:64) «για μερική ανάκαμψη του ποσοστού κέρδους και μέτριους ρυθμούς ανάπτυξης,» όπως φαίνεται και από το **Διάγραμμα 2-6**. Δεν παρουσιάζεται κάποια διαφωνία εντούτοις μεταξύ των δύο προαναφερόμενων οικονομολόγων, κατά την άποψή μας. Η διαφοροποίηση έγκειται περισσότερο στον τρόπο περιοδολόγησης και κατ' επέκταση στη θεώρηση διαφορετικών ηγεμονικών τάσεων, σε περιόδους που όλες συνυπάρχουν. Η επιλογή εδώ, έγινε με βάση το έτος καμπής 1985, όπως θα εξηγηθεί παρακάτω. Εκτός από τους οικονομικούς δείκτες συνυπολογίστηκαν και οι πολιτικές αποφάσεις.

Διάγραμμα 2-6: Ποσοστό κέρδους (r) στην ελληνική οικονομία 1958-2009

Πηγή: Μανιάτης (2013a)

Δύο γεγονότα και μία τάση είναι αυτά που ορίζουν τη συγκεκριμένη περίοδο ως τέτοια. Το πρώτο γεγονός είναι η **αλλαγή της βασικής οικονομικής κατεύθυνσης του ελληνικού κράτους προς το νεοφιλελευθερισμό (το 1985)**, ενώ το δεύτερο είναι η υπογραφή της **Συνθήκης του Maastricht (το 1992)**. Ως τάση αποτυπώνονται η **άμβλυνση της κρίσης και η μερική ανάκαμψη της κερδοφορίας** που αποτέλεσαν το κοινό νήμα όλης αυτής της ενδιάμεσης δεκαετίας.

Όσον αφορά την πρώτη περίπτωση, η κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ. εγκαταλείπει την κεϋνσιανή πολιτική και προχωρά στην εφαρμογή των ευρωπαϊκών πολιτικών λιτότητας, με κύριο άξονα τη συμπίεση των μισθών. Ως αποτέλεσμα, στο τέλος του 1987 οι μισθοί στον τομέα της μεταποίησης έπεσαν στα επίπεδα του 1979, ενώ δεν φαίνονται σημαντικά σημάδια ανάκαμψης από την κρίση. Έχει ήδη αναφερθεί ότι η κρίση του ελληνικού ΚτΠ συνεχίζεται και αυτή τη δεκαετία. Αν και η απόδοση του κεφαλαίου-κερδοφορία σταθεροποιείται στην αρχή της περιόδου και μετά το 1991 δείχνει να αυξάνεται, ο δείκτης πραγματικής σύγκλισης των οικονομιών της Ε.Ε. επιδεινώθηκε και ο πληθωρισμός αυξάνεται (Ιωακείμογλου - Μηλιός 1990,2005, Ιωακείμογλου 2008). Όσον αφορά τη δεύτερη περίπτωση, η Συνθήκη του Μάαστριχτ υπεγράφη στις 7 Φεβρουαρίου του 1992 και αποτελεί τη βασικότερη και θεμελιακή συνθήκη της Ε.Ε., με άλλα λόγια αποτελεί την ποιοτική εξέλιξη της Ε.Ο.Κ. σε μια βαθύτερη ολοκλήρωση. Διαμορφώνονται ενιαίο θεσμικό πλαίσιο, ενιαίο νόμισμα (Οικονομική Νομισματική Ένωση) και Κεντρική Ευρωπαϊκή Τράπεζα. Θεσπίζεται η ευρωπαϊκή ιθαγένεια και προοπτικά προβλέπεται κοινή εξωτερική πολιτική και κοινή άμυνα. Χαρακτηριστικό προθέσεων και πολιτικής για την Ελλάδα, είναι ότι η Συνθήκη ψηφίστηκε στην ελληνική Βουλή ενώ οι βουλευτές δεν την είχαν καν διαβάσει⁴⁵.

Αν και με διάφορες παλινωδίες ανάλογα των πολιτικών διακυβευμάτων (προεκλογική περίοδος, κοινωνικός χαρακτήρας εκλογικής βάσης, βαθμός στήριξης από συγκεκριμένες μερίδες του κεφαλαίου) δεν είναι λάθος να ειπωθεί ότι ο κεντρικός στόχος της οικονομικής πολιτικής της περιόδου ήταν η μεγάλη αύξηση του ποσοστού υπεραξίας, ώστε να αποκατασταθεί η κερδοφορία του κεφαλαίου σε επίπεδα αντίστοιχα εκείνων της «χρυσής εποχής». Όμως σύμφωνα με το Μανιάτη (2013α:67) «αφού δεν ήταν εφικτό να αφευθεί η κρίση να λειτουργήσει εκκαθαριστικά καταστρέφοντας μεγάλο μέρος του αποθέματος παγίου κεφαλαίου, η συνέχιση της ανοδικής τάσης του λόγου κεφαλαίου-προϊόντος εμπόδιζε το ποσοστό κέρδους να ανακάμψει σημαντικά.» Τουτέστιν **εμφάνιση χαμηλού ρυθμού επενδύσεων**. Επιπλέον, ο συνδυασμός της εκ βάθρων προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας στη φιλελευθεροποίηση των αγορών με τις επιταγές της συνθήκης του Maastricht, εντείνει και δημιουργεί υφεσιακά φαινόμενα μέχρι το 1995. **Η ανεργία αυξάνεται και η ανακατανομή εισοδημάτων εντείνεται εις βάρος της εργασίας.** (Διάγραμμα 2-4 και Διάγραμμα 2-5)

Στον αγροτικό τομέα παρουσιάζονται δύο σημαντικότερες εξελίξεις που τον καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό έως σήμερα: α) τα **Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (1986-1988)** και το **Α' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (1989-1993)** της Ε.Ο.Κ. και β) η **αθρόα εισροή οικονομικών μεταναστών** που άρχισαν να εργάζονται στην ύπαιθρο.

⁴⁵ Άρθρο «Συνθήκη Μάαστριχτ: Το θεμέλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης» Ριζοσπάστης 27/5/2012. Πηγή: <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=6865570> (τελευταία πρόσβαση 6/2017)

Τα πρώτα, γνωστά με τα αρχικά τους, Μ.Ο.Π. και Α' Κ.Π.Σ., δεν αποτελούν απλώς εισροή πόρων και επιδοτήσεων από την Κοινότητα αλλά το βασικότερο όργανο άσκησης οικονομικής πολιτικής από τις ηγεμονικές αστικές τάξεις των χωρών μελών (Γερμανία, Γαλλία, Αγγλία, Ιταλία) προς τις πιο αδύναμες οικονομίες. Συγκεκριμένα, όπως και με τα επόμενα πακέτα επιδοτήσεων που θα έρθουν στη χώρα μας, επιχειρείται μια ειδική και σχεδιασμένη παραγωγική ανασυγκρότηση αυτής στα πλαίσια εξασφάλισης των συμφερόντων των αναφερόμενων αστικών τάξεων. Με άλλα λόγια, όχι μόνο δεν αποτελούν κίνηση αλληλεγγύης και δικαιοσύνης για τη σύγκλιση των ρυθμών ανάπτυξης και τη γενική κοινωνική ευημερία αλλά μελετημένη μακροχρόνια επένδυση προς όφελός τους. **Κάθε δραχμή που έμπαινε στα ταμεία της Ελλάδας από την Κοινότητα ακολουθούνταν και από συγκεκριμένες προϋποθέσεις οργάνωσης της παραγωγής και ευρύτερα της οικονομίας**⁴⁶. Αποτελέσματά τους τελικά ήταν η μετατροπή της χώρας από εξαγωγέα σε εισαγωγέα αγροτικών προϊόντων, η αυξανόμενη συγκέντρωση γης σε λίγους, η μείωση των μικροαγροτών που μετεγκαθίσταντο είτε στα αστικά κέντρα είτε στο εξωτερικό, η αύξηση της μισθωτής εργασίας και τελικά η εξάρτηση της παραγωγής από μεγάλες επιχειρήσεις⁴⁷.

Όσον αφορά τη δεύτερη εξέλιξη, από τις αρχές του '90 παρουσιάζεται μαζική μετανάστευση στην Ελλάδα από χώρες του Ανατολικού Μπλοκ. Οι άνθρωποι αυτοί κατά κύριο λόγο κατευθύνθηκαν στην εργασία στον πρωτογενή τομέα. Εκεί, η προβληματική έως μηδενική σωματειακή οργάνωσή τους, η εξάρτηση από τον εργοδότη και η κρατική (αντι)μεταναστευτική πολιτική έδωσε την δυνατότητα για μείωση των μισθών και αντίστοιχα την αύξηση των κερδών στον αγροτικό τομέα. Από την άλλη όμως αυτοί οι ίδιοι ήταν που **κατοίκησαν στην ύπαιθρο και στα χωριά αποτρέποντας την πλήρη ερήμωσή τους** και συμβάλλοντας με τον τρόπο τους στην ανάπτυξή τους.

Στη βιομηχανία συνεχίζεται και εντείνεται η τάση αποεπένδυσης. Η ελληνική δευτερογενής παραγωγή δεν μπορεί να επιβιώσει στην ανοικτή αγορά όπου έχει να αντιμετωπίσει ισχυρά μονοπώλια. Οι ιδιωτικοποιήσεις, που ξεκινάν τη δεκαετία του '90, αποτελούν τόσο αναγκαία προέκταση της νεοφιλελεύθερης στροφής της ελληνική οικονομίας όσο και άμεση επιταγή της Ε.Ο.Κ. και των διεθνών μονοπωλιακών συμφερόντων ώστε να εδραιώσουν και να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους. Ως αποτέλεσμα εθνικοί πόροι και υπηρεσίες οργανώνονται με βάση την κερδοφορία των

⁴⁶ Χαρακτηριστικά για κάθε 1 μία δραχμή που έπαιρνε η Ελλάδα επί της ουσίας έδινε 6 δραχμές πίσω. Για ακριβέστερη ανάλυση αυτού του επιχειρήματος δες «Ποιος χρειάζεται την Ευρωπαϊκή Ένωση;», 2015, ΚΨΜ σελ. 85-94.

⁴⁷ Στοιχεία αλλά και συνοπτική ανάλυση της θέσης αυτής αναλύει ο Κάργας Γ. «ΕΕ και γεωργική παραγωγή» στο συλλογικό τόμο «Ποιος χρειάζεται την Ευρωπαϊκή Ένωση;», 2015, ΚΨΜ, σελ. 142-150, καθώς και Λιοδάκης Γ. «Ο αγροτικός τομέας στις συμπληγάδες της οικονομικής κρίσης» στο συλλογικό τόμο «Οικονομική κρίση και Ελλάδα», 2011, GUTENBERG σελ.311-328

ιδιοκτητών τους και όχι τις κοινωνικές ανάγκες που θα έπρεπε να υπηρετούν⁴⁸. Επιπλέον, όχι μόνο δεν κατάφεραν να αναστρέψουν το κλίμα αποεπένδυσης αλλά όξυναν τις κοινωνικές ανισότητες άμεσα μέσω εγκαταστάσεων σε πιο ανταγωνιστικές περιοχές και έμμεσα μέσω της μείωσης των κρατικών εσόδων⁴⁹.

Ο τριτογενής τομέας συνεχίζει να έχει ανοδική πορεία στη συμμετοχή στο Α.Ε.Π., πράγμα που αντανακλά βαθύτερους παραγωγικούς μετασχηματισμούς (Ιωακειμόγλου, 2008: 11). Ο τουρισμός και το εμπόριο αποτελούν βασικούς πυλώνες οικονομικής ανάπτυξης και επενδύσεων στην Ελλάδα (Τράπεζα Ελλάδος, 1980-1999)⁵⁰. Ως αποτέλεσμα δίνεται ειδική μέριμνα στη βελτίωση των μεταφορών οδικών, θαλάσσιων και εναέριων. **Στα τέλη του 1980 ξεκινάει η μετατροπή του οδικού άξονα Π.Α.Θ.Ε. σε κλειστό αυτοκινητόδρομο με σύγχρονες προδιαγραφές και η ένταξη των εθνικών οδών στο ευρωπαϊκό δίκτυο.** Ο χώρος πολώνεται περαιτέρω, οξύνονται οι χωρικές ανισότητες και διαμορφώνεται πιο συγκεκριμένο σχέδιο χωρικής ανάπτυξης κατά μήκος του οδικού άξονα της Π.Α.Θ.Ε. . Ενώ ο τουρισμός ενισχύει την εμπορευματοποίηση του χώρου, την περιστασιακή λειτουργία του (την καλοκαιρινή περίοδο εμφανίζεται ο κύριος όγκος τουριστών) και τελικά την απομάκρυνσή από τις ανάγκες των κατοίκων και την υποταγή στις ανάγκες των επισκεπτών.

---

⁴⁸ Ενδεικτική λεπτομέρεια επί της κατάστασης αυτής είναι η αλλαγή του δείκτη μέτρησης της ευημερίας των χωρών-περιφερειών στις αρχές του 1990. Από το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (GNP- Gross National Product) που εκφράζει το εισόδημα των κατοίκων μιας χώρας σε GDP- Gross Domestic Product που εκφράζει το παραγόμενο προϊόν στη χώρα (ανεξαρτήτως ιδιοκτήτη). Ο Stiglitz υποστηρίζει ότι κάθε άλλο παρά τυχαία είναι αυτή η χρονική σύμπτωση ιδιωτικοποιήσεων –αλλαγής δείκτη. Η πώληση Δημόσιων επιχειρήσεων σε πολυεθνικές σήμαινε ότι ένα μεγάλος μέρος των κερδών τους θα έφευγε από τη χώρα, πράγμα που θα μείωνε σημαντικά το GNP. (Λαμπριανίδης, 2015: 289-291).

⁴⁹ Ζήτημα που η μειωμένη φορολόγησή τους (Μανιάτης, 2013a) χάριν ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων της χώρας, επιδείνωσε.

⁵⁰ Από τα μηνιαία στατιστικά δελτία της τράπεζας της Ελλάδος για το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα. Λήφθηκαν μέσω του άρθρου του Γρηγοριάδη Γ., 2000 στο τ.4 της ΚΟΜ. ΕΠ.

2.4 Η «ανάπτυξη», 1995-2008

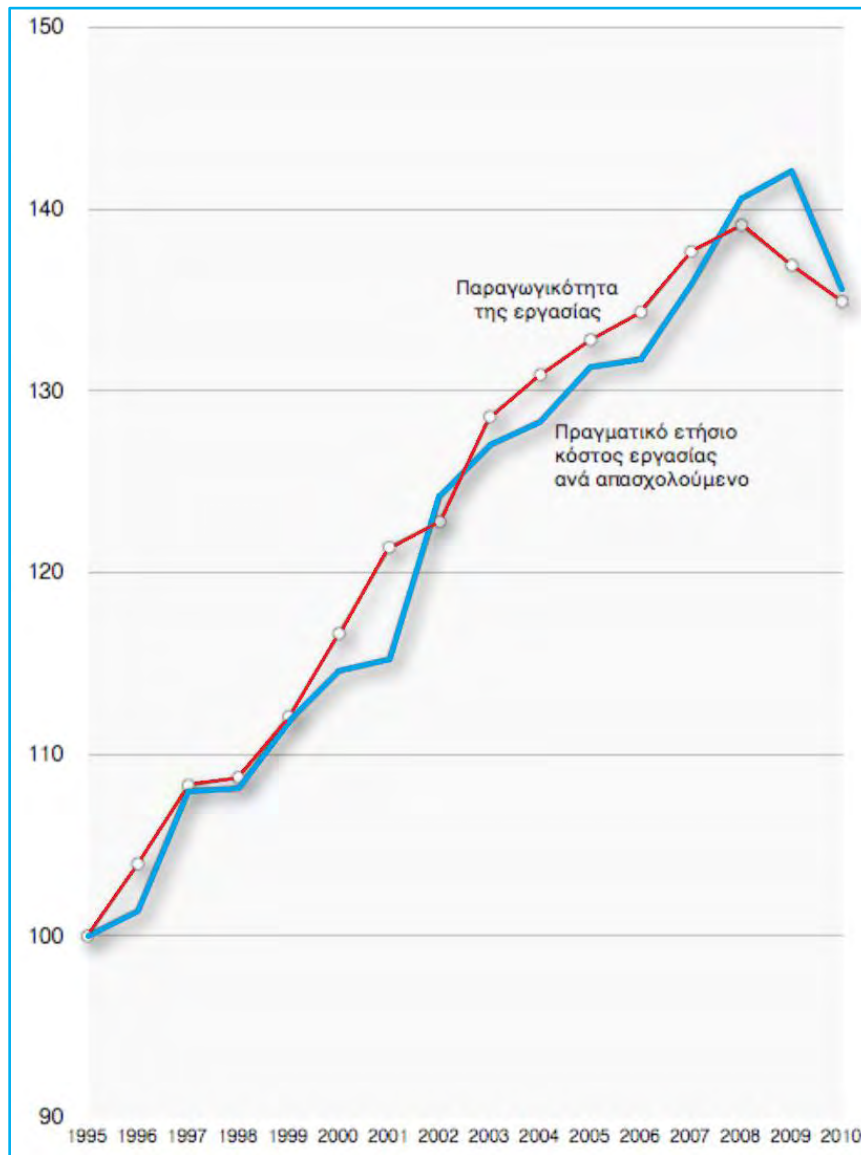
Η διετία 1995-1996 αποτελεί σημείο καμπής τόσο για τους ρυθμούς ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας όσο και για την οικονομική πολιτική αυτή καθαυτή. Η ποσοστιαία μεταβολή του ΑΕΠ σε ετήσια βάση σταθεροποιείται σε επίπεδα αισθητά ψηλότερα εκείνων των περισσότερων χωρών του αναπτυσσόμενου κόσμου και ειδικότερα της Ε.Ε. Ενώ η κυβέρνηση του Πα.Σο.Κ. προχωράει σε διαρθρωτικές αλλαγές που έγιναν γνωστές με τον όρο «**εκσυγχρονισμός**». Η κυβερνητική πολιτική στην οικονομία βασίστηκε ιδιαίτερα στις **ιδιωτικοποιήσεις των στρατηγικής σημασίας Δ.Ε.Κ.Ο** καθώς και στην **απελευθέρωση των αγορών** και στις καθοριστικές **διευκολύνσεις στην κίνηση του χρήματος**. Επιπλέον την περίοδο αυτή συντελείται σημαντική είσοδος νέων τεχνολογιών στην παραγωγή. Η είσοδος αυτή, ενώ αυξάνει μεν την παραγωγικότητα από την άλλη αυξάνει και την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου καταλήγοντας να ψαλιδίζει την αύξηση της κερδοφορίας του⁵¹.

Βασικά αποτελέσματα των άνω πολιτικών είναι η έντονη αναδιανομή πλούτου εις βάρος των εργαζομένων και η παράλληλη αδυναμία «φερέγγυας» ανάταξης του ποσοστού κέρδους⁵². Ενώ κατά το 1978-1983 το ποσοστό του εισοδηματικού μεριδίου της εργασίας στο Α.Ε.Π. της Ελλάδας βρισκόταν στο 70-75%, βαίνοντας συνεχώς μειούμενο έφτασε το 1994 και σταθεροποιήθηκε έκτοτε στο 62%. **Οι όποιες αυξήσεις των μισθών -την περίοδο εκείνη- κινούνταν γενικά κάτω από τις αυξήσεις της παραγωγικότητας, πράγμα που δικαιολογεί το αντίστροφο φαινόμενο, της αύξησης των κερδών (Διάγραμμα 2-7)**. Παρουσιάστηκε, λοιπόν, αύξηση στα κέρδη⁵³, τους τόκους και τις προσόδους, δηλαδή στα εισοδήματα της ιδιοκτησίας (Μηλιός,2010:20). **Ανοδική πορεία ακολούθησε επιπλέον και το ποσοστό κέρδους την περίοδο εκείνη**. Χαρακτηρίστηκε όμως «αφερέγγυα» παραπάνω γιατί δε βασίστηκε στην επανοργάνωση της παραγωγής αλλά σε δύο διαδοχικές «φούσκες» στις τιμές περιουσιακών στοιχείων οι οποίες δημιούργησαν «επιδράσεις πλούτου» (“**wealth effects**”) και τόνωσαν την καταναλωτική ζήτηση (Μανιάτης,2013b). Σημαντικό μέρος σε αυτήν την «ανάπτυξη» έπαιξε και ο εύκολος δανεισμός των χαμηλών επιτοκίων (μετά την είσοδο στην Ο.Ν.Ε το 2002) για τα νοικοκυριά, που παροδικά αύξησε τη ζήτηση. Τέλος σημαντικός παράγοντας ήταν και η διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 2004, με την πρόσκαιρη και απότομη άνοδο των επενδύσεων.

⁵¹ Κ. Μαρξ, «Το Κεφάλαιο»,2013, ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ τ. 3:301-302,316

⁵² Τόσο σε παγκόσμιο όσο (και κατ' επέκταση) σε εθνικό επίπεδο, το πέρασμα από το προηγούμενο κύμα κρίσης και ύφεσης δεν ήταν ουσιαστικό, αλλά περισσότερο μετατόπισε το ξέσπασμα της πραγματικής κρίσης, κάνοντάς την και πιο βίαιη τελικά. Η κρίση του 2008, μια 10ετία μετά, όχι μόνο δεν έχει ξεπεραστεί αλλά δε φαίνονται και σημάδια ανάκαμψης των μεγάλων καπιταλιστικών κέντρων. Πηγή των δεδομένων: <http://www.oecd.org/economy/g20-gdp-growth-first-quarter-2017-oecd.htm> (Τελευταία Πρόσβαση 6/2017)

⁵³ Προσοχή, άλλο είναι τα απόλυτα κέρδη που μπορεί και να αυξάνονται εν μέσω κρίσης και ύφεσης και άλλο το ποσοστό κέρδους επί της παραγόμενης νέας αξίας στην παραγωγή.

Διάγραμμα 2-7: Πραγματικό ετήσιο κόστος εργασίας και παραγωγικότητα (1995=100)
Πηγή: AMECO Database (μέσω Ιωακειμόγλου, 2011: 71)

Επί της ουσίας στις δύο τελευταίες περιόδους, 1986-2007, «**βασικός μηχανισμός της οικονομικής μεγέθυνσης ήταν ο τομέας των υπηρεσιών**. Οι κατασκευές και η οικοδομή συνέβαλαν σημαντικά στο ΑΕΠ, αλλά η συμβολή της βιομηχανίας ήταν μικρή» (Ιωακειμόγλου, 2008). Η εντεινόμενη έκθεση στον οξύ διεθνή ανταγωνισμό συνέβαλε καθοριστικά ώστε στα τέλη του 1990 να ολοκληρωθεί η αποβιομηχάνιση. Παράλληλα όμως αποτέλεσε και βασική αιτία ανόδου της ναυτιλίας. Τέλος, η γεωργία μετά το 2000 εμφάνισε απόλυτη μείωση της παραγωγής (Νικολαΐδης, 2011:290-310). Ουσιαστικά, δηλαδή, η οικονομική πολιτική στην Ελλάδα ακολούθησε τις επιταγές της **ευρωπαϊκής ενοποίησης**. Παραχώρησε κάθε ανταγωνιστικό πλεονέκτημά της έναντι εισόδου στη συμμαχία της Ε.Ο.Κ.-Ε.Ε, αναδιάρθρωσε την οικονομία της προς όφελος των ηγεμονικών επιχειρηματικών-τραπεζικών κύκλων της άνω συμμαχίας χωρίς να έχει

την δυνατότητα να στηριχθεί σε παραδοσιακές πολιτικές όπως η βιομηχανική πολιτική, οι επιδοτήσεις, οι δασμολογικοί και μη δασμολογικοί φραγμοί κ.ά. Φαινόμενο που **θυμίζει έντονα τις θεωρίες της εξάρτησης⁵⁴ ή κατά Frank (1969) της «ανάπτυξης της υποανάπτυξης».**

Σημαντική τομή για την κοινωνία αλλά και για τη χωρική οργάνωση ήταν η είσοδος και η **επέκταση των ευέλικτων σχέσεων εργασίας**. Η τεχνολογική εξέλιξη αλλά και η τριτογενοποίηση της ελληνικής οικονομίας συνέβαλαν στη μετατροπή όλων και περισσότερων συμβάσεων σε μειωμένου ωραρίου και εκ περιτροπής εργασία⁵⁵. Αποτέλεσμα αυτού η εμφάνιση μια νέας κατηγορίας εργαζομένων φτωχών (**working poor**), που βρίσκονται σε καθεστώς χαμηλών μισθών, αυξημένης ευελιξίας, επισφάλειας (νεολογισμός: **ελασताσφάλεια-flexicurity**) και κοινωνικού ανταγωνισμού. Οι συμβάσεις, αυτές παίρνουν τη μορφή της εργασίας τύπου fast-food, της αυτοαπασχόλησης (Δελτίο Παροχής Υπηρεσιών) και γενικά της αβέβαιης και πρόσκαιρης εργασίας. Η σύγχρονη τεχνολογία αποσύνδεσε την εργασία από το χρόνο και το χώρο, αλλά η καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής καθυπόταξε αυτήν την πρόοδο σε εργασία άνευ ωραρίου και παντού. Ενώ ακόμα δεν έχει αναπτυχθεί σημαντικά η τηλεργασία, η δυνατότητα συγκέντρωσης πανελλαδικών δραστηριοτήτων στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη ενισχύουν τις τάσεις αστικοποίησης λόγω των νέων θέσεων εργασίας εκεί. Την περίοδο αυτή οι μεγάλες, τεχνολογικά σύγχρονες επιχειρήσεις τηλεπικοινωνιών, μεταφορών, τουρισμού και χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών αναπτύσσονται και χρησιμοποιούν τις σύγχρονες μορφές οργάνωσης εργασίας επενδύοντας στην επισφάλεια⁵⁶.

Αναλυτικά το 2008, η σύνθεση του απασχολούμενου εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα (4.381.936) έχει ως εξής: Εργοδότες 352.173 (8,04%), αυτοαπασχολούμενοι 967.495 (22,08%), μισθωτοί 2.784.761 (63,6%), συμβοηθούντα μέλη 277.507 (6,3%), παρουσιάζοντας έτσι, τα χαμηλότερα ποσοστά μισθωτής εργασίας στην Ευρώπη και μάλιστα με διαφορά από το μέσο κοινοτικό επίπεδο κατά 20 %⁵⁷. **Η ανεργία σταθεροποιήθηκε σε υψηλά επίπεδα (Διάγραμμα 2-11)**. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ο ρόλος της οικογένειας στην Ελλάδα, όσον αφορά στα εισοδήματα των εργαζομένων. Η ελληνική οικογένεια, ως κοινωνικός ιστός, αποτελεί θεσμό «κοινωνικής προστασίας», χάρη στις πολλαπλές οικονομικές σχέσεις και ανταλλαγές που υπάρχουν μεταξύ των μελών της . Αποτέλεσμα τούτου είναι η **συγκράτηση**

⁵⁴ Συνοπτικά παρουσιάστηκαν στο 1^ο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Βασική ιδέα του είναι ότι το πρόβλημα της άνισης ανάπτυξης κέντρου-περιφέρειας δεν είναι αποτέλεσμα κακής διαχείρισης ή μεταβατική φάση αλλά βασική προϋπόθεση της ευημερίας του κέντρου. Εδώ προφανώς γίνεται αναφορά για την περιφέρεια της Ε.Ε. που ανήκει η Ελλάδα και το κέντρο της (Γερμανία, Γαλλία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Ολλανδία) που είναι ο πυρήνας των πρώτων χωρών της Ε.Ο.Κ. του 1958.

⁵⁵ ΙΝΕ-ΓΣΕΕ: «Οι Εργασιακές Σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα»-Ετήσια Έκθεση 2008

⁵⁶ Ο.π.

⁵⁷ Ο.π. σελ 316

πληθυσμού στην επαρχία καθώς και στα χωριά, έστω κι αν στα τελευταία αυτή παίρνει τη μορφή εποχικής επίσκεψης.

2.5 Κρίση και Σοκ, 2008- εν εξελίξει⁵⁸

Στις 15 Σεπτεμβρίου 2008 η ιστορική επενδυτική τράπεζα Lehman Brothers (είχε ιδρυθεί το 1850 στις Η.Π.Α.) κατέρρευσε κάτω από το βάρος ζημιών 60 δισ. δολαρίων. Η μέρα εκείνη αποτέλεσε και την εμφάνιση της σοβούσας δομικής κρίσης που αναφέρθηκε παραπάνω, καθώς όρισε την έναρξη αλυσιδωτών χρεοκοπιών σε ιδιωτικές τράπεζες σε όλες τις καπιταλιστικά αναπτυγμένες χώρες. Η μετέπειτα παρέμβαση του εκάστοτε κράτους (ως συλλογικό καπιταλιστή) που με δάνεια από το δημόσιο προϋπολογισμό «έσωσε» τις καταρρέουσες τράπεζες, οδήγησε στην μετατροπή του ιδιωτικού τραπεζικού χρέους σε δημοσιονομικό. Δηλαδή τα κέρδη των μεγαλοεπιχειρηματιών και τραπεζιτών έπρεπε να τα καλύψουν με τον πιο άμεσο τρόπο οι εργαζόμενοι. **Η δομική κρίση πλέον έχει μεταδοθεί από τη σφαίρα της παραγωγής, στην χρηματοπιστωτική και από εκεί στους εθνικούς λογαριασμούς.**

Ως αποτέλεσμα στο εσωτερικό κάθε χώρας ξεκινά η πιο σφοδρή αναδιανομή πλούτου υπέρ του κεφαλαίου⁵⁹ προκειμένου να αντιστραφεί η πτώση των κερδών. Από τον CPE στη Γαλλία, τους νόμους του Hartz στη Γερμανία⁶⁰, μέχρι την επιδίωξη του Trump στις Η.Π.Α. για ενίσχυση της εγχώριας μεταποιητικής βιομηχανίας με «κινεζοποίηση» εργασιακών δικαιωμάτων και αμοιβών. Σε όλες τις αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες προωθούνται στρατηγικού χαρακτήρα αλλαγές στην εργασία και ευρύτερα στην παραγωγή. **Η «επιστροφή στον κρατικό προστατευτισμό» συμπλέει και συγκρούεται με τη φυγή προς τα μπρος και την «ολοκλήρωση της παγκοσμιοποίησης» μέσω διεθνών συμφωνιών εμπορίου (π.χ. TTIP, TTP, CETA).** Το κεφάλαιο προσπαθεί απεγνωσμένα και ανεπιτυχώς ως τώρα, να βγει από το φαύλο κύκλο κρίσης-ύφεσης. Οπότε στρέφεται σφόδρα εναντίον κοινωνίας και περιβάλλοντος για να το πετύχει αυτό.

Αντίστοιχα, στην Ελλάδα, μέσω του Σοκ του χρέους επιχειρείται μια στρατηγική τομή μακράς διάρκειας στην παραγωγική συγκρότηση της χώρας, κάτω από τις

⁵⁸ Παίρνοντας δάνειο από τον τίτλο της Ν. Klein «Το Δόγμα του Σοκ», όπου με παραδείγματα και στοιχεία παρουσιάζει τη βασική ιδεολογική αρχή αξιοποίησης των (οικονομικών, περιβαλλοντικών, κοινωνικών) κρίσεων από την άρχουσα τάξη: οι κρίσεις είναι έφορο έδαφος προχωρήματος όλων των στρατηγικών-ιστορικών μεταρρυθμίσεων στην οικονομία που εν καιρώ ισορροπίας σήκωναν ανυπέβλητες αντιδράσεις από το λαό. Πράγμα που ευθέως ισχύει και για τα μνημόνια στην Ελλάδα.

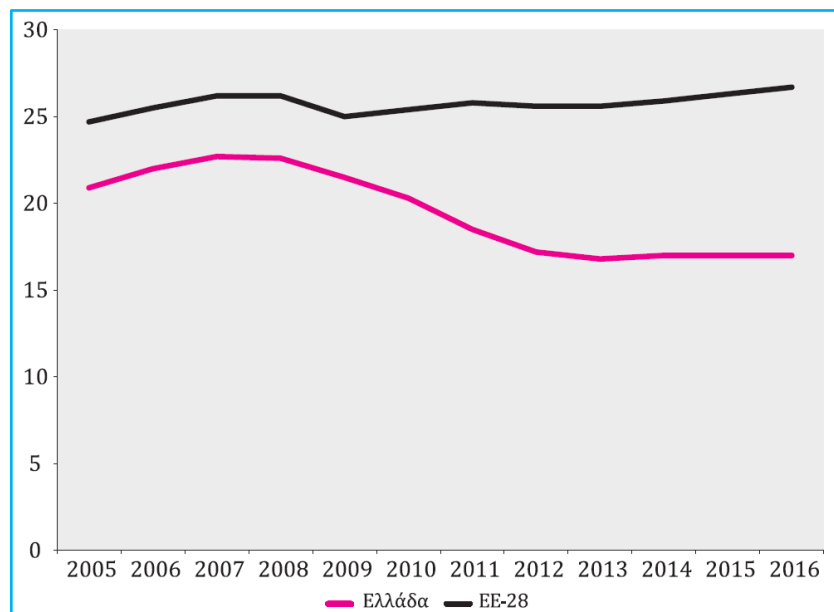
⁵⁹ Η αναδιανομή αυτή αποτελεί μια από τις μορφές στο οικονομικό επίπεδο που παίρνει η στρατηγική ανασυγκρότηση της παραγωγής στα πλαίσια του ύστερου-ολοκληρωτικού καπιταλισμού (Mandel, 2016· Παπακωνσταντίου, 2008) .

⁶⁰ Αν και το CPE αποσύρθηκε κάτω από τη δυναμική του νεολαιίστικου κινήματος το 2006 και οι νόμοι του Hartz ολοκληρώθηκαν το 2005, θεωρείτε ότι αποτελούν σημαντικές αρχικές τροχιοδεικτικές μεταρρυθμίσεις για την εφαρμοζόμενη πολιτική στην περίοδο της κρίσης, που εξετάζετε εδώ.

Για νόμο Hartz από Έκθεση του Ινστιτούτου Μελετών Εργασίας IZA: (<http://ftp.iza.org/dp2100.pdf>-τελευταία πρόσβαση 7/2017).

οδηγίες των Μνημονίων. Η τομή αυτή εκτυλίσσεται με πρωτοφανή σφοδρότητα, σε εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα, προωθώντας μια γιγαντιαία ανακατανομή του κοινωνικά παραγόμενου πλούτου στην Ελλάδα υπέρ του κεφαλαίου και ιδιαίτερα υπέρ του πολυεθνικού και του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από ταχύτατο ξεπούλημα δημοσίων υποδομών και υπηρεσιών (14 περιφερειακά αεροδρόμια στη Frarort με εγγυητή το δημόσιο, COSCO στον Πειραιά), «ενίσχυση των τραπεζών με εκατοντάδες δις⁶¹ ευρώ από τα δημόσια ταμεία, μείωση μισθών και συντάξεων, αύξηση φόρου σε μισθωτούς και συνταξιούχους παράλληλα με μείωση σε υψηλά εισοδηματικά στρώματα και επιχειρήσεις» (Μαυρουδέας, Μανιάτης, 2013: 38), καθώς και θεσμική αποδόμηση των εργασιακών δικαιωμάτων και σχέσεων (Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα-Ετήσια Έκθεση 2010-2012⁶²).

Αποτέλεσμα η οικονομία να παραμένει σε ύφεση, το κατά κεφαλήν πραγματικό ΑΕΠ της Ελλάδας έχει χάσει την τελευταία οκταετία το 24,8% της αξίας του και διαμορφώνεται πλέον στις 17 χιλιάδες ευρώ έναντι 22,6 χιλιάδες ευρώ το 2008 (**Διάγραμμα 2-8**), 244.717 επιχειρήσεις έκλεισαν την περίοδο 2008-15, το εμπόριο συρρικνώθηκε (26,2% το λιανικό, 37,1% το χονδρικό), το δημόσιο χρέος έφτασε στο 180% του ΑΕΠ. Στον αντίποδα, η κερδοφορία των επιχειρήσεων (κυρίως των μεγάλων) αρχίζει να ανακάμπτει (το 52% των εταιρειών που είναι εισηγμένες στο χρηματιστήριο είχε κέρδη το 2016, με μειωμένο τζίρο μάλιστα).

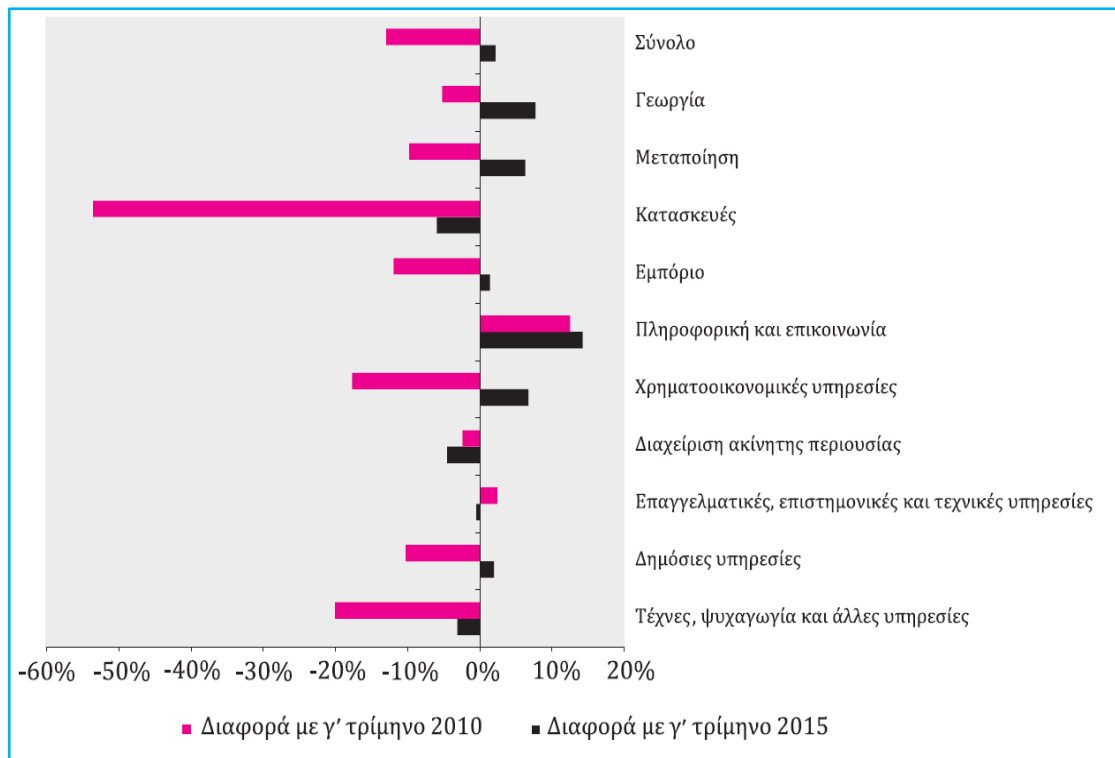
Διάγραμμα 2-8: Πραγματικό κ.κ. ΑΕΠ σε χιλιάδες ευρώ (2005-2016, σταθερές τιμές 2010)

Πηγή: AMECO (via Ετήσια έκθεση 2017, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ:62)

⁶¹ Μέχρι το 2014 σύμφωνα με το Περιοδικό UNFOLLOW (τ. 28, Απρίλιος 2014, σελ 48) είχαν δοθεί 211,5 δις ευρώ μέσω παροχών και εγγυήσεων.

⁶² Πηγή από το Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων του Ιν.Ε.-Γ.Σ.Ε.Ε. : http://ineobservatory.gr/publication_cat/publications/epistimonikes-ektheseis/ τελευταία πρόσβαση 7/2017

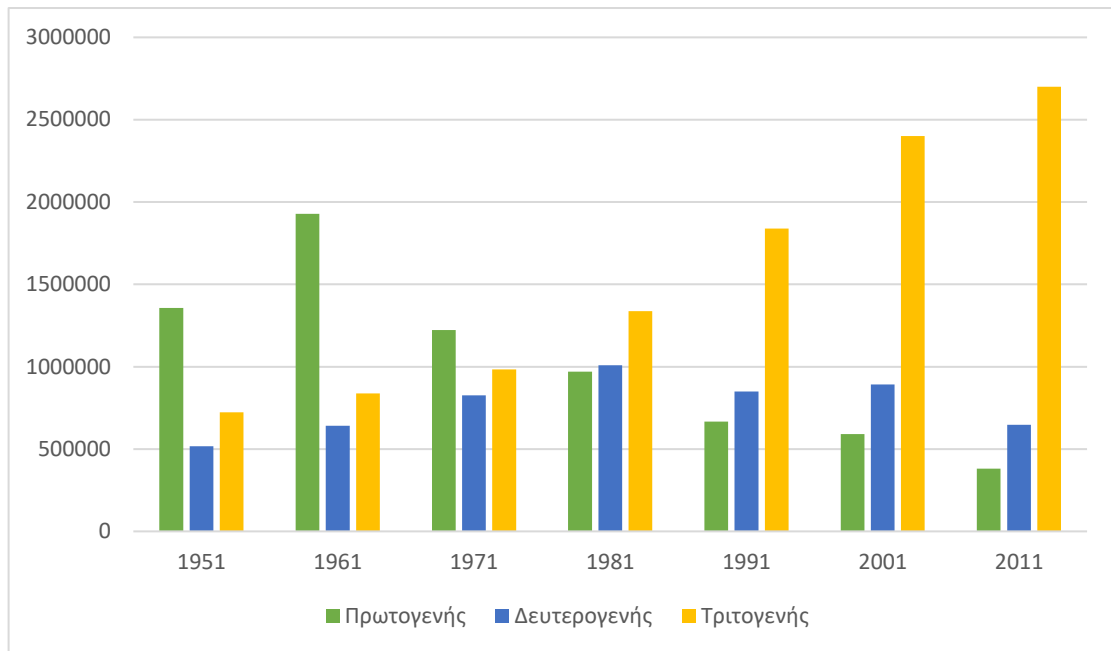
Σύμφωνα με την Ετήσια Έκθεση του ΙΝ.Ε.-Γ.Σ.Ε.Ε, «οι μεταβολές στην παραγωγική δομή της οικονομίας δημιουργούν χαμηλές και αβέβαιες προσδοκίες αναπτυξιακής επέκτασης.[...] Συγκεκριμένα, το 2016 η συνολική παραγωγή αυξήθηκε κατά 1,8% σε σχέση με το γ' τρίμηνο του 2015, υστερώντας όμως κατά 14% σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2010» (Διάγραμμα 2-9). Το εμπόριο (λιανικό και χονδρικό), ο τουρισμός και η εστίαση, οι μεταφορές και οι επικοινωνίες, η ενέργεια και η ύδρευση, το αγροτοδιατροφικό και ιατροφαρμακευτικό κύκλωμα και η διαχείριση αποβλήτων είναι κλάδοι που εμφανίζουν δυναμισμό και απασχολούν μεγάλο τμήμα των εργαζομένων. Αντιθέτως τάσεις σημαντικής συρρίκνωσης παρουσιάζουν η μεταποίηση (με εξαίρεση τα πετρελαιοειδή, όπου κυριαρχούν ΕΛΠΕ και Motor Oil, τα τρόφιμα-ποτά και τη φαρμακευτική βιομηχανία), οι κατασκευές, η γεωργία-κτηνοτροφία⁶³. (Διάγραμμα 2-10)

Διάγραμμα 2-9: Ποσοστιαία μεταβολή μισθωτής εργασίας, γ' τρίμηνο του 2016 σε σχέση με το γ' τρίμηνο του 2010 και του 2015

Πηγή: Eurostat (via Ετήσια έκθεση 2017, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ:64)

⁶³ Πηγή των συμπερασμάτων Ετήσια Έκθεση 2017, ΙΝ.Ε.-Γ.Σ.Ε.Ε. πιν. 3.6-3.7

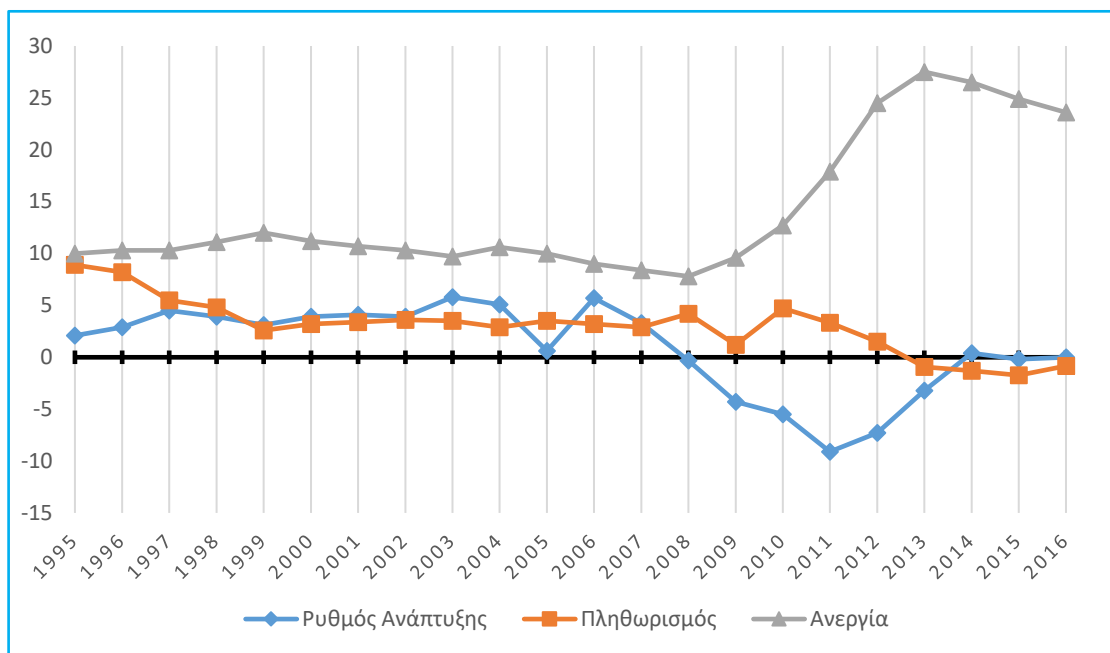

Διάγραμμα 2-10:Κλαδική οργάνωση της παραγωγής διαχρονικά (1951-2011)

Πηγή: Ελ.Στατ (μέσω Ευστράτογλου κ.α., 2011:215 - ίδια επεξεργασία)

Στο κοινωνικό επίπεδο όλα τα παραπάνω έχουν οδηγήσει στις εξής μεταβολές. **Η ανεργία από 7,9% το 2008 εκτινάχθηκε στο 23,5%-27%** (τριπλάσια της Ε.Ε., στους νέους 15-24 ετών 50%, οι μακροχρόνια άνεργοι έφτασαν το 73%), ο οικονομικά μη ενεργός πληθυσμός μόλις ξεπερνά τον οικονομικά ενεργό, **427.000 κάτοικοι εγκατέλειψαν τη χώρα από το 2008 έως τα μέσα του 2016** (στο τρίτο μεγάλο μεταναστευτικό κύμα της ιστορίας της), **η αγοραστική δύναμη των μισθωτών μειώθηκε κατά 50%** (μείωση διπλάσια από τη συρρίκνωση του ΑΕΠ), οι αυτοκτονίες αυξήθηκαν με μέσο ετήσιο ρυθμό 7,9% (έναντι 1,6% πριν την κρίση), ο ρυθμός γεννήσεων μειώθηκε μεσοσταθμιστικά κατά 3,9% ενώ η παιδική θνησιμότητα αυξήθηκε κατά 26%, το ποσοστό των ανθρώπων που χρειάζονται ιατρική βοήθεια αλλά δεν μπορούν να τη λάβουν από 10% ανέβηκε σε 22%⁶⁴. **(Διάγραμμα 2-11)**

⁶⁴ Στοιχεία από ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Διάγραμμα 2-11: Ρυθμός Ανάπτυξης, Πληθωρισμός, Ανεργία 1995-2016

Πηγή: Ελ. Στατ (Πληθωρισμό), ΔΝΤ (Ρυθμό Ανάπτ.) <http://www.imf.org/en/Countries/GRC> και EUROSTAT (Ανεργία από 1998-2016):

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tipsun20&plugin=1>

Ιδιαίτερη σημασία έχουν και οι εξελίξεις στον τομέα των ακινήτων και της ιδιοκτησίας της γης. Μέσα από την υφαρπαγή της δημόσιας και ιδιωτικής γης και των σχετικών με αυτήν δικαιωμάτων, υλοποιείται ένα ευρύτερο αστικό σχέδιο για την καπιταλιστική ανάπτυξη. **Ο χώρος της πόλης και της υπαίθρου θα σχεδιάζεται και σε μεγάλο βαθμό θα διαμορφώνεται, κυρίως με βάση τη διαρκή αναζήτηση επενδύσεων**, με ενίσχυση της μεγάλης ιδιοκτησίας και του μεγάλου κεφαλαίου που δραστηριοποιείται στον κλάδο της γης και της οικοδομής. Μέσω αυτής δρομολογούνται και τάσεις μεταβολής στο ιδιοκτησιακό καθεστώς των ακινήτων. Σήμερα υπάρχει μεγάλη διασπορά μικροϊδιοκτησίας (4,5 εκ. φυσικά πρόσωπα -το 74% των ιδιοκτητών-έχουν αστικά ακίνητα αξίας μέχρι 100.000 €, ενώ το 2% κατέχει τώρα το 20,24% της συνολικής αξίας). Αντίστοιχα προχωρεί με ταχύτατους ρυθμούς η συγκέντρωση της καλλιεργήσιμης γης στους μεγαλοαγρότες. Η εκχώρηση στο κεφάλαιο πραγματοποιείται σε μεγάλο βαθμό μέσω του νέου Υπερταμείου (Ελληνική Εταιρεία Συμμετοχών και Περιουσίας) όλης της δημόσιας περιουσίας γης και ακινήτων περιουσιακών στοιχείων του δημοσίου με ειδική έμφαση ιδιωτικοποιήσεων στον τομέα του τουρισμού και του παραθερισμού.

Παράλληλα, οι εξελίξεις στο οδικά έργα δημιουργούν μια θετική δυναμική για την ανατροπή της **πολωμένης χωρικής ανάπτυξης τύπου «S»**, κυρίως γύρω από την Αθήνα και μερικώς της Θεσσαλονίκη. Σήμερα, με την Εγνατία οδό, την Ιονία οδό και τον Ε-65,

μπαίνει το στοίχημα της πιο ισομερούς περιφερειακής ανάπτυξης τύπου «σ» (Σκάγιαννης, 2009). Δύναται να αναβαθμιστεί και η θέση της χώρας στο παγκόσμιο εμπόριο συνδυάζοντας τουλάχιστον οδικές, θαλάσσιες και αεροπορικές μεταφορές. Παρόλα αυτά είναι άλλο η δυνατότητα ανάπτυξης και άλλο η ανάπτυξη αυτή καθ' αυτή. Η τελευταία συνδέεται με την παραγωγική οργάνωση και κοινωνική συγκρότηση, ζητήματα που ξεφεύγουν του σκοπού της παρούσας εργασίας.

2.6 Η Ελλάδα ως μέλος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης

Η συμμετοχή του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση είναι καθοριστικής σημασίας για την εξέλιξή του. Οι επιδοτήσεις και οι πολιτικές που προϋποθέτουν για την εκταμίευσή τους, η έκθεση στο κοινοτικό και μέσω αυτού στο παγκόσμιο εμπόριο, η μετέπειτα νομισματική ενοποίηση αλλά και γενικότερα η ανάγκη της εγχώριας οικονομικής ελίτ να διαπραγματευτεί τη θέση της (στην τοπική και παγκόσμια πολιτική-οικονομική σκακιέρα) με τις πολύ ισχυρότερες ευρωπαϊκές είναι μερικές μόνο αιτίες των σύγχρονων εξελίξεων στην οικονομία, την πολιτική και την κοινωνία της Ελλάδας. Πέραν όμως αυτών των επιπέδων και στο επίπεδο του χώρου τόσο του ευρωπαϊκού όσο και του ελληνικού, οι ίδιες αιτίες και τα αποτελέσματά τους (ως αιτίες πλέον) συνδράμουν στη δημιουργία και οργάνωση του χώρου.

2.6.1 Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση

Βασικό εργαλείο για να οριστεί η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, είναι η ιστορική διαδρομή της σημερινής Ε.Ε. καθώς και η παράθεση δεικτών που ακτινογραφούν τα αποτελέσματά της σε οικονομία, κοινωνία και χώρο. **Η τάση διεθνοποίησης και διασύνδεσης εθνικών καπιταλιστικών οικονομιών δεν είναι καινούργια.** Ίσα ίσα θα μπορούσε να γίνει αντιληπτή πολύ πριν την Ε.Ε., στη σύνδεση των αποικιών και των λιγότερα αναπτυγμένων καπιταλιστικά εθνικών οικονομιών με τις περισσότερο αναπτυγμένες μητροπόλεις. Αυτή η διασύνδεση είναι που έδωσε ώθηση και ενίσχυσε τη συσσώρευση στις τελευταίες.

Όσον αφορά την Ευρώπη, από το 1940 αποτυπώνεται η αναγκαιότητα της πιο οργανικής σύνδεσης των ευρωπαϊκών καπιταλιστικών οικονομιών μέσω του σχεδίου Funk. Ο Walter Funk ήταν ο υπ. Οικονομίας της ναζιστικής Γερμανίας το 1940 και πρότεινε έναν μεταπολεμικό μηχανισμό διακρατικών εκκαθαρίσεων πληρωμών (clearing system) μέσα σε μια ελεύθερη ευρωπαϊκή εμπορική ζώνη με έδρα το Βερολίνο και υπό γερμανική ηγεμονία. Η ήττα των ναζί, οι πολεμικές καταστροφές, η άνοδος της Αριστεράς και ο Ψυχρός πόλεμος με την Ε.Σ.Σ.Δ. άλλαξαν τις συνθήκες της ενοποίησης. Η πρώτη περίοδος τελικά ξεκίνησε αμέσως μετά των Β' Π.Π., **το 1950 και έληξε στην κρίση του 1973-74.** Η προσπάθεια ανασυγκρότησης και σταθεροποίησης των δυτικοευρωπαϊκών ΚτΠ, υπό την ηγεμονία των Η.Π.Α. (που βγήκαν ισχυροποιημένες από τον Β' Π.Π.) αποτέλεσαν τη βασική αιτία της δημιουργίας της Ε.Κ.Α.Χ. (Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα) και μετέπειτα Ε.Ο.Κ. (Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα). Η δεύτερη περίοδος από το **1974-1985**, χαρακτηρίζεται από την αστάθεια, την αδυναμία δημιουργίας μηχανισμών σταθεροποίησης εν απουσία (αν όχι ανταγωνιστικά) των Η.Π. Αμερικής. Στη λογική αυτή εντάσσεται και η περαιτέρω ενοποίηση με λιγότερο αναπτυγμένες οικονομίες, όπως η ελληνική, η ισπανική και η πορτογαλική. Τότε δημιουργείται και **η βασική χωρική διαίρεση της Ε.Ε. σε αναπτυγμένο κέντρο και αναπτυσσόμενη περιφέρεια.** Ακολουθεί η τρίτη περίοδος

1985-2008 που χαρακτηρίζεται από την ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού ανοικτής οικονομίας καθώς και τη γεωστρατηγικού, πολιτικού και οικονομικού χαρακτήρα πτώση του Ανατολικού Μπλοκ. Την περίοδο αυτή και προκειμένου να αποκτήσει σταθερότητα η Κοινή Αγορά δημιουργείται η Οικονομική Νομισματική Ένωση (Ο.Ν.Ε.). Παράλληλα συνεχίζεται η διεύρυνση εξ Ανατολής, ώστε να ισχυροποιηθεί η αυτόνομη πορεία της Ένωσης στο παγκόσμιο εμπόριο. Προφανώς, η διεύρυνση αυτή όξυνε και τον παραπάνω χωρικό διαχωρισμό. Τέλος, η τέταρτη περίοδος από το **2008 έως σήμερα**, έχει ως κύριο γνώρισμα την κρίση, την στροφή στον προστατευτισμό (για τις μικρές οικονομίες), παράλληλα με την επιτάχυνση της οικονομικής-πολιτικής ηγεμονίας του γερμανικού κεφαλαίου. (Μαυρουδέας, 2016: 51-66)⁶⁵.

Όλη η πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης κινείται, λοιπόν, γύρω από ένα σταθερό σημείο ισορροπίας, την εξασφάλιση μεγαλύτερων ποσοστών κερδοφορίας των ηγεμονικών αστικών τάξεων της ηπείρου, με αυτή των Η.Π.Α. να εμπλέκεται άλλοτε συνεπικουρικά και άλλοτε «ανταγωνιστικά» με αυτές. Ενώ οι πιο αδύναμες αστικές τάξεις, φαίνεται να δέχονται την παραχώρηση προνομίων και κερδών στις πρώτες όσο όμως εξασφαλίζεται η πολιτική αναπαραγωγή τους και η οικονομική σταθερότητα των επενδύσεών τους.

Ορθώς⁶⁶ ο Jacques Delors (1989) επισημαίνει τη δυναμική της ελεύθερης αγοράς και τη χωρική κατανομή των παραγωγικών δραστηριοτήτων ότι:

«η Ευρώπη θεωρεί πως το μέλλον της είναι η επίτευξη ισορροπίας μεταξύ ανταγωνισμού και συνεργασίας, η κοινή προσπάθεια να καθοριστεί το πεπρωμένο των ανθρώπων που ζουν στο εσωτερικό της. Είναι άραγε εύκολο κάτι τέτοιο; Όχι. Οι δυνάμεις της αγοράς είναι ισχυρές. Αν αφήσουμε τα πράγματα στην τύχη τους, η βιομηχανία θα συγκεντρωθεί στο βορρά και οι ασχολίες ελεύθερου χρόνου στο νότο. Όμως αυτές οι δυνάμεις της αγοράς, όσο ισχυρές κι αν φαντάζουν, δεν ασκούνται πάντα προς την ίδια κατεύθυνση. Επιδίωξη και πολιτική φιλοδοξία του ανθρώπου είναι να προσπαθήσει να συγκροτήσει μια ισορροπημένη επικράτεια.»

Ενισχυτικά με τα άνω έρχονται και τα εξής στατιστικά στοιχεία από τη Eurostat:

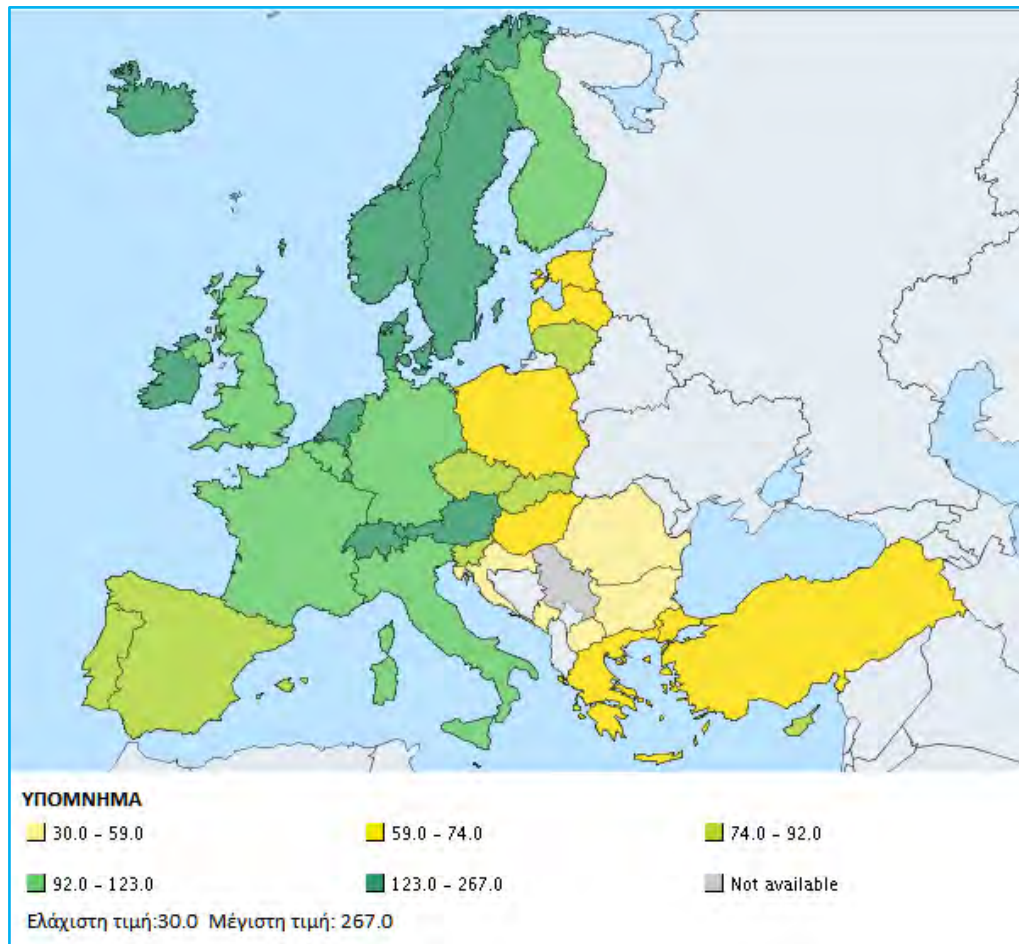
- 119εκ. άνθρωποι, ήτοι το 23,7%(> 23,3% -2009) του πληθυσμού της Ε.Ε., βρίσκονται στο όριο της φτώχειας ή και του κοινωνικού αποκλεισμού.
- Ένας στους δώδεκα Ευρωπαίους πολίτες βιώνει τη στέρηση σοβαρών υλικών μέσων (κατάσταση ένδειας) για την εκπλήρωση των υποχρεώσεών του.
- Το 10,5% του πληθυσμού ηλικίας 0-59 ετών στην ΕΕ ζουν σε νοικοκυριά στα οποία οι ενήλικοι εργάστηκαν 20% λιγότερο από την περασμένη χρονιά.

⁶⁵ Σημαντικά στοιχεία αναφέρονται στο Πετράκος, Ψυχάρης, 2016:481-512

⁶⁶ Δεν είναι ζήτημα της παρούσας εργασίας να κρίνει αν τελικά μπορούν να τιθασευτούν οι δυνάμεις της αγοράς ή αν αυτές αποτελούν δομικό στοιχείο του ΚτΠ και άρα οι προσπάθειες χαλιναγωγής τους είτε θα είναι αποτυχημένες είτε παροδικές.

Ενώ από τον **Χάρτη 2-1** -όπου αποτυπώνεται η κατανομή του Α.Ε.Π. στην Ε.Ε. μέσω του δείκτη «Μονάδα Αγοραστικής Δύναμης»⁶⁷ - παρουσιάζεται εμφανώς και η διχοτόμηση της σε κέντρο-περιφέρεια (Πολύζος, 2011-201-218). Διχοτόμηση που πλέον αποτελεί στόχο η διατήρησή της, σύμφωνα με την Καγκελάριο της Γερμανίας⁶⁸.

Χάρτης 2-1: Κατά κεφαλή Α.Ε.Π. σε Μ.Α.Δ. στην Ε.Ε.

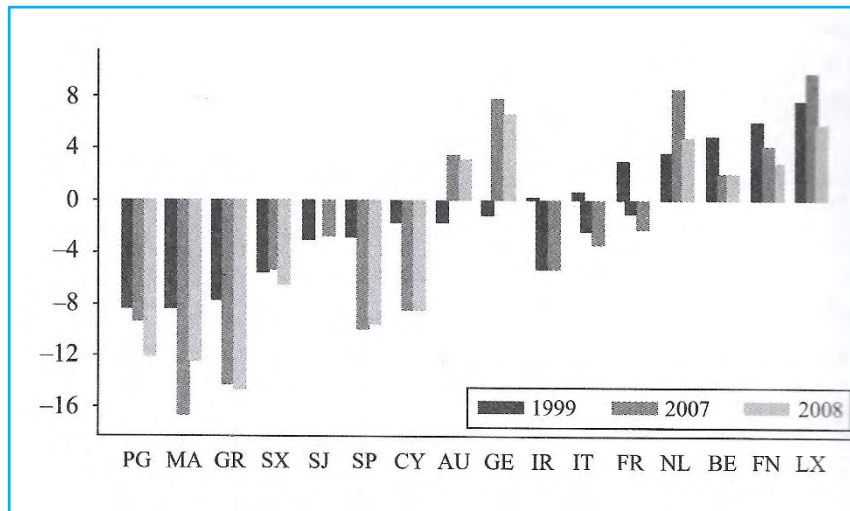
Πηγή: Eurostat

Σύμφωνα με τον Ε. Τσακαλώτο (2010) ειδικά έπειτα από τη δημιουργία της ευρωζώνης εμφανίζεται **σημαντική τάση απόκλισης των οικονομιών των χωρών-μελών**. Παράλληλα με το έλλειμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών του νότου εμφανίζεται σταθερό πλεόνασμα στο κέντρο (**Διάγραμμα 2-12**), ενώ το ίδιο ισχύει και

⁶⁷ Οι χώρες μπορούν να συγκριθούν όσον αφορά το βιοτικό τους επίπεδο με τη μέτρηση των τιμών ορισμένων αγαθών και υπηρεσιών κάθε χώρας σε σχέση με το εισόδημα, χρησιμοποιώντας ένα κοινό τεχνητό νόμισμα που ονομάζεται "μονάδα αγοραστικής δύναμης" (ΜΑΔ). Η σύγκριση του κατά κεφαλή ΑΕΠ σε ΜΑΔ παρέχει μια εικόνα του βιοτικού επιπέδου σε όλη την ΕΕ. **Πηγή:** https://europa.eu/european-union/about-eu/figures/living_ei#ποιότητα_ζωής τελευταία πρόσβαση 7/2017

⁶⁸ Καθημερινή 15/02/2017: <http://www.kathimerini.gr/896401/article/epikairothta/kosmos/h-eyrwph-twn-dyo-taxyhtwn-3ana-sto-proskhnio> τελευταία πρόσβαση 7/2017

για τον πληθωρισμό (**Διάγραμμα 2-13** - σταθερά θετική διαφορά στα P.I.G.S.⁶⁹, σταθερά αρνητική διαφορά στην Γερμανία).

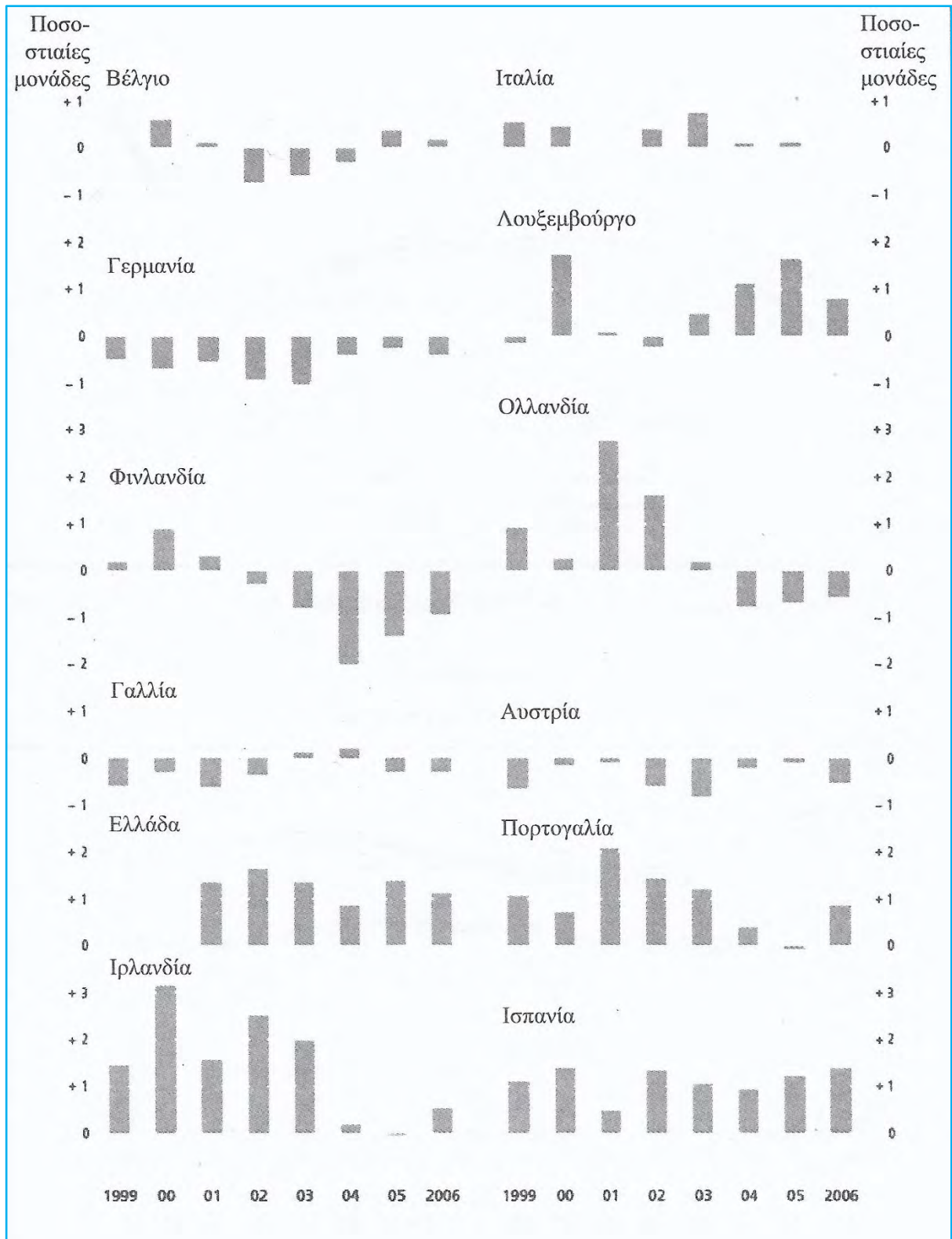

Διάγραμμα 2-12: Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών στην Ε.Ε. (% Α.Ε.Π.)

Πηγή: IMF International Financial Statistics (μέσω Τσακαλώτος, 2010: 362)

Για την γεωγραφική κατανομή της ανάπτυξης στην Ευρώπη, ο Πολύζος (2011:218-221) αναφέρει ότι χωρίζεται σε **τέσσερα «γεωγραφικά σχήματα»**. Το πρώτο αποτελεί το **βασικό άξονα ανάπτυξης** και ονομάζεται **«γαλάζια μπανάνα»** ή «Ευρωπαϊκή Μεγαλόπολη», ενώ περιλαμβάνει τις μεγαλύτερες και ιστορικές πόλεις Μιλάνο, Στουτγάρδη, Στρασβούργο, Ζυρίχη, Βρυξέλλες, Άμστερνταμ, Παρίσι, Λονδίνο, Μπέρμιγχαμ. Το δεύτερο που εμφανίζει μικρότερη ανάπτυξη από το προηγούμενο είναι το **«μεσογειακό τόξο»**, ενώ το τρίτο με εύθραυστου (sic) τύπου ανάπτυξη είναι το **«ατλαντικό τόξο»**. Τέλος, το «ανατολικό τόξο» περιλαμβάνει τις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές.

⁶⁹ Υποτιμητική αναφορά στις ελλειμματικές χώρες του Νότου της Ε.Ε. Πορτογαλία, Ιταλία, Ελλάδα, Ισπανία. Ενίοτε το «I» αντιστοιχεί στην Ιρλανδία, κάνοντας εμφανέστερη τη γεωγραφική αυτονόμηση του κέντρου.

Διάγραμμα 2-13: Απόκλιση των εθνικών πληθωρισμών από τον πληθωρισμό της Ευρωζώνης
Πηγή: Deutsche Bundesbank (Κεντρική Τράπεζα της Γερμανίας), Μηνιαία έκθεση, Ιούνιος 2007 (μέσω Τσακαλώτος, 2010:363)

2.6.2 Η σχέση της Ελλάδας με την Ε.Ε.

Όπως αναφέρεται στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Εξωτερικού⁷⁰ ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της Ελλάδας προϋπήρχε της έναρξης των διαδικασιών ένταξής της. «*Όστόσο πήρε συγκεκριμένη διάσταση με την υποβολή της αίτησης για σύνδεση με τη νεοπαγή Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), τον Ιούνιο του 1959, αίτηση που οδήγησε στην υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης Ελλάδας – ΕΟΚ, τον Ιούνιο του 1961. Η Συμφωνία αυτή [...] «πάγωσε» με την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα (Απρίλιος 1967) και ενεργοποιήθηκε εκ νέου μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας (Ιούλιος 1974)*». Η πλήρη ένταξη της Ελλάδας υποβλήθηκε το 1975 και ενεργοποιήθηκε από 1/1/1981.

Ήδη αμέσως μετά τον εμφύλιο και την ολοκλήρωση των ενισχύσεων «Marshall» (1952) παρουσιάστηκε μείζονα κρίση στην οικονομία. Η ελληνική αστική τάξη αναγκάστηκε να υιοθετήσει μια νέα οικονομική στρατηγική, αυτή που στην αρχή του κεφαλαίου ονομάστηκε «**στρατηγική ενσωμάτωση του ελληνικού καπιταλισμού στην παγκόσμια αγορά**». Οπότε μετά την απόσυρση της χρηματοδότησης από τις Η.Π.Α. έπρεπε να βρει ένα άλλο «παγκοσμιοποιημένο» όχημα προκειμένου να εξασφαλίσει τόσο την πολιτική όσο και την οικονομική κυριαρχία της. Αυτές οι ανάγκες είναι μόνιμες και ορίζουν μέχρι και σήμερα τη συμμετοχή στην Ε.Ε. και τη Ευρωζώνη.

Συνοπτικά να τονιστεί ότι η συμμετοχή στην Ε.Ε ήταν καθοριστικής σημασίας για την **οργάνωση του ελληνικού καπιταλισμού**. Η έκθεση στον κοινοτικό ανταγωνισμό οδήγησε σε οικονομική ασφυξία πολλές επιχειρήσεις. Υλοποιήθηκαν οι πιέσεις για πολιτικές λιτότητας και διάλυσης εργασιακών δικαιωμάτων⁷¹. Από την παιδεία έως τον αγροτικό τομέα υιοθετήθηκαν επιθετικές πολιτικές για τους εργαζόμενους που όμως συνέβαλλαν στην κερδοφορία του ελληνικού και ξένου κεφαλαίου. Τα «πακέτα στήριξης», τα Μ.Ο.Π. (1986-1993), το Β' Κ.Π.Σ. (1994-1999), το Γ' Κ.Π.Σ.(2000-2006) και το Ε.Σ.Π.Α. (2007-2013, 2014-2020) αποτέλεσαν σημαντικότερα εργαλεία για την αλλαγή παραγωγικού μοντέλου που θα διευκόλυνε τη δράση πολυεθνικών και την ανταγωνιστικότητα ελληνικών τραπεζών και επιχειρήσεων πάνω στη φτωχοποίηση του λαού.

Πιο αναλυτικά, παρακάτω θα εκτεθούν κάποια σημαντικά αποτελέσματα των πολιτικών της Ε.Ε. σε οικονομία, κοινωνία και στη χωρική οργάνωση⁷² της Ελλάδας. Βασικό κριτήριο και αιτία αναφοράς τους είναι η αγνόσή τους από τον εν εξελίξει διάλογο των επιπτώσεων της ένταξης της χώρας στην οικονομικο-πολιτική συμμαχία, και όχι η πληρότητα ανάλυσης των επιπτώσεων αυτών.

⁷⁰ <http://www.mfa.gr/exoteriki-politiki/i-ellada-stin-ee/i-poreia-tis-elladas-stin-europaiki-enosi.html>
τελευταία πρόσβαση 7/2017

⁷¹ Δες «Συνθήκη του Maastricht» το 1992, «Λευκή Βίβλο» το 1994 για τη μερική απασχόληση, οδηγία Μπολκενστάιν για την «ελασताσφάλεια», κριτήρια εισόδου στην Ευρωζώνη, «Ατζέντα 2010» κ.α.

⁷² Στοιχεία από «Ποιος χρειάζεται την Ευρωπαϊκή Ένωση;», Μηνακάκης, 2015, ΚΨΜ σελ. 85-94.

Θα αναφερθούν τα χρόνια πριν την κρίση προκειμένου να υπάρξει καλύτερη εικόνα της επίδρασης της Ε.Ε. (σε περιόδους γενικά ευημερίας). Από το 1993 έως το 2007, οι εισροές από την Ε.Ε. αυξήθηκαν κατά 30% (από 3.091,3 σε 4.009 εκ. ευρώ) , ενώ το εμπορικό ισοζύγιο επιδεινώθηκε από -9.623,7 σε -20.605,4 εκ. ευρώ. **Δηλαδή η τελική ζημιά της οικονομίας από -6.532,3 εκ. ευρώ το 1993 ανήλθε σε -16.596,4 το 2007.** Επίσης το πλεόνασμα στο ισοζύγιο των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών δεν μπορεί να καλύψει το προηγούμενο έλλειμμα. Ενώ ο φτηνός δανεισμός αποτέλεσε στήριξη στη ζήτηση για το προϊόντα των πολυεθνικών.

Όσον αφορά την κοινωνία και κατ' αρχήν τους εργαζόμενους **οι κατώτατοι μισθοί μειώθηκαν την περίοδο 2000-2008** κατά -0,5% ετησίως, ενώ ταυτόχρονα η αύξηση της **παραγωγικότητας ήταν +2,3% ετησίως.** Η ανεργία παρέμενε γύρω στο 10%. Αλλά και η παραγωγή άλλαξε άρδην. Εμφανίστηκε σημαντική μείωση της αγροτικής παραγωγής και αντίστοιχα αγροτικού εισοδήματος, αποβιομηχανοποίηση και επένδυση στον τριτογενή τομέα κυρίως από πολυεθνικές. Από την άλλη, το ελληνικό κεφάλαιο – ιδιαίτερα οι ηγετικές του μερίδες με πολυεθνική αναφορά- κατάφερε να αποθησαυρίσει στις ελβετικές τράπεζες 600 δις ευρώ. Ίδρυσε στα Βαλκάνια 4.000 επιχειρήσεις και κυριάρχησε στην αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή. Τέλος, μέσω των ιδιωτικοποιήσεων αλλά και των εργατικών νόμων έχει καταφέρει να ανοίξει νέους ορίζοντες για την κερδοφορία του.

Όλα τα παραπάνω είχαν άμεσες επιπτώσεις στο χώρο, που θα αναφερθούν χάριν πληρότητας συνοπτικά. Σε εθνικό επίπεδο υπήρξε **ένταση της αστικοποίησης** και οι **επενδύσεις στους κεντρικούς οδικούς άξονες**, οδήγησαν σε ένα ισχυρό δίπολο χωρικής οργάνωσης Αθήνα-Θεσσαλονίκη. Η Αθήνα όμως, με σημαντική διαφορά αποτέλεσε τον κύριο πόλο έλξης εργαζομένων και κεφαλαίου. Επιπλέον, δημιουργήθηκαν νέα οικονομικά δεδομένα με την ένταξη στην Ευρωζώνη, με βασικότερο **για την αγορά κατοικίας τη μεγάλη μείωση των επιτοκίων δανεισμού.** Η δημιουργία των προαστίων σηματοδοτούσε και την αλλαγή των πολιτιστικών προτύπων κατοικίας ακολουθώντας την προώθηση της κουλτούρας του καταναλωτισμού και της πολυτέλειας. Τέλος μέσα από τις πολιτικές προώθησης του τουρισμού, ενώ αναβαθμίζεται ο **βιώσιμος αστικός σχεδιασμός** και υποβαθμίζεται η χρήση του αυτοκινήτου σε ιστορικούς χώρους και αστικά κέντρα, από την άλλη ενισχύεται η **εμπορευματοποίηση του χώρου** και η μετατροπή χωριών, νησιών και οικισμών **σε «χωριά Ποτέμκιν»⁷³.**

⁷³ Μύθος ή πραγματικότητα, αναφέρεται στα ψεύτικα χωριά του υπουργού Ποτέμκιν για να εντυπωσιάσει τη βασίλισσα Αικατερίνη της Ρωσίας. Είχε δώσει εντολή να στηθούν προσόψεις σπιτιών που αναπαριστούσαν χωριά, στην Κριμαία, στις όχθες του Δνεύπερου ποταμού. Η αυτοκράτειρα Αικατερίνη επισκέφθηκε το 1787 την περιοχή κι έμεινε ευχαριστημένη με τις κτήσεις που είχαν ενσωματωθεί στην αυτοκρατορία. Έβλεπε όμορφα χωριά και ευτυχισμένους χωρικούς που χαιρετούσαν το τρένο, χωρίς να γνωρίζει ότι ήταν προσόψεις ενός σκηνικού ενώ οι υποτιθέμενοι χωρικοί ήταν στρατιώτες με ανάλογα ρούχα. Η έκφραση χρησιμοποιείται για να δείξει την εξαπάτηση από τα

2.7 Συμπεράσματα

1. Οι οικονομικές εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα δεν επηρεάζονται απλά από τις παγκόσμιες (δυτικογενείς) οικονομικές εξελίξεις αλλά αποτελούν την ειδική μορφή εμφάνισης αυτών στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Δεν είναι καθόλου τυχαία η περιοδολόγηση της ελληνικής οικονομίας, αφού ακολουθεί τα μακροοικονομικά κύματα κρίσης-ύφεσης-ανάπτυξης-κρίσης που εξελίσσονται σε παγκόσμιο επίπεδο. Συνοψίζοντας αυτές τις περιόδους:

- **Μετα-πολεμικά έως 1974 εμφανίζεται η χρυσή εποχή** του παγκόσμιου καθώς και του ελληνικού καπιταλισμού. Κύρια χαρακτηριστικά της είναι η αύξηση των κερδών, η τεχνολογική εξέλιξη και η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους κάτω από τις επιδράσεις του κεϋνσιανισμού.
- **Την περίοδο 1974-1981 εμφανίζεται** στις αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες η **τέταρτη μεγάλη κρίση** που στην Ελλάδα οδηγεί στον επανασχεδιασμό του οικονομικού μοντέλου, υποβαθμίζοντας τη βιομηχανία και ενισχύοντας τον τριτογενή τομέα. Σημαντικός παράγοντας την περίοδο αυτή ήταν η αύξηση της λαϊκής αυτοπεποίθησης και απαιτητικότητας μετά την πτώση της χούντας. Εμπόδισε την άμεση εφαρμογή μέτρων λιτότητας και διάλυσης του κοινωνικού κράτους. Ενώ η πτώχευση ιδιωτικών εργοστασίων οδηγεί σε κύμα κρατικοποιήσεων.
- **Την περίοδο 1981-1985 γίνεται η εμφάνιση της κρίσης και στην Ελλάδα.** Κρίση υπερσυσσώρευσης, μείωση και σασισμότητα των οικονομικών δεικτών που καθιστούν αναγκαία τη λήψη άμεσων μέτρων. Στο Δυτικό κόσμο ξεκινά η απορρύθμιση των αγορών και οι ιδιωτικοποιήσεις. Παρόλα αυτά η σημαντική λαϊκή οργάνωση αποτρέπει να ληφθούν μέτρα λιτότητας. Η αντίφαση αυτή επιλύθηκε με την οργανική σύνδεση της χώρας με την Ε.Ο.Κ. αλλά και με τη συνέχιση κεϋνσιανών πολιτικών μέχρι το 1984.
- **Την περίοδο 1985-1995 από την κρίση στη μερική ανάκαμψη.** Ο νεοφιλελευθερισμός είναι ηγεμονικό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης. Εμφανίζεται μια αναιμική ανάπτυξη των δεικτών κερδοφορίας, ενώ σημαντικό ρόλο στην αναδιάρθρωση επί το δυσμενέστερο της αγροτικής παραγωγής παίζουν οι επιδοτήσεις από την Ε.Ο.Κ. . Δίνεται ειδική μέριμνα για γρηγορότερες και ασφαλέστερες μεταφορές.
- **Την περίοδο 1995-2008, η εποχή της «ανάπτυξης».** Η Ελλάδα πλέον μπαίνει για τα καλά στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο, αναπτύσσεται το μεγάλο κεφάλαιο περαιτέρω, ιδιωτικοποιούνται Δ.Ε.Κ.Ο. ενώ η κοινωνία ζει την πλαστή ευημερία του χαμηλότοκου δανεισμού και των Ολυμπιακών Αγώνων 2004. Η δημιουργία και η συμμετοχή στην Ο.Ν.Ε. αποτελεί σημαντικό στοιχείο της περιόδου, που

σκοπίμως κατασκευασμένα φαινόμενα. Εδώ παίρνει μια πιο κυριολεκτική έννοια, μιας και εξετάζονται όντως τα χωριά – τουριστικά αξιοθέατα.

καθορίζει το φθινό δανεισμό. Τέλος, ήδη από το 1985, η παραγωγή βασίζεται στον τριτογενή τομέα με σημαντική υποχώρηση των υπολοίπων.

- **Από το 2008 έως σήμερα κυριαρχεί η κρίση, το χρέος (δημόσιο και ιδιωτικά) και η μαζική φτωχοποίηση** λαϊκών στρωμάτων. Εμφανίζεται πτώση κερδών και μαζικές χρεοκοπίες επιχειρήσεων και τραπεζών. Η κρίση μεταφέρεται από την παραγωγή στον χρηματοπιστωτικό τομέα και από εκεί στο δημόσιο. Επιταχύνονται όλες εκείνες οι νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις που λόγω κοινωνικών αντιστάσεων έμεναν μετέωρες. Συντελείται σφοδρή αναδιανομή πλούτου υπέρ των πλουσίων με την κοινωνία να υφίσταται πτώση βιοτικού επιπέδου αντίστοιχη με πολεμική σύρραξη. Τόσο η Ελλάδα (και όμοιοί της) όσο και οι ηγεμονικές καπιταλιστικές χώρες αδυνατούν μέχρι και τώρα να ξεφύγουν από το φαύλο κύκλο κρίσης και ύφεσης.

2. **Σημαντικός φαίνεται να είναι ο ρόλος της κρατικής παρέμβασης στην ελληνική οικονομία.** Το κράτος έρχεται σαν συλλογικός καπιταλιστής να διευκολύνει τη συσσώρευση κερδών σε ιδιώτες όποτε αυτή δυσχεραίνει. Είναι ο οργανωτής των όρων άσκησης οικονομικής πολιτικής. Γι' αυτό και μεταπολεμικά ενισχύθηκαν τόσο πολύ οι λειτουργίες του και με τη στρατιωτική δικτατορία επιβλήθηκε ξεκάθαρα ο ρόλος του. Με αυτόν τον τρόπο εξηγείται και ο κύκλος κρατικοποιήσεων-ιδιωτικοποιήσεων που επέλεξαν οι εκάστοτε κυβερνήσεις. Όταν ο ιδιώτης ιδιοκτήτης μέσων παραγωγής και πλούτου αποτυγχάνει, το κράτος επωμίζεται το κόστος αυτό, ενώ αντίθετα όταν το δημόσιο εξυγιάνει και αναπτύξει αυτές και άλλες επιχειρήσεις τις πουλάει σε ιδιώτες. Μια ακόμα αντίφαση που παρουσιάζεται εδώ είναι οι απαιτήσεις του νεοφιλελευθερισμού για λιγότερο κράτος με τη άμεση και αναγκαία διόγκωσή του τελευταίου για την επιβολή του μοντέλου αυτού. Εξειδικεύεται έτσι ο ρόλος του κράτους για την κάμψη ή/και την ενσωμάτωση των κοινωνικών αντιστάσεων απέναντι στις εφαρμοζόμενες πολιτικές.

3. **Η ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στην ομάδα των δυτικών καπιταλιστικά αναπτυγμένων χωρών αποτελεί στρατηγικής σημασίας στόχος για οικονομία και πολιτική.** Αφήνοντας (λόγω ορίων της παρούσας εργασίας) στην άκρη την πολιτική σημασία αυτής της επιλογής, αυτή διαδραμάτισε καίριο ρόλο στις οικονομικές εξελίξεις της χώρας μας, από την ίδρυσή της κιόλας. Εν προκειμένου και στα πλαίσια της άνω ανάλυσης, από τα Μ.Ο.Π. μέχρι τα Μνημόνια η παρέμβαση των ηγεμονικών αστικών τάξεων της Ευρώπης και των Η.Π.Α. ήταν ιδιαίτερα φανερή και επιβλητική. Η είσοδος της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. το 1981 και η είσοδος στην Ο.Ν.Ε. το 2002 αποτέλεσαν σημεία καμπής των οικονομικών δεικτών. Ενώ λόγω της πρώτης υπήρξε εισροή επιδοτήσεων, τεχνογνωσίας και «προοδευτικών» πολιτικών⁷⁴, οι κανόνες που τα ακολουθούσαν όλα αυτά οδήγησαν στην αναδιοργάνωση της

⁷⁴ Πολιτικών για την προστασία του φυσικού και αστικού περιβάλλοντος, για την ανθρώπινη υγεία, για την έρευνα κ.τ.λ. που όμως καταλήγουν να ενισχύουν τις κοινωνικές ανισότητες, τη διαπλοκή και τελικά το σκοταδισμό. Γι' αυτό και το «προοδευτικών» μπαίνει σε εισαγωγικά.

παραγωγής εις βάρος του λαού της χώρας. Από την άλλη, λόγω της δεύτερης παρουσιάστηκε φθηνός δανεισμός και ισχυρό νόμισμα η πραγματική λειτουργία της ήταν η μεταφορά πόρων από τις ασθενέστερες χώρες της περιφέρειας στο ισχυρό κέντρο της Ευρώπης. Η ευημερία που η Ε.Ε. υπόσχονταν κατέληξε σε μια επικίνδυνη φενάκη που με το ξέσπασμα της κρίσης το 2008 παρέσυρε όλα τα λαϊκά στρώματα στη φτώχεια. Παρόλα αυτά εξασφάλισε την πολιτική κυριαρχία και την κερδοφορία του μεγάλου ιδιωτικού κεφαλαίου.

4. **Η οργάνωση της παραγωγής βασίστηκε στην ενίσχυση του τριτογενούς τομέα φθίνοντας τους άλλους δύο (Διάγραμμα 2-10).** Από τη στιγμή που η ελληνική οικονομία ανοίχθηκε στο ευρωπαϊκό και παγκόσμιο εμπόριο, από την ένταξή της ουσιαστικά στις προηγούμενες διακρατικές ολοκληρώσεις, η οικονομία της έμεινε απροστάτευτη στις επιδιώξεις του μεγάλου τραπεζικού και επιχειρηματικού κεφαλαίου. Το κράτος μόνο συνεπικουρικά προς αυτά λειτουργούσε. Ως αποτέλεσμα δεν υπήρξε κεντρικός στιβαρός σχεδιασμός ώστε να αμβλυνθούν ή να εξαφανιστούν οι κοινωνικές και χωρικές ανισότητες. Οι εκάστοτε επιδιώξεις της αγοράς ενέτειναν συν τω χρόνω την τριτογενοποίηση της παραγωγής και έδωσαν ειδική βαρύτητα στους τομείς του εμπορίου, του τουρισμού και της εστίασης, των μεταφορών και των επικοινωνιών. Νέες πιο ευέλικτες εργασιακές σχέσεις εμφανίστηκαν και εδραιώθηκαν. Η βιομηχανία υπέστη σημαντική μείωση, με εργοστάσια είτε να κλείνουν είτε να μεταφέρονται στις πιο «φθηνές» βαλκανικές χώρες. Έμφαση δόθηκε στη βιομηχανία τροφίμων και στους κλάδους που σχετίζονται με τις κατασκευές. Τέλος κάμψη που εμφάνισε ο πρωτογενής τομέας είχε ως αποτέλεσμα την ένταση της αστικοποίησης και την ερημοποίηση των χωριών.

5. **Οι συνθήκες διαβίωσης του συνόλου του πληθυσμού βελτιώνονταν με παλινδρομήσεις και ανισομερώς.** Φάνηκε μέσα από την κίνηση των μακρών καπιταλιστικών κυμάτων υπήρχαν περίοδοι που μερίδιο της υπεραξίας μοιράζονταν στην κοινωνία⁷⁵. Στην Ελλάδα τέτοια περίοδος ήταν η μεταπολεμική έως και το 1974, όταν και μετά την καταστροφή του Β' Π.Π. ξεκινάει η επανοργάνωση της παραγωγής. Μετά την κρίση όμως εκείνου του έτους, η διαπλοκή του οικονομικού με το πολιτικό και το κοινωνικό επίπεδο παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός στοιχειώδους κοινωνικού κράτους και στην αντίστοιχη ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου. Συγκεκριμένα μέχρι το 1985, οι κοινωνικοί-εργατικοί αγώνες επέβαλαν υποχωρήσεις από την πλευρά των αστών και την «ενεργητικά αδρανειακή»⁷⁶ εφαρμογή κοινωνικών

⁷⁵ Οι πραγματικές αιτίες του μοιράσματος αυτού ξεφεύγουν από τα όρια της παρούσας εργασίας, οπότε θα επισημανθεί μόνο ότι ήταν ένα μείγμα οικονομικών-κοινωνικών-πολιτικών διαδικασιών που την επέβαλαν (βραχυπρόθεσμα) κόντρα στην μόνιμη επιδίωξη του κεφαλαίου για συγκέντρωση όλο και περισσότερου πλούτου.

⁷⁶ Ενοώντας ότι η κίνηση αυτή έχει συμβιβάσει στο εσωτερικό της, τη σημαντική αλλά φθίνουσα οργάνωση και αυτοπεποίθηση των εργαζομένων με τη μόνιμη απαίτηση της αστικής τάξης για αύξηση της κερδοφορίας. Η κίνηση αυτή αποτελούσε αδρανειακό φαινόμενο της ανόδου του εργατικού κινήματος μετά την πτώση της χούντας. Με άλλα λόγια υπήρχε δυσκολία για την άμεση επιβολή των

παροχών, αυξήσεις μισθών και γενική άνοδο του βιοτικού επιπέδου. Ως συνέπεια, εκτός των υλικών αλλαγών, δημιουργήθηκε και ένα κλίμα ανάπτυξης και μόνιμης προόδου που συνέβαλε στην αύξηση της κατανάλωσης από τα νοικοκυριά. Από το 1985 όμως εμφανίζεται η περίοδος λιτότητας, όπου κοινωνικές παροχές αναιρούνται, αυξάνονται οι μισθωτοί, αυξάνει η ανεργία και ελαστικοποιούνται οι σχέσεις εργασίας. Ιδεολογικά, λόγω των «wealth effects» συνεχίζει να ηγεμονεύει η αντίληψη της μόνιμης και σταδιακής προόδου. Ιδιαίτερη τόνωση αυτής της θέσης επήλθε από τη διοργάνωση των Ο.Α. το 2004. Το 2008 όμως και έπειτα έρχεται ο κόσμος ανάποδα. Ανεργία -που στους νέους φτάνει πάνω από 50%-, απότομη και μεγάλη μείωση των μισθών, έντονο κύμα μετανάστευσης ειδικευμένου δυναμικού, διάλυση και του εναπομένου κοινωνικού κράτους και γενικά μαζική φτωχοποίηση αποτελούν βασικές πλευρές της μνημονιακής κοινωνικής πραγματικότητας. Ιδιαίτερης επισήμανσης χρήζει ο θεσμός της οικογένειας που στην Ελλάδα, όπως και γενικά στη Νότια Ευρώπη, αποτελεί ανασχετικό παράγοντα για τις επιπτώσεις της κρίσης στον κάθε εργαζόμενο. Μέσω της αναδιανομής του εισοδήματος στο εσωτερικό της αλλά και την κάλυψη αναγκών σίτισης, στέγασης, μετακίνησης απλώνεται δίκτυ προστασίας στους άμεσα πληττόμενους από την οικονομική κρίση. Τέλος η οικογένεια αποτελεί συνηθισμένο πυρήνα ανάπτυξης χαμηλής επιχειρηματικής δραστηριότητας, όπου συμμετέχουν ενεργά όλα τα μέλη της.

6. Η αστικοποίηση είναι απότοκο των οικονομικών εξελίξεων τόσο στην περιφέρεια όσο και στο κέντρο. Αποτελεί τη μόνιμη τάση χωρικής κίνησης των πληθυσμών. Η αυτοματοποίηση εξοπλισμού και η συγκεντροποίηση γης σε όλο και λιγότερους ιδιοκτήτες οδήγησε στην ερήμωση των αγροτικών επαρχιών και στην αύξηση του αστικού πληθυσμού. Παράλληλα τα μεταναστευτικά ρεύματα αξιοποιήθηκαν κυρίως για αγροτικές εργασίες, με αποτέλεσμα να αναχαιτίσουν την τάση ερημοποίησης χωριών. Ενώ οι κατευθύνσεις και οι χρηματοδοτήσεις της Ε.Ε. για επενδύσεις στον τουριστικό τομέα, οδήγησαν στην τουριστική αξιοποίηση αυτών. Με σημαντικές αλλαγές σε κάποια από αυτά, εμπορευματοποιώντας πλήρως το χώρο και μετατρέποντάς τον σε καταναλωτικό αγαθό, περιστασιακής λειτουργίας. Από την άλλη η όλο και μεγαλύτερη αύξηση του αστικού πληθυσμού, οδήγησε σε γενικές συνθήκες υποτίμησης της διαβίωσης στην πόλη αλλά και στην ανάδυση (και λόγω τουριστικής επιχειρηματικότητας) του βιώσιμου αστικού σχεδιασμού.

7. Τα μεγάλα οδικά έργα όπως η Π.Α.Θ.Ε. είναι απότοκο αλλά ταυτόχρονα εντείνουν τη χωρική ανισόρροπη ανάπτυξη. Αυτή η τελευταία τάση όμως δύναται να αναιρεθεί μέσω των καινούργιων εθνικών αξόνων. Η έως τώρα αιγαιοστρεφής πόλωση της χώρας στον αναπτυξιακό άξονα «S» της Π.Α.Θ.Ε. μπορεί να αμφισβητηθεί από το σύνολο των νέων εθνικών οδών που προσομοιάζουν ως ενότητα σε πλέγμα

απαιτήσεων των αστών. Παράλληλα οι κοινωνικές παροχές ήταν αποτέλεσμα της ενεργητικής δράσης του εργατικού κινήματος εκείνης ακριβώς της περιόδου.

μορφής «σ». Ενσωματώνονται, έτσι, οι παραμελημένες Δυτική και Βόρεια Ελλάδα, ενώ αναβαθμίζεται και η θέση της Πελοποννήσου ή έστω της Πάτρας. Τα ζητήματα αυτά, όμως, μπαίνουν μόνο ως δυνατότητες και όχι νομοτελειακές εξελίξεις. Το σίγουρο είναι ότι νέες δυνάμεις από τη λειτουργία της εγχώριας και ευρωπαϊκής-παγκόσμιας αγοράς έρχονται να παίξουν ρόλο στη διαμόρφωση της χωρικής οργάνωσης της Ελλάδας. Στο επόμενο κεφάλαιο γίνεται εκτενέστερη αναφορά.

8. Σημαντικός σταθμός στις οικονομικές εξελίξεις στην Ελλάδα αποτέλεσε η είσοδος στην Ε.Ο.Κ. και Ο.Ν.Ε. . Η μόνιμη ανάγκη του ελληνικού κεφαλαίου για σύνδεσή του με τον Δυτικό καπιταλισμό αποτυπωνόταν πολύ πριν το 1981 οπότε και εισήλθε στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. **Η είσοδος αυτή όμως αποτέλεσε μια νέα ποιότητα αφού ένταξε οργανικά τον κοινωνικό-οικονομικό σχηματισμό της χώρας στην ευρύτερη πολιτική-οικονομική ολοκλήρωση της ηπείρου.** Συγκεκριμένα, εντάθηκε η παραγωγική ανασυγκρότηση και αναιρέθηκε η κυριαρχία της νομισματικής πολιτικής μέσω του Ευρώ. Η οργάνωση της εθνικής οικονομίας σχεδιάστηκε βάση των κανόνων που τα πολυεθνικά πολυκλαδικά μονοπώλια έθεταν. Ο ελληνικός καπιταλισμός μετατρέπεται σε πεδίο σύγκρουσης και επίλυσης ευρύτερων ενδο-ιμπεριαλιστικών αντιθέσεων, επίδικο των οποίων δεν είναι οι προοπτικές ανάπτυξης αυτού του ίδιου αλλά οι προοπτικές προόδου του ευρώ, της Ε.Ε. και των Η.Π.Α. Παράλληλα όμως έγιναν βήματα τόσο στην ενσωμάτωση τεχνογνωσίας και επιστημονικών επιτευγμάτων στην παραγωγή όσο και στην έρευνα. Αν και το τελικό πρόσημο μάλλον αρνητικό θα ήταν, αφού όχι μόνο εν μέσω κρίσης η Ε.Ε δεν αποτέλεσε σανίδα σωτηρίας, αλλά οι υφέρπουσες τάσεις ανισότητας κοινωνικής και κοινοτικής βγήκαν στο προσκήνιο επιδεινώνοντας τις επιπτώσεις της κρίσης, και αμφισβητώντας εξ ολοκλήρου το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

9. Συνοπτικά, **η ελληνική οικονομία από το 1974 έως σήμερα παρουσιάζει κάποια βασικά χαρακτηριστικά, πραγμάτωση των εκάστοτε ηγεμονικών τάσεων που συγκρούονται στο εσωτερικό της.** Συγκεκριμένα, παρουσιάζεται μειωμένη δυναμική καπιταλιστικής συσσώρευσης και κερδοφορίας, η οποία οδήγησε το 2010 τον ελληνικό καπιταλισμό σε βαθιά ύφεση. Η ανισότιμη και ανισόμετρη ένταξή του στην Ε.Ε. και γενικά στο διεθνή ανταγωνισμό καθόρισε στρατηγικά την οικονομική οργάνωση, όπως εξηγήθηκε παραπάνω. Η μορφή της κρατικομονοπωλιακής συνύφανσης, δηλαδή της σχέσης του ελληνικού κράτους-ελληνικών/πολυεθνικών επιχειρήσεων, συνέβαλε στην ασυλία του κεφαλαίου και στην αδυναμία του να χρεοκοπήσει, διότι τα δημόσια ταμεία χρησιμοποιούνταν σα σωσίβιο απέναντι στην πτώση της κερδοφορίας. Τέλος σημαντικό ρόλο έπαιξε και παίζει το εργατικό κίνημα μέσω κοινωνικών και πολιτικών μορφών οργάνωσής του. Παρά τις υφέσεις και καμπές του, έχει δημιουργήσει προβλήματα στην απρόσκοπτη υλοποίηση των επιδιώξεων του επιχειρηματικού και τραπεζικού κεφαλαίου.

3.

ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

Στην αμφίδρομη σχέση χώρου-οικονομίας τα δύο σκέλη δεν είναι ισοδύναμα. Δε γίνεται άλλωστε σε ένα δυναμικό και εξελισσόμενο δίπολο να υπήρχε ισοδυναμία-ισορροπία. Κυρίαρχος πόλος είναι η οικονομία (δες ανάλυση 1ου Κεφ.), οπότε και η δικιά της περιοδολόγηση αποτελεί τη βάση τόσο για τον ορισμό της «σύγχρονης Ελλάδας» όσο και για τις επιμέρους περιόδους. Παρόλα αυτά, λόγω και της σχετικής αυτοτέλειας του άλλου πόλου, του χώρου, οι τελευταίες δεν ταυτίζονται. Έτσι παρακάτω γίνεται σαφέστερος διαχωρισμός των περιόδων του, πάνω στα δικά του κομβικά σημεία. Σε αυτά βασικός παράγοντας θα είναι ο κεντρικός σχεδιασμός, ως συνειδητή παρέμβαση, προκύπτουσα από τις αντικειμενικές συνθήκες και τα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής. Κατά τη μελέτη⁷⁷ της ιστορικής διαδρομής των **χωρικών φαινομένων στη σύγχρονη Ελλάδα συμπεραίνεται ότι οι κυρίαρχες τάσεις (με εντάσεις και υφέσεις) παραμένουν οι ίδιες καθόλη την εξεταζόμενη περίοδο.** Άρα δε δύναται ο χρονικός προσδιορισμός τους σε επιμέρους ποιότητες.

Η δεκαετία του '70 αποτελεί παγκόσμια σημείο καμπής και για το επίπεδο του χώρου. Τότε είναι που πραγματοποιείται μια σειρά μετασχηματισμών (που θα αναλυθούν παρακάτω ειδικά για την Ελλάδα), οι οποίοι αποτελούν νέα ποιότητα στη χωρική οργάνωση. Απαιτούν αντίστοιχα νέες επιστημονικές μεθόδους και πρακτικές ώστε να αναλυθούν και να ερμηνευτούν. Η δομική καπιταλιστική κρίση και η τρίτη τεχνολογική επανάσταση γίνονται κι εδώ βασικές αιτίες γέννησης της νέας ποιότητας. Σύμφωνα με τον Αγγελίδη (2000:42) οι άνω μετασχηματισμοί ομαδοποιούνται σε τρεις βασικές κατηγορίες:

α. Στην αναδιάρθρωση του χώρου, λόγω της οικονομικής κρίσης και της αντίστοιχης αναδιάρθρωσης της οικονομίας.

β. Στην αυξανόμενη τάση σχηματισμού υπερεθνικών περιφερειακών ολοκληρώσεων και αντίστοιχων υπερεθνικών ενώσεων.

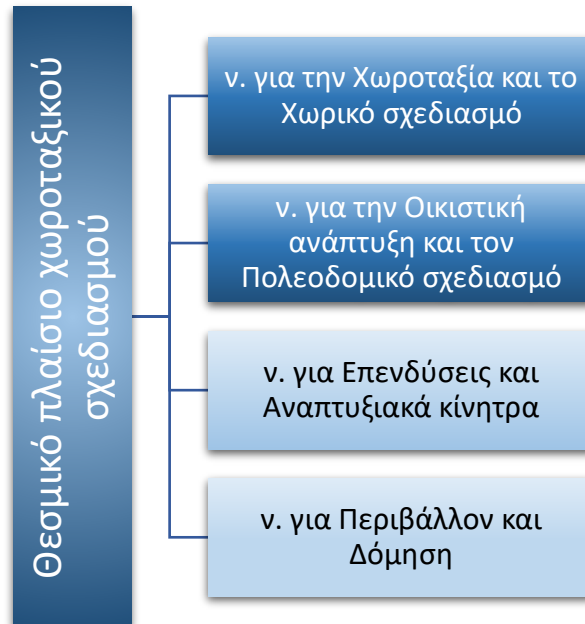
γ. Στην σημαντική επιβάρυνση του περιβάλλοντος από τις ανθρώπινες δραστηριότητες και στην συνειδητοποίηση της από το ευρύ κοινό.

Επιπρόσθετα και όσον αφορά το χωροταξικό σχεδιασμό στην Ελλάδα, οι βασικοί άξονες που τον απαρτίζουν είναι δύο, ένας ενεργητικός-άμεσος και ένας παθητικός-έμμεσος (**Πίνακας 3-1**). Ο πρώτος είναι η νομοθεσία για τη χωροταξία, την οικιστική

⁷⁷ Μέσα από την βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος.

ανάπτυξη και τον πολεοδομικό σχεδιασμό. Ενώ ο δεύτερος είναι η νομοθεσία για τις επενδύσεις, τα αναπτυξιακά κίνητρα, το περιβάλλον και τη δόμηση.

Πίνακας 3-1: Άξονες χωροταξικού σχεδιασμού στην Ελλάδα

Πηγή: Κορρές, Κοκκίνου (2014) – ίδια επεξεργασία

Ακολουθώντας τη μεθοδολογία που αναπτύχθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, χάριν πληρότητας και συνοχής:

Μεταπολεμικά δεν υπάρχει κανένα συγκροτημένο σχέδιο περιφερειακής ανάπτυξης και χωρικής οργάνωσης στην Ελλάδα. Η νομοθεσία για το χώρο κυριαρχείται από την πολεοδομική διάσταση με βάση τις ρυθμίσεις του Βενιζέλου (1923)⁷⁸ ενώ δεν υπάρχει ειδικός νόμος αναφερόμενος στο Χωροταξικό σχεδιασμό. Παρόλα αυτά εκπονούνται ορισμένες μεμονωμένες μελέτες χωροταξικού χαρακτήρα σχεδιαζόμενες με την περιφερειακή ανάπτυξη. Όμως λόγω απουσίας θεσμικής κατοχύρωσης αποκτάνε τελικά συμβουλευτικό χαρακτήρα. (Γιαννακού, 2007, Στρατηγέα, 2014)

Ο αστικός πληθυσμός αύξανε ραγδαία⁷⁹ τόσο λόγω του εκσυγχρονισμού του πρωτογενή τομέα όσο και λόγω της αύξησης θέσεων εργασίας στη βιομηχανία και σε άλλες αστικές δραστηριότητες - υπηρεσίες, μικροβιοτεχνία, οικοδομή και δημόσιος

⁷⁸ Ν.Δ. 17-3-1923 «Περί Σχεδίων πόλεως» Η απαρχή του σύγχρονου θεσμικού πλαισίου της πολεοδομίας και χωροταξίας.

⁷⁹ Υπάρχουν δύο βασικές ιστορικές αιτίες γι' αυτήν την αύξηση. Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου το ελληνικό κράτος εκκένωνε πολλά χωριά της επαρχίας προκειμένου να δυσχεράνει το έργο των ανταρτών και μετεμφυλιακά πολλοί αριστεροί έφυγαν από τα δικά τους χωριά ώστε να προστατευτούν από τις διώξεις του κράτους. (Λαΐου, 2002)

τομέας. Ο κύριος χώρος συγκέντρωσης επενδύσεων ήταν το Λεκανοπέδιο Αττικής. Προς αυτό μετακινήθηκαν και οι έδρες πολλών επαρχιακών επιχειρήσεων με αποτέλεσμα και την αποδυνάμωση των αντίστοιχων επαρχιών τους αλλά και την αύξηση συγκέντρωσης πληθυσμού στην πρωτεύουσα. Παράλληλα, **περιφερειακή πολιτική ασκείται έμμεσα μέσω των αποτελεσμάτων των κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομία**. Συγκεκριμένα, η στήριξη της οικοδόμησης, της βιομηχανίας και των υπηρεσιών συνέβαλε σε πρώτη φάση στη διόγκωση του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας. Επιπλέον, η ενίσχυση του τουρισμού οδήγησε στην ανάπτυξη παραθαλάσσιων περιοχών, σε βάρος των υπολοίπων γειτονικών τους. Ενώ, η αναβάθμιση δικτύων υποδομής διευκόλυνε τις ελκτικές τάσεις των αστικών κέντρων.

Από το 1960 και έπειτα έγιναν προσπάθειες μελέτης της περιφερειακής ανάπτυξης και χωροταξικού σχεδιασμού που όμως λόγω της ρευστότητας στη χάραξη οικονομικής πολιτικής έμειναν στο επίπεδο έκθεσης προθέσεων και όχι ουσιαστικής εφαρμογής. **Η βασική λογική περιφερειακής οργάνωσης στηρίζονταν στη θεωρία των πόλων ανάπτυξης, όπως αυτή εφαρμόστηκε στην πράξη στις αναπτυσσόμενες χώρες**. Γενικά, ένα θεμελιώδες πρόβλημα στο σχεδιασμό αναπτυξιακών πολιτικών είναι η -άνευ αρχών και προσαρμογής- υιοθέτηση πετυχημένων συνταγών (learning from success) σε κάποιες χώρες και περιφέρειες και η σημαντική αγνόηση εμπειριών και συμπερασμάτων από αποτυχημένα παραδείγματα στις ίδιες (learning from failure) (Πετράκος, Ψυχάρης, 2016:155). Συγκεκριμένα, προτεινόταν η δημιουργία πόλων που από τη μία θα αντιστάθμιζαν τη συγκεντροποίηση δραστηριοτήτων στην Αθήνα και από την άλλη θα συνέβαλαν στην περιφερειακή ανάπτυξη (Αγγελίδης, 2000:52-53, 156-157).

Ο χώρος, κατά κύριο λόγο, γίνεται αντιληπτός ως πεδίο εφαρμογής της οικονομικής πολιτικής, ως πεδίο πραγμάτωσης των αποτελεσμάτων της. Υποτιμάται η αντίστροφη σχέση επίδρασης του χώρου στην οικονομία, σχέση χρήσεων γης, μεταφορών και δυναμικής των ροών με τη γαιοπρόσοδο, το κέρδος και τους τομείς επένδυσης του κεφαλαίου. Υποτιμούνται οι διεθνείς δυναμικές που όλο και περισσότερο εντείνονται στα πλαίσια απελευθέρωσης της οικονομίας. Υποτιμάται η κοινωνική συμμετοχή και ο δημοκρατικός σχεδιασμός. Αυτά αποτελούν και ένα βασικό πρόβλημα των προσπαθειών περιφερειακής ανάπτυξης που ακολουθεί την ελληνική χωροταξία μέχρι σήμερα.

3.1 Η Χωροταξία διακριτά στο προσκήνιο, 1975-1993

Από τη διετία 1973-74 έως τα μέσα της δεκαετίας του '90 (όπως αναφέρθηκε στα κεφ. 2.1-2.3) η ελληνική οικονομία εμφανίζει κρισιακά φαινόμενα, σε οξυμένη, λανθάνουσα ή υφεσιακή μορφή. Είναι αναμενόμενο, λοιπόν, η δομική αυτή κρίση καθώς και ο τρόπος αντιμετώπισής της να επηρεάσουν και τις διαδικασίες αναπτυξιακού και χωροταξικού σχεδιασμού. Επιπλέον, η τεχνολογική εξέλιξη καθώς και η ενσωμάτωσή της στη ζωή της πόλης επιταχύνουν την επίδραση των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων πάνω στο χώρο. Γίνεται έτσι επιτακτική η συγκροτημένη παρέμβαση από τους αρμόδιους ώστε να ομαλοποιηθούν οι αρνητικές επιπτώσεις στο φυσικό και αστικό περιβάλλον. Εμφανίζεται, λοιπόν, η **πρώτη στιβαρή προσπάθεια άσκησης χωρικής πολιτικής, θέτοντας το κράτος ως τον κατεξοχήν αρμόδιο θεσμό για την υλοποίησή της**. Παράγεται μια πλειάδα προγραμμάτων και θεσμών για αυτό το λόγο.

3.1.1 Σταθμοί του χωροταξικού και περιφερειακού σχεδιασμού

Σημαντικό πρώτο σημείο, που οριοθετεί και την περίοδο, είναι **τα άρθρα 17 και 24 του Συντάγματος του 1975**. Στο μεν άρθρο 17 τίθενται περιορισμοί στην ατομική ιδιοκτησία, αναγνωρίζοντας σε αυτήν δικαιώματα αλλά και υποχρεώσεις (Στρατηγέα, 2014). Στο δε άρθρο 24 κατοχυρώνεται συνταγματικά η αρμοδιότητα του κράτους να διασφαλίζει το απειλούμενο φυσικό περιβάλλον από την αυξανόμενη δόμηση και να εξασφαλίζει τους καλύτερους δυνατούς όρους διαβίωσης για τους πολίτες του.

«Η χωροταξική αναδιάρθρωσις της Χώρας, η διαμόρφωσις, η ανάπτυξις, η πολεοδόμησις και η επέκτασις των πόλεων και των οικιστικών εν γένει περιοχών, τελεί υπό την ρυθμιστικήν αρμοδιότητα και τον έλεγχον του Κράτους...»

παρ.2 του άρθρου 24 του Συντάγματος του 1975⁸⁰

Επιπλέον την τελευταία 5ετία του 1970 συντάσσονται διαδοχικά τρία Προγράμματα Ανάπτυξης⁸¹, το Εθνικό Χωροταξικό σχέδιο της Ελλάδας⁸² καθώς και πλήθος προτάσεων χωροταξικής πολιτικής και χωροταξικών μελετών περιοχών της χώρας. **Όλα όμως τελικά έμειναν στα χαρτιά**. Από την άλλη, σημαντικό βήμα αποτέλεσε η ψήφιση του **ν. 360/76 περί «Χωροταξίας και το Περιβάλλοντος»**. Πρόκειται ουσιαστικά για τη διαμόρφωση ενός πλαισίου άσκησης χωροταξικής πολιτικής. Συγκεκριμένα αναφέρεται στον τρόπο εκπόνησης, έγκρισης και εφαρμογής των Εθνικών και Χωροταξικών σχεδίων, ενώ παράλληλα ιδρύει το Εθνικό Συμβούλιο Χωροταξίας και Περιβάλλοντος. Επόμενο σημαντικό σημείο αποτελεί η δημιουργία του **Υπουργείου Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος το 1980**. Σε αυτό ανατέθηκε, μεταξύ άλλων, η ευθύνη για την έγκριση των χωροταξικών σχεδίων. Η σημαντικότητά

⁸⁰ Πηγή: <https://norfid.files.wordpress.com/2010/11/suntagma-ths-ellados-1975.pdf> τελευταία πρόσβαση 8/2017

⁸¹ Για τα διαστήματα 1976-1980, 1978-1982, 1981-1985.

⁸² Από το γραφείο Δοξιάδη μεταξύ 1974-1980.

του παρόλα αυτά έγκειται περισσότερο στη δημιουργία ενός κατάλληλου μηχανισμού που θα αναλαμβάνει να εκπονεί ή/και να εγκρίνει και να ελέγχει έναν εθνικό χωρικό σχεδιασμό με τις επιμέρους προεκτάσεις του. (Αγγελίδης, 2000: 157-158, Γιαννακού, 2007:26, Στρατηγέα, 2014:15-17, Κορρές-Κοκκίνου, 2014:539).

Στις αρχές του '80 διαμορφώθηκε το επίσημο πλαίσιο άσκησης χωροταξικής πολιτικής. Η πολιτική αυτή, των **«αντίπαλων πόλεων»** στόχευε στην ενίσχυση της ανάπτυξης ορισμένων περιφερειακών κέντρων⁸³ ώστε να αποτελέσουν αυτά την ατμομηχανή της ανάπτυξης όλης της περιφέρειάς τους και να ανταγωνιστούν ευθέως την Αθήνα. Ως τέτοια **Κέντρα Εντατικής Περιφερειακή Ανάπτυξης (Κ.Ε.Π.Α.)** επιλέχθηκαν: η Καβάλα, το δίπολο Κοζάνη-Πτολεμαΐδα, τα Ιωάννινα, το δίπολο Λάρισα-Βόλου, Πάτρας-Αίγιο και το Ηράκλειο (**Χάρτης 3-1**). Σύμφωνα με τον Αγγελίδη (2000) η πολιτική αυτή μειονεκτούσε στην ίδια της την εσωτερική λογική, αφού η προβλεπόμενη συσσώρευση στα Κ.Ε.Π.Α μεγάλου μέρους του πληθυσμού και του αναπτυξιακού δυναμικού της περιφέρειάς του, θα οδηγούσε σε όξυνση των ανισοτήτων στο εσωτερικό της τελευταίας. Ειδικό βάρος των συνεπειών θα επωμίζονταν ο αγροτικός χώρος. Παρόλα αυτά **μέχρι το 1981 δεν γίνονται ουσιαστικά βήματα για την άμβλυνση των χωρικών ανισοτήτων**. Κάτι που ενισχύεται στο πολιτικό επίπεδο από την απουσία ουσιαστικής αποκέντρωσης των αρμοδιοτήτων της κεντρικής διοίκησης

Το τοπίο (θεσμικά τουλάχιστον) αλλάζει στη χωροταξική πολιτική από το 1981 και έπειτα. Βασικές κατευθύνσεις μπήκαν από το **ν. 1997/83**, σχηματοποιώντας έναν συνεπή και ολοκληρωμένο **μηχανισμό καθορισμού επιτρεπόμενων χρήσεων γης στον εξωαστικό χώρο μέσω των Ζωνών Οικιστικού Ελέγχου (Ζ.Ο.Ε)**⁸⁴ και του **Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου (Γ.Π.Σ)**. Συνεπικουρικά έρχονται και οι **«Προτάσεις Χωροταξικής Οργάνωσης των Νομών της Χώρας»**⁸⁵ το 1984, που κάλυψαν μεν όλη την επικράτεια αλλά χωρίς να καθιερώνουν διαδικασίες εφαρμογής τους (Χριστιανόπουλος, 2003:208-218). Σκοπός τους αποτελούσε ο **«περιορισμός των ανισοτήτων μεταξύ των αναπτυγμένων κεντρικών και των υποανάπτυκτων περιφερειακών (αγροτικών-επαρχιακών) περιοχών της χώρας»** όπως αναφέρεται στα ίδια. Παράλληλα, το 1985 συντάσσονται οι νόμοι για τα **Ρυθμιστικά Σχέδια Αθήνας και Θεσσαλονίκης**. Ενώ, ένα χρόνο μετά με το **ν. 1622/86**: **«Αποκέντρωση, Περιφερειακή Ανάπτυξη και Δημοκρατικός Προγραμματισμός» θεσμοθετείται η περιφερειακή αυτοδιοίκηση και διαιρείται η Ελλάδα σε 13 περιφέρειες**. Όλα τα

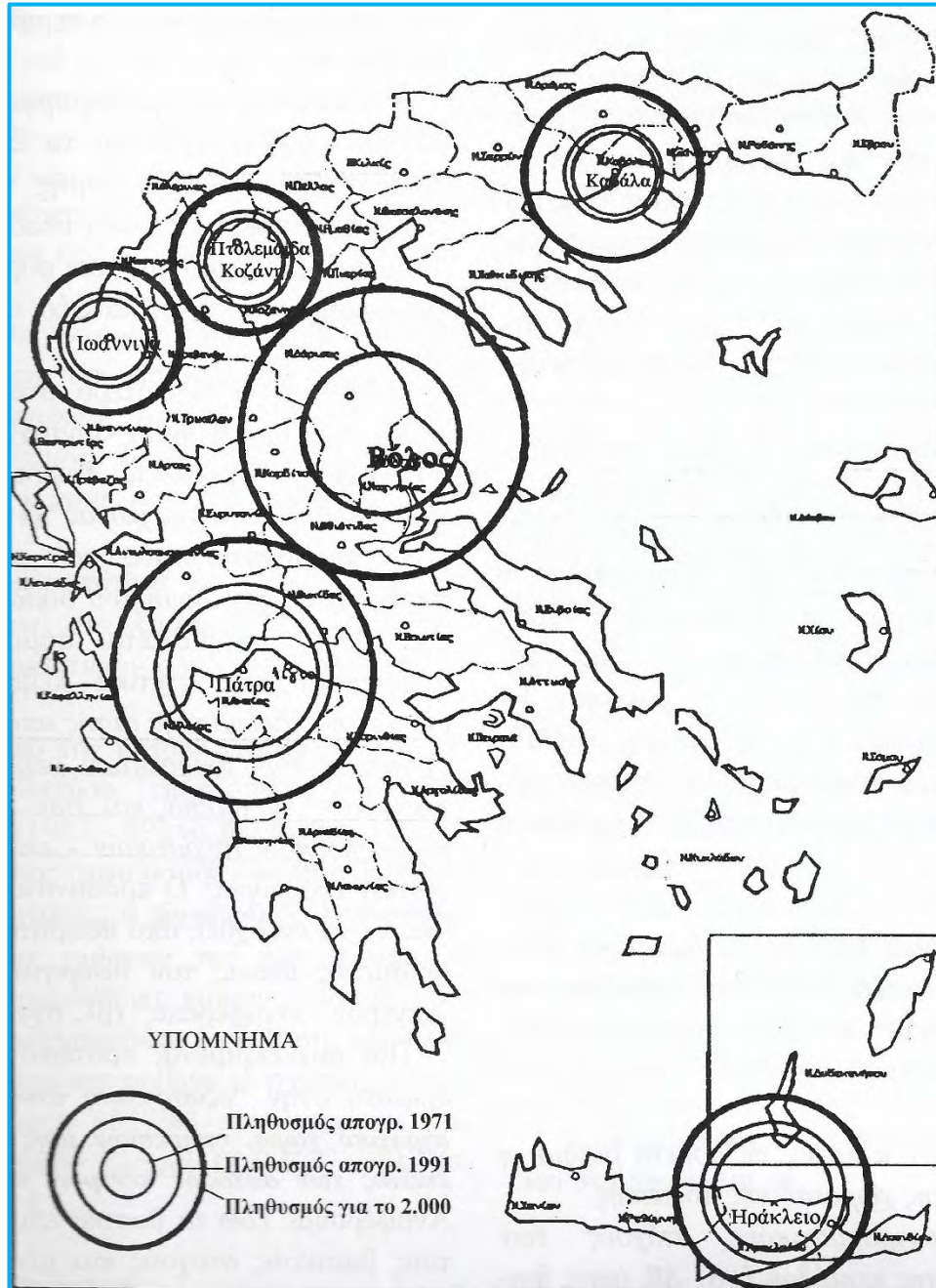
⁸³ Συνυπολογίζοντας τα δίπολα.

⁸⁴ Αναλυτική περιγραφή και ερμηνεία στο Αραβαντινός 2007

⁸⁵ Αυτές συντάχθηκαν από το Υπουργείο Χωροταξίας Οικισμού και Περιβάλλοντος, όπως ονομάζονταν τότε το αντίστοιχο Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. . Σήμερα ο τομέας αυτός αποτελεί ξεχωριστή γραμματεία στο Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας.

<http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid=571&language=el-GR> τελευταία πρόσβαση 8/2017

παραπάνω αντανακλούν την νέα προσέγγιση της αποκέντρωσης και την προσπάθεια άμβλυνσης των ανισοτήτων μεταξύ κέντρου και περιφέρειας.

Χάρτης 3-1: Τα ΚΕΠΑ, χρωθέτηση και προβλεπόμενο πληθυσμός για το 2000

Πηγή: Αγγελίδης, 2000:159

Τέλος, καθοριστικό ρόλο για τη χωροταξική πολιτική της περιόδου, παίζουν και οι παρεμβάσεις και κατευθύνσεις από την Ευρωπαϊκή Ένωση⁸⁶, ακόμα και αν δεν

⁸⁶ Αναλυτικότερα στο κεφ. 3.4 της παρούσας εργασίας.

εφαρμόστηκαν όπως σχεδιάστηκαν (Ψυχάρης,2004). Διαμορφώθηκαν τότε τα πρώτα ολοκληρωμένα προγράμματα περιφερειακής ανάπτυξης, τα «**Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα**» (Μ.Ο.Π.) και τα «**Σχέδια Περιφερειακής Ανάπτυξης**» (Σ.Π.Α.). Αυτά ολοκληρώνουν και την περίοδό μας, αφού έχουν ως διάστημα εφαρμογής την πενταετία 1989-1993.

Σαν γενικό συμπέρασμα της περιόδου, που αναδεικνύει και τα όρια των άνω μεταρρυθμίσεων, είναι η ελλιπής (ή και καθόλου) υλοποίησή τους. Ο Οικονόμου (2002:117) τονίζει ότι «*οι εξαιρετικά σοβαροί μετασχηματισμοί του ελληνικού χώρου που χαρακτήρισαν τις δύο τελευταίες δεκαετίες⁸⁷ έγιναν χωρίς κανένα απολύτως ευρύτερο χωροταξικό πλαίσιο, και το γεγονός αυτό αποτελεί μια από τις κύριες αιτίες των μεγάλων προβλημάτων χωρικής οργάνωσης και περιβάλλοντος στην Ελλάδα*». Επιπλέον, ο Βασενχόβεν (1997:29) επισημαίνει ότι «*η έμφαση στην διαχείριση πιεστικών προβλημάτων της οικονομικής συγκυρίας ή η προσχώρηση σε μια νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, με αρνητικά ανακλαστικά στις λιγότερο ή περισσότερο «εκ των άνω» διαδικασίες σχεδιασμού, οδηγούν σε μια **οπισθοχώρηση της προτεραιότητας του χωροταξικού σχεδιασμού***» την περίοδο αυτή.

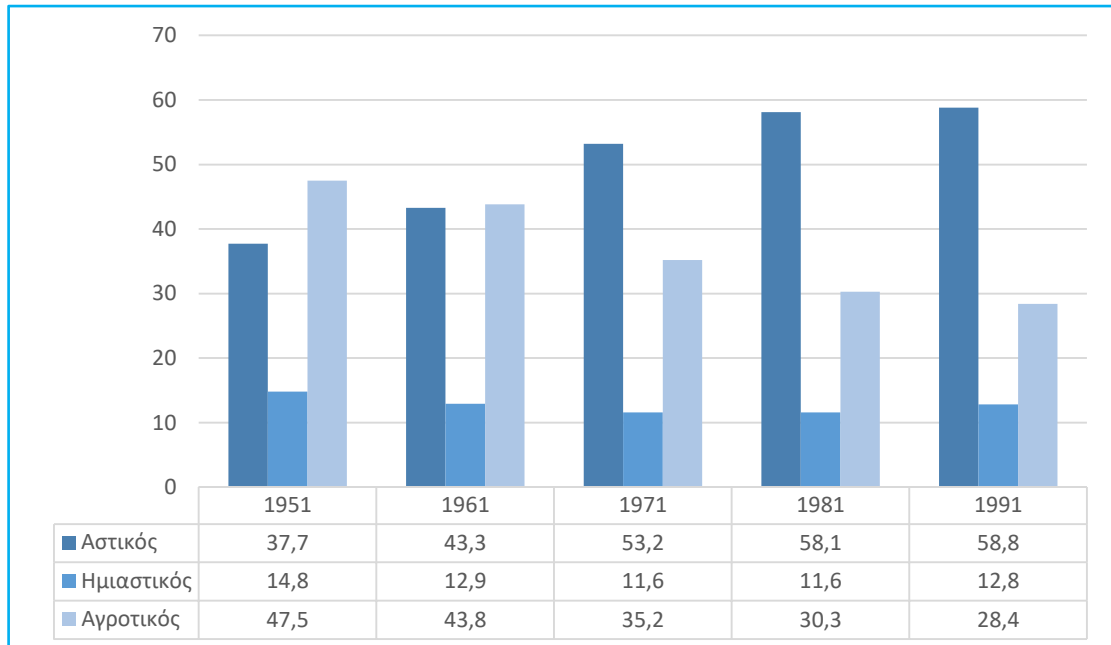
3.1.2 Χωρική κατανομή του πληθυσμού και των τομέων της οικονομίας

Σε δεύτερο πλάνο και όσον αφορά τις τάσεις χωρικής οργάνωσης που αναπτύσσονται την εξεταζόμενη περίοδο 1975-1993 πρέπει να επισημανθεί ότι **συμβάλλουν σε ένα νέο «ολιγοπολικό» αστικό σύστημα** και το οποίο διαρκεί έως σήμερα. Αστικοποίηση με έντονη την πόλωση στην Πρωτεύουσα και δευτερευόντως στην Θεσσαλονίκη, μετάλλαξη παράκτιων περιοχών και νησιών στο βωμό της τουριστικής ανάπτυξης, δυσυπόστατη οργάνωση των πεδινών περιοχών μεταξύ αγροτικής και τουριστικής ανάπτυξης, εγκατάλειψη της υπαίθρου, δημιουργία ανισοτήτων, περιθωριοποίηση περιοχών, εγκατάλειψη σημαντικών φυσικών και πολιτισμικών πόρων κ.ά. . Άλλες νέες ποιότητες θα φανούν πιο πίσω στο χρόνο, καθώς «το "μονοπολικό αστικό σύστημα" της δεκαετίας του '50 (Αθήνα) θα εξελιχθεί σε "διπολικό" κατά τη δεκαετία του '60 (Αθήνα-Θεσσαλονίκη), ενώ από τα μέσα της δεκαετίας του '70 θα μετεξελιχθεί σε "ολιγοπολικό" (Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Λάρισα, Βόλος, Ηράκλειο, Καβάλα, Κοζάνη, Ιωάννινα)» (Θεοδωρά, Λουκάκης, 2011: 109).

Τις δεκαετίες του '70 και του '80 ο ρυθμός αστικοποίησης μειώνεται σημαντικά (**Διάγραμμα 3-1**). Περιορίζεται η εξωτερική μετανάστευση και αρχίζει η παλιννόστηση. Σταδιακά σε κάποιες αγροτικές περιοχές αυξάνονταν οι θέσεις εργασίας στον τομέα του τουρισμού και γενικότερα στις υπηρεσίες. Ενώ στα αστικά κέντρα, ο περιορισμός των θέσεων στη βιομηχανία συγκράτησε το ρυθμό αύξησης του πληθυσμού τους. Τάση

⁸⁷ Τις δεκαετίες 1980-1990.

που αναστράφηκε σε μερικά απ' αυτά, λόγω της επένδυσης στον τομέα του τουρισμού και των υπηρεσιών. Συμπερασματικά, **οι πληθυσμιακές μεταβολές υπήρξαν σχετικά περιορισμένες** σε σχέση με την μεταπολεμική περίοδο⁸⁸, και φάνηκαν να **επηρεάζονται άμεσα από τη στροφή της παραγωγής στον τριτογενή τομέα και κυρίως τον τουρισμό.** (Αγγελίδης,2000:85-88, Μαλούτας,2002:15-18)

Διάγραμμα 3-1: Κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδας 1951-1991

Πηγή: ΕΣΥΕ (μέσω Αγγελίδη,2000:85)- ίδια επεξεργασία

► Σημειώνετε ότι η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία διέκρινε τον πληθυσμό της χώρας μας σε:

- **Αγροτικό**, αν ο πολυπληθέστερος οικισμός του Δήμου ή της Κοινότητας είναι μικρότερος από 2.000 κατοίκους.
- **Ημιαστικό**, αν ο πολυπληθέστερος οικισμός του Δήμου ή της Κοινότητας είναι μικρότερος από 9.999 κατοίκους.
- **Αστικό**, αν ο πολυπληθέστερος οικισμός του Δήμου ή της Κοινότητας είναι μεγαλύτερος από 10.000 κατοίκους

Όπως έχει αναφερθεί ήδη από το 1960 γίνονται προσπάθειες χάραξης εθνικού και περιφερειακού χωρικού-αναπτυξιακού σχεδιασμού, κομμάτι των οποίων αποτελεί η **δημιουργία οργανωμένων Βιομηχανικών Περιοχών (ΒΙ.ΠΕ.)**⁸⁹. Αυτές, μαζί με τις **ζώνες κινήτρων** οδήγησαν, σε πρώτο στάδιο, στην πόλωση του χώρου. Εμφανίστηκε συγκέντρωση βιομηχανιών σε περιορισμένο αριθμό πόλεων, στον άξονα Πάτρα-Αθήνα-Θεσσαλονίκη. Ειδικότερα και ενώ η θέση του Λεκανοπεδίου παρέμεινε

⁸⁸ Όταν και εκτονώθηκε η αγροτική έξοδος. Το φαινόμενο αυτό εμφανίστηκε και στις αναπτυσσόμενες οικονομίες της Δύσης.

⁸⁹ βάσει των ν.4480/65 και της τροποποίησης αργότερα με το ν. 742/77

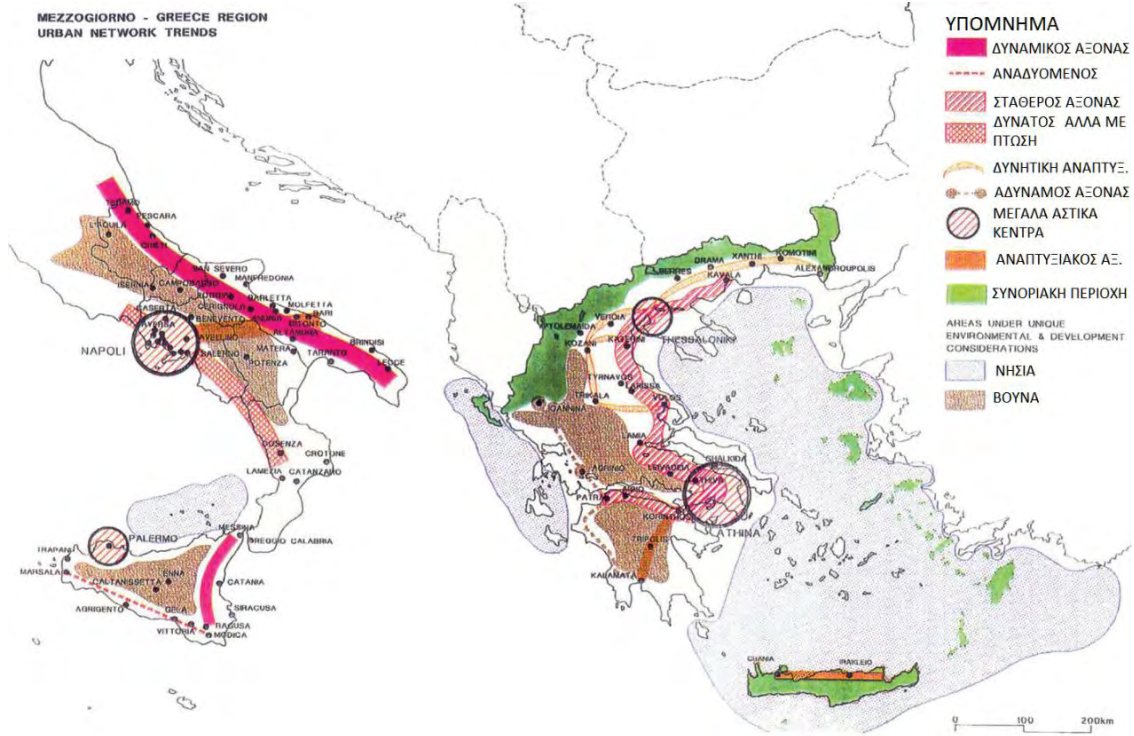
ηγεμονική, αυξήθηκε ιδιαίτερα η απασχόληση στους νομούς πέριξ του, Βοιωτίας, Εύβοιας και Κορινθίας. Οι επόμενες παρεμβάσεις, αν και πιο ολοκληρωμένες και εξειδικευμένες, δεν μπόρεσαν να μεταβάλουν τη χωρική κατανομή της βιομηχανίας⁹⁰.

Όσον αφορά τις **υπηρεσίες, αυτές παρουσιάζουν μια ιστορική τάση συγκέντρωσής τους στην Πρωτεύουσα**. Φαινόμενο που ενισχύεται από τη αλληλεξάρτηση του δημοσίου, με χρηματοδοτικές υπηρεσίες και με μεγάλες επιχειρήσεις, καθώς και από τη χρησιμοποίηση όλο και πιο σύγχρονων μεθόδων επεξεργασίας πληροφοριών που απαιτούν εξειδικευμένο δυναμικό και υποδομές. Επιπλέον, η άνιση χωρική κατανομή των δημόσιων υπηρεσιών και των υπηρεσιών παιδείας, υγείας κ.ά. επέδρασαν ενισχυτικά με τη σειρά τους στην αύξηση συγκέντρωσης σε Αθήνα και γενικότερα στον οδικό άξονα της ανατολικής πλευράς, το λεγόμενο «S» Πάτρα-Αθήνα-Βόλος-Λάρισα-Θεσσαλονίκη-Καβάλα (**Χάρτης 3-2**). Ειδικότερα η **τουριστική δραστηριότητα πολώνεται προς τις ακτές** κυρίως, με την κατανομή της να παρουσιάζει μια υπερσυγκέντρωση σε μικρό αριθμό περιοχών. Κατά συνέπεια πολλές περιοχές μένουν τουριστικά «υπανάπτυκτες». Μια τάση που δεν ανείρεσε η πολιτική «κινήτρων» για την τουριστική ανάπτυξη των λιγότερο αναπτυγμένων τουριστικά περιοχών, με το ν.1262/82.

Στις μεταφορές παρατηρούνται ανεπαρκείς διεθνείς συνδέσεις, τόσο με τις γείτονες περιοχές όσο και με τις χώρες της Ε.Ο.Κ. Σε εθνικό επίπεδο, ηγεμονική θέση έχουν οι άξονες Πάτρα-Αθήνα και Αθήνα-Καβάλα, ενώ παρουσιάζεται σημαντική έλλειψη σύνδεσης Βορρά-Νότου στη Δυτική Ελλάδα και Ανατολής-Δύσης στη Βόρεια και Κεντρική Ελλάδα. Παράλληλα, η λειτουργία των λιμανιών και των αεροδρομίων δημιουργούν φαύλο κύκλο αιτίας-αιτιατού με το συγκεντρωτισμό στον άξονα «S».

---

⁹⁰ Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξε και η μείωση των επενδύσεων στη βιομηχανία, την περίοδο αυτή.

Χάρτης 3-2: Ο κύριος αναπτυξιακός άξονας της χώρας, στα ευρύτερα γεωγραφικά πλαίσια του

Πηγή: ISMERI EUROPA, TEAM 4, ΙΠΑ, 1992-1993 (μέσω Θεοδωρά, Λουκάκης, 2011:112)- ίδια επεξεργασία

3.2 Στρατηγικός και ολοκληρωμένος σχεδιασμός, 1993-2009

Ταυτίζεται με την περίοδο που ορίσθηκε «αναπτυξιακή»⁹¹ για την οικονομία. Σ' αυτή συνεχίζεται η πτωτική τάση της απασχόλησης στον αγροτικό τομέα και στην μεταποίηση (Διάγραμμα 2-10) ενώ αυξάνεται αυτή των υπηρεσιών και ειδικά του τουρισμού. **Η βιομηχανία έχει αναδιαρθρωθεί σε σημαντικό βαθμό, κάτι που δεν ισχύει τόσο για τον αγροτικό τομέα.** Γίνεται όμως σαφές ότι δεν είναι αυτοί οι αναπτυξιακοί κλάδοι στην οικονομία, η οποία πλέον παίρνει στροφή προς τις υπηρεσίες και ιδιαίτερα την αξιοποίηση νέων τεχνολογιών σε αυτές. Επιπλέον, νέο ποιοτικό στοιχείο της περιόδου η πιο οργανική σύνδεση με την Ε.Ε. τόσο μέσω της συνθήκης του Maastricht, όσο και ιδιαίτερα μέσω της ευρωζώνης. Ακολουθεί προφανώς και η ενσωμάτωση των κοινοτικών κατευθύνσεων και πολιτικών και για το χώρο. Άλλη μια νέα ποιότητα είναι η πτώση του ανατολικού μπλοκ και οι αλλαγές που ακολούθησαν στα Βαλκάνια, δημιουργώντας για την Ελλάδα καινούργιο τοπίο χωρικής οργάνωσης και οικονομικής ανάπτυξης. Τέλος, ξεχωριστή μνεία πρέπει να γίνει για τη νέα διοικητική διάρθρωση της χώρας στο επίπεδο Περιφερειών, Νομών και Αυτοδιοίκησης α' βαθμού, με το σχέδιο «Καποδίστριας».

3.2.1 Σταθμοί του χωροταξικού και περιφερειακού σχεδιασμού

Την περίοδο αυτή προωθείται ακόμη περισσότερο η αποκέντρωση και ανατίθενται περισσότερες αρμοδιότητες εφαρμογής αναπτυξιακού και χωρικού σχεδιασμού σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο. Αφετηριακό σημείο της περιόδου αποτελεί το **Β' Κ.Π.Σ. (κατ' επέκταση το Β' Σ.Π.Α.)** όπου «άρχισε μια σοβαρή προσπάθεια ομογενοποίησης και θέσπισης αντικειμενικών διαδικασιών ένταξης έργων στα Επιχειρησιακά Προγράμματα» σύμφωνα με τον Ψυχάρη (2004:66). Παράλληλα η Θωίδου (2004:230) συμπληρώνει ότι σε αυτό το Κ.Π.Σ. «η έμφαση στις χωρικές διαστάσεις του αναπτυξιακού σχεδιασμού υποχωρεί» και δίνεται βαρύτητα στην αναβάθμιση της θέσης της Ελλάδας στην Ε.Ε., όποτε και **παρουσιάζεται συγκέντρωση πόρων στα μεγάλα έργα υποδομής** ιδιαίτερα του διευρωπαϊκού δικτύου. Το **Γ' Κ.Π.Σ.** που έπεται, για την 7ετία 2000-2006, ακολουθεί το ίδιο μοτίβο και βάζει πρώτη προτεραιότητα τις βασικές υποδομές.

Σημαντικός σταθμός στη χωροταξία, ξεκινώντας από το επίπεδο διοίκησης είναι ο **ν. 2218/94 που συγκροτεί τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση** και ο **ν. 2539/1997 «Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Καποδίστριας)»**. Ειδικότερα, η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση αποτελεί φορέα αποκέντρωσης, αφού εκλέγεται από τους πολίτες και επωμίζεται την ευθύνη χάραξης σχεδίων και υλοποίησης αυτών στο επίπεδο που της αντιστοιχεί. Από την άλλη το σχέδιο «Καποδίστριας» έρχεται ως άμεση συνέχεια των «ανοικτών πόλεων»⁹² των

⁹¹ Κεφ. 2.4 παρούσας εργασίας

⁹² Οι οικιστικές ενότητες του αγροτικού χώρου ονομάσθηκαν «ανοικτές πόλεις» της επαρχίας, γιατί θεωρήθηκε ότι έπρεπε να δίνουν τη δυνατότητα στους κατοίκους της υπαίθρου να επωφεληθούν από

προηγούμενων Χωροταξικών σχεδίων των νομών και είναι η ενοποίηση των μικρών διάσπαρτων Κοινοτήτων σε 910 Δήμους. Βασικός στόχος του σχεδίου αυτού ήταν η δημιουργία ισχυρών Δήμων, με ικανό δυναμικό πληθυσμού, ώστε να παρεμβαίνουν ουσιαστικά στην ανάπτυξη και να παρέχουν τις απαιτούμενες υπηρεσίες στην περιοχή τους.

Αλλά, γενικά, το θεσμικό πλαίσιο για το Χωροταξικό Σχεδιασμό στην Ελλάδα παραμένει ανεπαρκές. Ο ν. 360/76 ουσιαστικά αδρανοποιήθηκε μετά το 1981 (Οικονόμου, 2002:116) και ο χωρικός σχεδιασμός έμεινε μετέωρος, ευεπηρεάστος από σπασμωδικά σχέδια και παρεμβάσεις. Τα πράγματα άλλαξαν όμως με τον ν.2508/1997 και ιδιαίτερα τον ν.2742/1999. Αναλυτικότερα, ο ν. **2508/1997** έχει ως σκοπό τον «καθορισμό κατευθυντήριων αρχών, των όρων, των διαδικασιών και των μορφών πολεοδομικού σχεδιασμού για τη βιώσιμη οικιστική ανάπτυξη των ευρύτερων περιοχών των πόλεων και οικισμών της χώρας» (άρθρο. 1 παρ. 1)⁹³ και έδωσε έμφαση στη χωροταξική διάσταση (Γιαννακού, 2007:30). Από την άλλη ο ν. **2742/1999** «Χωροταξικός Σχεδιασμός και αιεφόρος ανάπτυξη» αποτελεί το **κυρίαρχο πλαίσιο για τον χωροταξικό σχεδιασμό στρατηγικού χαρακτήρα**, που ασκείται σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. Υιοθετεί τις αρχές της αιεφορίας (προστασία + ανάπτυξη + συνοχή) και συμβαδίζει με την ευρωπαϊκή πολιτική χωρικής ανάπτυξης. Προσεγγίζει ολοκληρωμένα τα προβλήματα του Χ.Σ.&Α.Α. και χαράσσει κατευθύνσεις που εξειδικεύονται στο τοπικό επίπεδο (Στρατηγέα, 2014). Έτσι καθορίζει δύο κυρίαρχα επίπεδα χωροταξικού σχεδιασμού, του **εθνικού και περιφερειακού σχεδιασμού** με τα αντίστοιχα εργαλεία⁹⁴ και αποφασιστικά θεσμικά όργανα.

Αργότερα συγκεκριμενοποιούνται τα δύο αυτά επίπεδα. Τον Ιούνιο του '08 εγκρίνεται από τη Βουλή το **Γενικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αιεφόρου Ανάπτυξης**. Σε αυτό «καταγράφονται και αξιολογούνται οι παράγοντες εκείνοι που επηρεάζουν την μακροπρόθεσμη χωρική ανάπτυξη, αποτιμώνται οι χωρικές επιπτώσεις των διεθνών, ευρωπαϊκών και εθνικών πολιτικών και προσδιορίζονται οι στρατηγικές κατευθύνσεις για την ολοκληρωμένη χωρική ανάπτυξη και την αιεφόρο οργάνωση του εθνικού χώρου»⁹⁵. Ενώ τη διετία '08-'09 και το 2011 καθιερώνονται τα **Ειδικά Πλαίσια**

ένα ανώτερο επίπεδο υπηρεσιών που προσφέρονταν προηγούμενα μόνο στα αστικά κέντρα, χωρίς όμως να εγκαταλείφουν τα χωριά τους, δηλαδή χωρίς να υπάρξει μετεγκατάσταση κατοίκων. (Αγγελίδης,2000:188)

⁹³ <http://www.ypeka.gr/LinkClick.aspx?fileticket=ClhHmS4MKqA%3D&...> και πιο συνοπτικά <http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid=379> τελευταία πρόσβαση 8/2017

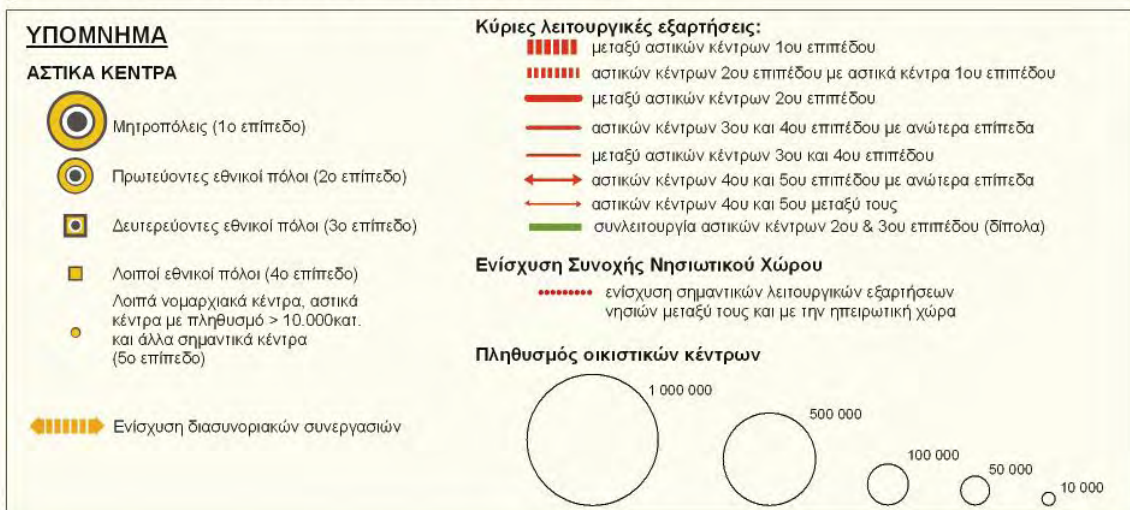
⁹⁴ **Εθνικό επίπεδο:** το Γενικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αιεφόρου Ανάπτυξης (Γ.Π.Χ.Σ.Α.Α.) και τα Ειδικά Πλαίσια Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αιεφόρου Ανάπτυξης (Ε.Π.Χ.Σ.Α.Α.) που συμπληρώνουν τις κατευθύνσεις του Γ.Π.Χ.Σ.Α.Α. . **Περιφερειακό επίπεδο:** τα Περιφερειακά Πλαίσια Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αιεφόρου Ανάπτυξης (Π.Π.Χ.Σ.Α.Α.) που εξειδικεύουν τις κατευθύνσεις χωροταξικού σχεδιασμού στις 13 περιφέρειες της χώρας. (Γιαννακού, 2015: 41).

⁹⁵ <http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid=513&language=el-GR> τελευταία πρόσβαση 8/2017

Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τις Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας, τη Βιομηχανία, τον Τουρισμό και πιο πρόσφατα για τις Υδατοκαλλιέργειες.

Χάρτης 8.1: Πολυκεντρική και ισόρροπη χωρική ανάπτυξη

Χάρτης 3-3: Πολυκεντρική και ισόρροπη χωρική ανάπτυξη του Γ.Π.Χ.Σ.Α.Α.
 Πηγή: ΦΕΚ 128 Α 03.07.2008:2288

3.2.2 Χωρική κατανομή του πληθυσμού και των τομέων της οικονομίας

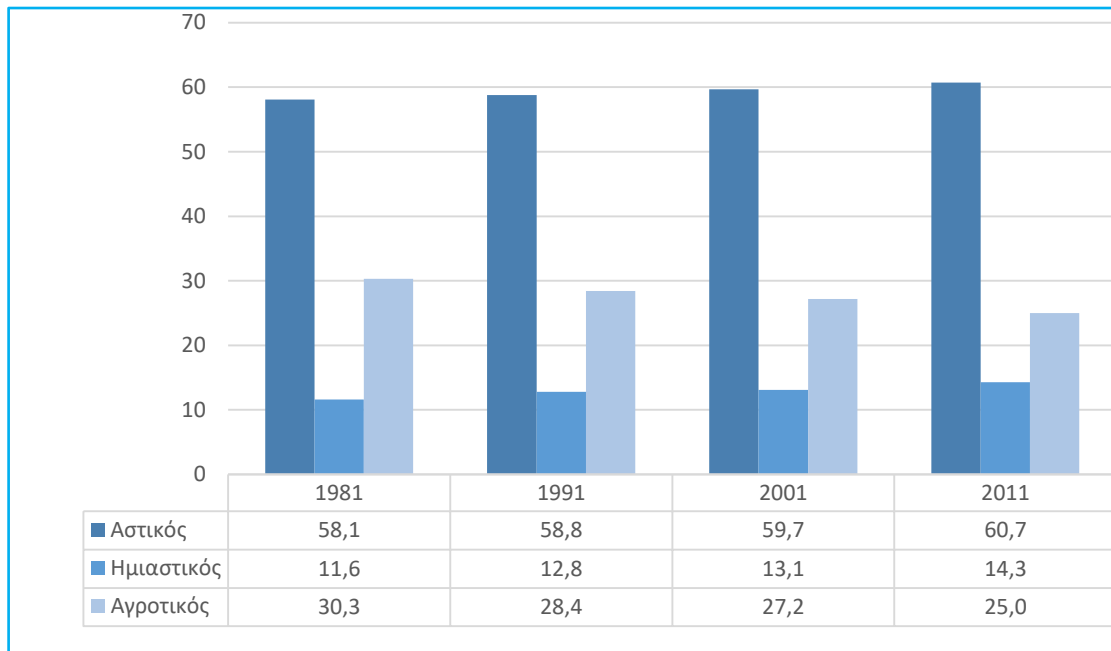
Συνεχίζεται η εξέλιξη του «ολιγοπολικού» αστικού συστήματος, **χωρίς ποιοτικές αλλαγές στις ηγεμονικές τάσεις**. Συνεχίζονται οι τάσεις μεγέθυνσης των αστικών κέντρων και διάχυσης της αστικής ανάπτυξης προς μια ευρύτερη περιοχή κατά μήκος των μεγάλων χερσαίων, κυρίως οδικών, αξόνων. Το ίδιο ισχύει και για την ισχυροποίηση της χωρικής ανάπτυξης του «άξονα S» με τάσεις δημιουργίας «αναπτυξιακών διακλαδώσεων» (Άργος, Κοζάνη, Αγρίνιο, Ξάνθη, Τρίκαλα), και του «Βόρειου Άξονα της Κρήτης» (Ηράκλειο-Χανιά). Παράλληλα, ορισμένες περιοχές της χώρας στερούνται ακόμα και τέτοιου είδους εξ αντανακλάσεως ανάπτυξη. Αυτό αφορά, κυρίως, τις νησιωτικές περιοχές και αρκετές ορεινές, και «γωνιακές» περιοχές της ηπειρωτικής χώρας (π.χ. Έβρος, Β. Ήπειρος, Β. Εύβοια, Ν.Δ. Πελοπόννησος, Β.Α. Αιγαίο). (Θεοδωρά, Λουκάκης, 2011: 110).

Ένα αξιολογούμενο νέο χαρακτηριστικό είναι η **επέκταση και περαιτέρω ολοκλήρωση της Ε.Ε.** μέσω της προσχώρησης της Βουλγαρίας και Ρουμανίας καθώς και του ενιαίου νομίσματος, του ευρώ. Προσδίδει μια νέα δυναμική⁹⁶ στις βόρειες συνοριακές περιοχές της χώρας, τοποθετώντας τους σε πιο κεντρική θέση και προσδίδοντας δυνατότητες επαφής με ανταγωνιστικά, ως προς τις Μητροπολιτικές Περιοχές, αστικά κέντρα. Κεντρικό ρόλο σε αυτή τη δυναμική, προφανώς θα παίξουν και τα μεταφορικά δίκτυα, που μπορούν να δημιουργηθούν λόγω αυτής και να την επιτείνουν μεσοπρόθεσμα.

Λαμβάνοντας υπόψιν τις απογραφές 1991,2001,2011 για την περίοδο που εξετάζετε, παρατηρούνται τα εξής. Τη δεκαετία 1991-2001 η φυσική αύξηση του πληθυσμού ελαχιστοποιείται και συγχρόνως διογκώνεται η καθαρή μετανάστευση λόγω της μαζικής εισροής οικονομικών μεταναστών στη χώρα. Τη δεκαετία 2001-2011 ο πληθυσμός αρχίζει να μειώνεται, αν και η φυσική αύξηση παρουσιάζει ελαφρά άνοδο συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο, και τούτο ενδεχομένως οφείλεται στον συγκρατημένο επαναπατρισμό των οικονομικών μεταναστών και σε πολύ μικρότερο βαθμό στην διαφαινόμενη αποδημία Ελλήνων. Ήδη οι κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης κάνουν την εμφάνισή τους. Από την άλλη η **αστικοποίηση συνεχίζεται (Διάγραμμα 3-2) αλλά μένει σταθερή η συμμετοχή της Αττικής σ αυτήν**. Στον αστικό και ημιαστικό πληθυσμό συμμετέχει σταθερά και κατά μέσο όρο (1991,2001) 47,5% και στον εθνικό πληθυσμό σταθερά 34,3%. Με βάση της τελευταία απογραφή του 2011, για τα στοιχεία του πραγματικού πληθυσμού, το 46,7% αυτού είναι εγκατεστημένο στα δύο μητροπολιτικά κέντρα. Γεγονός που επιβεβαιώνει τη **μητροπολιτική δομή της χώρας**. (Παπαδάκης κ.ά., 2012, Πετράκος, Ψυχάρης, 2016:65)

⁹⁶ Ασχέτως αν υποχώρησε άδοξα λόγω της οικονομικής κρίση. Ακόμα και σήμερα υφέρπει αυτή η δυναμική, προδίδοντας νέα χαρακτηριστικά στις περιοχές αυτές.

Διάγραμμα 3-2: Κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδας 1981-2001

Πηγή: Ελ.Στατ. (μέσω Κανάρα, Φουντούκης, 2017:45)- ίδια επεξεργασία

Όσον αφορά την **τομεακή οργάνωση της παραγωγής, συνεχίζονται οι ίδιες τάσεις**. Αναφέρθηκε και αρχικά ότι εμφανίζεται περιορισμός του αγροτικού τομέα και της μεταποίησης στην απασχόληση, ενώ διευρύνεται η συμμετοχή των υπηρεσιών και κυρίως του τουρισμού. Σύμφωνα με Πετράκο, Ψυχάρη (2016:79) το 2010 η Ελλάδα διαθέτει μια τομεακή οργάνωση της οικονομίας ηγεμονευόμενη από τον τριτογενή τομέα. Συγκεκριμένα αναφέρουν ότι **η συμμετοχή του πρωτογενή τομέα είναι 3,2%, του δευτερογενή 17% και του τριτογενή 79,8% στο Α.Ε.Π.** . Παράλληλα, **ο πρωτογενής τομέας εμφανίζει χαμηλό δείκτη συγκέντρωσης** και είναι διασπαρμένος σε αρκετές περιφέρειες της χώρας, **ενώ οι άλλοι δύο παρουσιάζουν υψηλό βαθμό συγκέντρωσης στις δύο μητροπολιτικές περιφέρειες**. Ειδικά για τον τριτογενή τομέα ισχύει ότι η συγκέντρωση σε αυτές αφορά το εμπόριο και τις υπηρεσίες (κυρίως δημόσιο), ενώ η εξειδίκευση των νησιών αφορά κυρίως τον τουρισμό.

Στο περιφερειακό επίπεδο, οι άνω συγγραφείς, παρατηρούν ότι η απασχόληση τείνει να συγκεντρώνεται στις μεγάλες περιφέρειες της χώρας, που αθροιστικά συγκεντρώνουν το 48,4% της χώρας. Ενώ όσον αφορά το Α.Ε.Π. παρουσιάζεται μεγαλύτερη συγκέντρωση του 61,5% επί του συνολικού. Ειδικότερα **ο πρωτογενής τομέας συγκεντρώνεται σε Κεντρική Μακεδονία, Θεσσαλία και Πελοπόννησο. Ο δευτερογενής συγκεντρώνεται κατά 47,3% της συνολικής απασχόλησης στις δύο μητροπολιτικές περιοχές, ενώ ο τελευταίος τομέας κατά 55,4% σε αυτές.**

3.3 Με κέντρο την ιδιωτική πρωτοβουλία, 2009- εν εξελίξει

Η εμφάνιση της δομικής καπιταλιστικής κρίσης έπληξε σφόδρα την οικονομία της Ελλάδας, όπως παρουσιάστηκε στο υποκεφάλαιο 2.5 της παρούσας εργασίας. Πέρα όμως από την πτώση των μακροοικονομικών δεικτών και την φτωχοποίηση μεγάλου ποσοστού της κοινωνίας, η κρίση ανάγκασε την αστική τάξη της χώρας, στη στρατηγικού χαρακτήρα, επανοργάνωση της οικονομίας. Προφανώς και το ίδιο μοτίβο ισχύει και για το χωροταξικό σχεδιασμό. Βαθαίνει ο στρατηγικός χαρακτήρας της προηγούμενης περιόδου, αλληλοδιαπλεκόμενος εντονότερα με τις άμεσες και αναγκαίες επιταγές της οικονομίας. Χαρακτηριστικά ο Λαλένης (2016) αναφέρει ότι την περίοδο αυτή παρουσιάζονται *σπασμωδικές κινήσεις για το ξεπέρασμα της κρίσης με υπερβολική παραγωγή νόμων*. Από την εξέλιξη του σχεδίου «Καποδίστρια» σε «Καλλικράτη» μέχρι τις fast-track επενδύσεις και την άνευ αρχών εμπορευματοποίηση και πώληση γης στους ιδιώτες επενδυτές. Εννοείται ότι συνεχίζει να παίζει κομβικό ρόλο η Ε.Ε. και πλέον προστίθενται η Ε.Κ.Τ. και το Δ.Ν.Τ. που όμως αρκούνται στον «αναπτυξιακό» σχεδιασμό που έμμεσα επηρεάζει και το χώρο. Η βασική τάση που εμφανίζεται είναι προς μία κοινή χωροταξική και αστική πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

3.3.1 Σταθμοί του χωροταξικού και περιφερειακού σχεδιασμού

Με το **ν. 3852/2010 «Νέα αρχιτεκτονική της αυτοδιοίκησης και της αποκεντρωμένης διοίκησης – Πρόγραμμα Καλλικράτης»** επιχειρείται ένας **συνολικός επανασχεδιασμός των επιπέδων της διακυβέρνησης**. Χωρίς να αλλάξουν τα όρια των περιφερειών δημιουργείται αιρετή περιφερειακή αρχή, ως δεύτερος βαθμός αυτοδιοίκησης. Η Νομαρχιακή αυτοδιοίκηση⁹⁷ καταργείται και οι διευρυμένοι δήμοι⁹⁸ (συνενώσεις «Καποδιστριακών») αποτελούν τον πρώτο βαθμό. (Στρατηγέα, 2014:61-67). Ενώ δημιουργούνται **και 7 αποκεντρωμένες διοικήσεις έναντι 13 περιφερειών**. Ουσιαστική αλλαγή του Προγράμματος «Καλλικράτης» είναι η διαμόρφωση μιας νέας αρχιτεκτονικής ανάμεσα στους κεντρικούς και τους περιφερειακούς-τοπικούς θεσμούς, κι ανάμεσα σε αυτούς και στους υπερεθνικούς θεσμούς (ΕΕ, ΔΝΤ, ΝΑΤΟ, ΠΟΕ). **Σημαντικές λειτουργίες του κεντρικού κράτους (κοινωνικές κυρίως, αλλά και διαχείρισης δημόσιων αγαθών και χώρων) περνούν στο τοπικό επίπεδο** του κράτους. Εκεί λόγω έλλειψης χρηματικών πόρων, εμπορευματοποιούνται κοινωνικές υπηρεσίες και ωθούνται στην ιδιωτικοποίηση.

Επιπλέον, ο **ν. 3894/2010 «Επιτάχυνση και διαφάνεια υλοποίησης Στρατηγικών Επενδύσεων» γνωστός ως “fast track”** αφορά τις στρατηγικές επενδύσεις και τις αδειοδοτικές διαδικασίες αυτών. Αποτελεί έκφραση των κυρίαρχων πολιτικών οικονομικής ανάπτυξης και χωροθέτησης εν καιρώ κρίσης-ύφεσης. Συγκεκριμένα, μαζί

⁹⁷ 54 νομαρχίες, 3 διευρυμένες νομαρχιακές αυτοδιοικήσεις και 19 επαρχεία

⁹⁸ 352 δήμους αντί 910 δήμους και 124 κοινότητες

με όλες του τις τροποποιήσεις⁹⁹ εστιάζει στις ταχείες ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων εκτάσεων (μέχρι και κυρώσεις στους υπαλλήλους και προϊσταμένους – άρθρο 22) , στην εισαγωγή κατά παρέκκλιση ρυθμίσεων στον χωρικό σχεδιασμό (άρθρο 24) και όλα αυτά υπό την ανάδειξη νέων σχημάτων λήψης αποφάσεων (Δ.Ε.Σ.Ε., «Επενδύστε στην Ελλάδα Α.Ε.» άρθρο 4) λιγότερο δημοκρατικών – διαφανών. (Κερμελιώτης, 2017:30-42, Περπινιά, 2015:85-91). Επιπλέον, θεσμοθετούνται τα Ειδικά Σχέδια Χωρικής Ανάπτυξης Στρατηγικών Επενδύσεων (Ε.Σ.Χ.Α.Σ.Ε.), ενώ συμπληρωματικά ο **ν. 3986/2011 «Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012–2015»** προβλέπει τα Ειδικά Σχέδια Χωρικής Ανάπτυξης Δημόσιων Ακινήτων (Ε.Σ.Χ.Α.Δ.Α.), που δημόσια ακίνητα μεταβιβάζονται στο Τ.Α.Ι.ΠΕ.Δ. ως ιδιωτική περιουσία του κράτους (άρθρο 12). Σε αυτόν, σύμφωνα με το Βουρεκά (2013) αναδύεται ένα νέο υπόδειγμα σχεδιασμού. Η αστικοποίηση θα σχεδιάζεται από την αρχή σε μεγάλες εκτάσεις με υψηλούς βαθμούς συνθετικής ελευθερίας των στενών συμφερόντων της κτηματαγοράς.

Τέλος, με το **ν. 4269/2014 «Χωροταξική και Πολεοδομική Μεταρρύθμιση – Βιώσιμη Ανάπτυξη»** επιχειρείται η δημιουργία ενός εξ ολοκλήρου νέου πλαισίου χωρικού σχεδιασμού στην Ελλάδα¹⁰⁰. Εμπλουτίζεται από τον **ν. 4280/2014** για τα δάση και την ιδιωτική πολεοδόμηση καθώς και τον **ν. 4277/2014** για την αντικατάσταση του παλιού Ρυθμιστικού Σχεδίου Αττικής. Ο χωρικός σχεδιασμός ασκείται σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο και πλέον διακρίνεται σε στρατηγικό ή ρυθμιστικό. Στην κατηγορία του στρατηγικού χωρικού σχεδιασμού υπάγονται τα Εθνικά Χωροταξικά Πλαίσια και τα Περιφερειακά Χωροταξικά Πλαίσια (Άρθρο 2, ν.4269/2014). Γενικά,

«η έντονη τάση ενθάρρυνσης και προσέλκυσης των επενδύσεων (που παρουσιάζει) [...], υποβαθμίζει τον ολοκληρωμένο χαρακτήρα του σχεδιασμού, και τις δημοκρατικές / συμμετοχικές διαστάσεις του, ενώ αφήνει περιθώριο ανάπτυξης κερδοσκοπικών προσπαθειών. [...] Στα θετικά στοιχεία του συγκαταλέγονται η εκλογίκευση των ιεραρχήσεων σχεδίων και εγκρίσεων, η ενσωμάτωση της Σ.Μ.Π.Ε. στα χωρικά σχέδια, ο περιορισμός των επιπέδων σχεδιασμού, η κατεύθυνση χρήσης νέων τεχνολογιών στον σχεδιασμό, η συντόμευση της διάρκειας των διαδικασιών.» (Λαλένης, 2016:34-35)

3.3.2 Χωρική κατανομή του πληθυσμού και των τομέων της οικονομίας

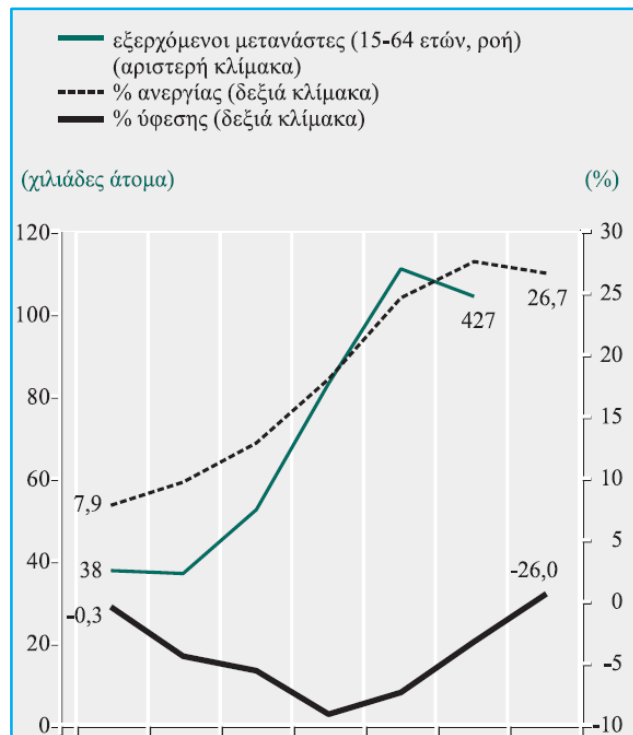
Τα στοιχεία της απογραφής του 2011 παρουσιάστηκαν στην ακριβώς προηγούμενη ενότητα, ως τα τελικά εκείνης της περιόδου. Λόγω έλλειψης στοιχείων που

⁹⁹ Τροποποιήθηκε από τους ν. 4072/2012, ν.4146/2013 και ν.4242/2014.

¹⁰⁰ Καταργώντας ταυτόχρονα μεγάλο μέρος των διατάξεων της προγενέστερης νομοθεσίας, χωροταξικής και πολιτικής, ν.1337/83, ν.2508/97, ν.2742/99.

αποτυπώνουν τα μέχρι τώρα αποτελέσματα της καπιταλιστικής κρίσης και χάριν πληρότητας, θα γίνει χρήση εμπειρικών συμπερασμάτων από τη βιβλιογραφία.

Σύμφωνα με Πετράκο, Ψυχάρη (2016:144-156), η κρίση όχι μόνο έχει ανακόψει την εσωτερική μετανάστευση προς την Αθήνα αλλά σε μικρή κλίμακα παρουσιάζονται φαινόμενα εξόδου απ' αυτήν και επιστροφής στην ύπαιθρο. Η επιστροφή στις οικογενειακές γεωργικές εκτάσεις και ευρύτερα στον πρωτογενή τομέα, φαίνεται να αποτελεί βασική αιτία αυτών. Δεν αναιρείται όμως το μητροπολιτικό μοτίβο χωρικής ανάπτυξης της Ελλάδας. Από την άλλη, βασική τάση του πληθυσμού είναι η συγκέντρωσή του στις πεδινές και παραλιακές περιοχές, παράλληλα

Διάγραμμα 3-3: Μετανάστευση, Ανεργία, Ύφεση (2008-2014). *Πηγή:* Λαζαρέτου, 2016: 40

Σημείωση: Ο αριθμός των εξερχόμενων μεταναστών για το έτος 2013 και το ποσοστό ύφεσης για το έτος 2014 αναγράφονται σωρευτικά.

πραιτέρω αύξηση του τουρισμού και ιδιαίτερα στα νησιά. Δημιουργείται όμως το παράδοξο η ανάπτυξη αυτή να μην ωφελεί τον τόπο που τη φιλοξενεί, παρά μόνο έμμεσα, αφού η ιδιοποίηση των κερδών γίνεται από εταιρίες με έδρα σε άλλη πόλη ή πόσο μάλλον σε άλλη χώρα. (Πολύζος, 2011:89 · Πετράκος, Ψυχάρης, 2016: 57)

με την μείωση του στις ορεινές περιοχές και στα περισσότερα νησιά. Τέλος, όπως αναλύει η Λαζαρέτου (2016:33-58) η ενίσχυση του μεταναστευτικού ρεύματος από την Ελλάδα προς το εξωτερικό, ειδικά των ειδικευμένων νέων, προσδίδει δυσχαιρείς διαστάσεις στην οργάνωση της οικονομίας της χώρας. Χαρακτηριστικά, την περίοδο 2008-2013 από την Ελλάδα έφυγαν 427.000 άτομα (15-64 ετών) - (Διάγραμμα 3-3) εκ των οποίων πάνω του 70%¹⁰¹ έχουν μεταπτυχιακό ή διδακτορικό.

Από την άλλη η πολωμένη χωρική οργάνωση συνεχίζει να υφίσταται και όποια τάση ανάπτυξης, λαμβάνει χώρα στα ήδη αναπτυγμένα κέντρα. Βασικό στοιχείο της περιόδου είναι η

¹⁰¹ Πηγή: Ημερόδρομος 7/6/2017, <http://www.imerodromos.gr/i-krisi-diochni-tous-neous-mas-sto-exoteriko/> τελευταία πρόσβαση 9/2017

3.4 Η Ελλάδα ως περιφέρεια της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης

3.4.1 Η χωροταξία στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση

Αποτελώντας ουσιαστικά την οικονομική ολοκλήρωση των ηγεμονικών Κ.τ.Π. της Ευρώπης¹⁰², η ίδια η Ε.Ε. δεν γινόταν παρά να καταπιαστεί με το θέμα της χωρικής ενοποίησης. **Οι εφαρμοζόμενες πολιτικές της για το χώρο αποτελούν συνέπεια της ολοκλήρωσης και άρα, καθοδηγούμενες απ' αυτήν.** Ο Χατζημιχάλης (1996:8) παρατηρεί ότι «οι διαδικασίες προς μια ενιαία αγορά κάτω από συνθήκες επιδίωξης του μέγιστου κέρδους ουσιαστικά θεμελιώνονται πάνω στις ανισότητες μεταξύ περιφερειών, σαν ένα αναγκαίο μέσο για τη συνεχιζόμενη διεύρυνσή τους. Ο καπιταλισμός απαιτεί κάποιο βαθμό άνισης ανάπτυξης, ως προϋπόθεση για μια επικερδή συσώρευση». Ενισχυτικά με τα παραπάνω έρχεται και το συμπέρασμα του Werner Report το 1970. Αυτό καταλήγει ότι οι περιφερειακές ανισότητες στην Κοινότητα αντιστρατεύονται το στόχο της Ο.Ν.Ε¹⁰³ και γι' αυτό απαιτείται κάποιας μορφής παρέμβαση για την αντιμετώπισή τους. (Πετράκος, Ψυχάρης, 2014:492).

Αναλυτικότερα οι πολιτικές για το χώρο παίρνουν δύο μορφές, της περιφερειακής ανάπτυξης και του χωροταξικού σχεδιασμού.

Η περιφερειακή πολιτική ανάπτυξης στοχεύει στο να αμβλυνθούν τα προβλήματα οικονομικής, κοινωνικής και εδαφικής συνοχής που προκύπτουν από τη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρεται¹⁰⁴, η περιφερειακή πολιτική επιδιώκει να βοηθήσει τις λιγότερο ανεπτυγμένες Ευρωπαϊκές χώρες και περιφέρειες «να φτάσουν στο επίπεδο των άλλων χωρών και να μειωθούν οι οικονομικές, κοινωνικές και εδαφικές διαφορές οι οποίες εξακολουθούν να υφίστανται στην ΕΕ». Πράγμα όμως που ουσιαστικά σημαίνει βελτίωση υποδομών και δικτύων των χωρών-ουραγών, ώστε να αυξηθεί η κίνηση κεφαλαίου, το ανταγωνιστικό περιβάλλον για επενδύσεις και τελικά οικονομικά οφέλη για τις ήδη πλούσιες χώρες¹⁰⁵. (Πετράκος, Ψυχάρης, 2016: 494)

Όσον αφορά τη χωροταξική πολιτική καθ' αυτή, πρέπει να επισημανθεί ότι η Ε.Ε. δεν έχει μια τέτοια με την ακριβή έννοια του όρου. Δεν έχει θεσμικά την αρμοδιότητα για την άσκηση μιας ευρωπαϊκής χωροταξικής πολιτικής. Στο καθένα κράτος-μέλος ανήκει η αρμοδιότητα για άσκηση (εθνικής) χωροταξικής πολιτικής. Ωστόσο, η Ε.Ε. έχει αναλάβει διάφορες πρωτοβουλίες σχετικά με χωροταξικά ζητήματα. **Η προσπάθεια διαμόρφωσης ενός Ευρωπαϊκού Χωροταξικού Σχεδίου, στην κατεύθυνση της**

¹⁰² Όπως αναλύθηκε συνοπτικά στο υποκεφάλαιο 2.6.1

¹⁰³ Δες Κεφ. 2.6 για το ποιος επωφελήθηκε από την ΟΝΕ.

¹⁰⁴ Από τη θεματική: Η βασική πολιτική επενδύσεων της ΕΕ στο:

http://ec.europa.eu/regional_policy/el/policy/what/investment-policy/ τελευταία πρόσβαση 9/2017

¹⁰⁵ Προφανώς, υπάρχουν και η κοινωνική-πολιτική και η ιδεολογική διάσταση που αποσκοπεί στη οικειοθελή παραμονή ή ένταξη στην Ε.Ε., στη δημιουργία ρεύματος συναίνεσης στους λαούς των χωρών-μελών.

αιφόρου ανάπτυξης, αλλά και οι πολιτικές για την ανασυγκρότηση των ευρωπαϊκών πόλεων, συνιστούν ένα χωροταξικό πλαίσιο ενιαίας θεώρησης των χωροταξικών θεμάτων από τα μέλη της Ένωσης. (Αγγελίδης, 2000:311· Ανδρικοπούλου, 2014b:6)

Η χωροταξία, λοιπόν, σε κοινοτικό επίπεδο εφαρμόζεται μέσω δύο διαδρομών. **Άμεσα μέσω της πολιτικής συνοχής και έμμεσα μέσω των πολιτικών της Ε.Ε. που έχουν χωρική διάσταση.** Η πολιτική συνοχής περιλαμβάνει μεταξύ άλλων δράσεις για τις πόλεις, τη χωροταξία και την εδαφική συνεργασία. Άλλες πολιτικές που έχουν χωρική διάσταση και χωρικές επιπτώσεις: πολιτική περιβάλλοντος (ιδίως για αστικό περιβάλλον), ενιαία εσωτερική αγορά, διευρωπαϊκά δίκτυα, γεωργική πολιτική κ.ά. Αυτές όμως, ίσως τελικά έχουν μεγαλύτερες χωρικές επιδράσεις από την πρώτη. (De Grauwe, 2016).

Η πολιτική συνοχής χρηματοδοτείται από τον προϋπολογισμό της Ένωσης. Το σύνολο των δαπανών του οποίο έχει οριστεί έως 1,23% του ευρωπαϊκού Α.Ε.Π. από το οποίο το 0,45% αφορά την πολιτική συνοχής. Τα χρηματοδοτικά μέσα υλοποίησης της είναι τα Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά και Επενδυτικά Ταμεία (Ε.Δ.Ε.Τ.) και η ευρωπαϊκή τράπεζα επενδύσεων. Τα πρώτα αποτελούνται από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (Ε.Τ.Π.Α.) και το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (Ε.Κ.Τ.), το Ταμείο Συνοχής, το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης (Ε.Γ.Τ.Α.Α.) και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Θάλασσας και Αλιείας (Ε.Τ.Θ.Α.). Πέρα από τους κοινούς κανόνες για τα Ε.Δ.Ε.Τ., υπάρχουν και κάποιοι ειδικοί κανόνες για κάθε επιμέρους ταμείο (Ε.Ε., 2014). Η κατανομή των κονδυλίων γίνεται με τέτοιο τρόπο που δίνεται προτεραιότητα σε αυτές τις περιφέρειες με τους μικρότερους δείκτες ανάπτυξης. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα της Ε.Ε.¹⁰⁶, περισσότερο από τον μισό προϋπολογισμό (για την περίοδο 2014-2020) έχει διατεθεί για τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες (με Α.Ε.Π. μικρότερο του 75 % του μέσου όρου της ΕΕ-27).

Υπεύθυνες για την καθημερινή διαχείριση των πόρων είναι οι εθνικές και περιφερειακές αρχές, από κοινού με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Αυτές οι Διαχειριστικές Αρχές επιλέγουν, χρηματοδοτούν και παρακολουθούν προγράμματα που ανταποκρίνονται καλύτερα στις τοπικές ανάγκες. Παρέχουν επίσης πληροφορίες για χρηματοδοτικές δυνατότητες σε δυνητικούς δικαιούχους, όπως: δημόσιους φορείς, τον ιδιωτικό τομέα (επιχειρήσεις), πανεπιστήμια, ενώσεις και μη κυβερνητικές οργανώσεις¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Πηγή: http://ec.europa.eu/regional_policy/el/faq/#3 τελευταία πρόσβαση 9/2017

¹⁰⁷ Πηγή: https://europa.eu/european-union/topics/regional-policy_el τελευταία πρόσβαση 9/2017

3.4.2 Η ιστορική εξέλιξη της περιφερειακής πολιτικής της Ε.Ε.

Η συνοπτική αυτή ιστορική εξέλιξη στοχεύει (ακολουθώντας την ίδια μεθοδολογία με το κεφάλαιο 2) να αναδείξει τις κυρίαρχες τάσεις άσκησης περιφερειακής πολιτικής μέσα από τις ιστορικές συνθήκες που τις γέννησαν. Στην ουσία, θα γίνει προσπάθεια να αναδειχθεί η σύνδεση των φαινομένων (εκάστοτε περιφερειακές πολιτικές της Ε.Ε.) με το πραγματικό ενιαίο, συγκεκριμένο και σταθερό περιεχόμενό τους (τι προβλήματα τα γέννησαν; και πού τελικά αποσκοπούσαν;). Αυτό φυσικά μέσα από την κριτική ανασκόπηση των επίσημων κειμένων της Ε.Ε. καθώς και της «ουδέτερα θετικής»¹⁰⁸ γλώσσας τους. Πιο συγκεκριμένα και σύμφωνα με Περτάκο, Ψυχάρη (2016:490) οι παρακάτω περιοδοποίηση προκύπτει με τον έναν ή άλλο τρόπο από ένα σύνολο μελετών (Martin, 1998· Rodriguez Pose, 2002· Παπαδάκη, 2010· Ανδρικοπούλου, 2000· McCann, 2015). Οι περίοδοι αυτοί είναι: 1958-75, 1975-87, 1988-2020, με πέντε επιμέρους περιόδους της τελευταίας φάσης (**Πίνακας 3-2**) και ακολουθούν το ίδιο μοτίβο με την προηγούμενη συνολική περιοδοποίηση της Ε.Ε. στο υποκεφάλαιο 2.6.1.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η ίδια η λειτουργία της ευρωπαϊκή ολοκλήρωσης μέσω της κοινής αγοράς οξύνει τις χωρικές-περιφερειακές (και κρατικές) ανισότητες. Αποτελούν, με άλλα λόγια, δομικό στοιχείο της, που μέσα από τις αλληπάλληλες διευρύνσεις και τη μόνιμη προσπάθεια εμβάθυνσης, εμφανίζεται όλο και πιο έντονα στο προσκήνιο¹⁰⁹.

Την πρώτη περίοδο, 1958-75, την χαρακτηρίζουν επιμέρους και ασύνδετες παρεμβάσεις στη χωρική οργάνωση. Οι έξι ιδρυτικές χώρες (Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Λουξεμβούργο και Ολλανδία) συγκροτούσαν έναν αρκετά οικονομικό ομοιογενή χώρο, με ελάχιστες και διαχειρίσιμες εξαιρέσεις και άρα δεν ανέκυπτε ζήτημα συγκρότησης ενιαίας χωροταξικής πολιτικής (ό.π.). Παρόλα αυτά ήταν αντιληπτή η ανάγκη παρέμβασης για οργανωμένη παραγωγή και τιθάσευσης των περιφερειακών ανισοτήτων, ώστε να επιτευχθεί η επιδίωξη της κοινής αγοράς. Έτσι στο άρθρο 2 της **Συνθήκης της Ρώμης¹¹⁰ (1957)** αναφέρεται ότι στόχος της Κοινότητας είναι «η αρμονική ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων» στο εσωτερικό της αλλά και της «*συνεχής και ισόρροπης επέκτασης, της αυξανόμενης σταθερότητας, της όλο και μεγαλύτερης ανόδου του βιοτικού επιπέδου και της στενότερης επαφής μεταξύ των κρατών μελών*». Στο τέλος της περιόδου, το 1975 ιδρύεται το **Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (Ε.Τ.Π.Α.)**, ώστε να αντιμετωπιστούν τα εμπόδια της

¹⁰⁸ Σχήμα λόγω που θέλει να αναδείξει τα χαρακτηριστικά της γλώσσας των κειμένων της Ε.Ε. που μέσα από μια τύποις ουδετερότητα, χρησιμοποιεί αφηρημένα νοήματα όπως «αλληλεγγύη», «ισότητα», «ανάπτυξη» κ.ά. προκειμένου να προσδώσει μια αντικειμενικά –και άρα αδιαμφισβήτητα- θετική χροιά στις αναλύσεις και προτάσεις της.

¹⁰⁹ Για τη σύνδεση της διεύρυνσης-εμβάθυνσης με τις περιφερειακές ανισότητες, δες Αγγελίδης, 2000:312-314· Θωίδου, 2004:213-238· Πετράκος, Ψυχάρης, 2014:488-510· Πολύζος, 2011:201-221.

¹¹⁰ Πηγή: Ίδια μετάφραση από Πανεπιστήμιο Λουξεμβούργου:

https://www.cvce.eu/obj/treaty_establishing_the_european_economic_community_rome_25_march_1957-en-cca6ba28-0bf3-4ce6-8a76-6b0b3252696e.html τελευταία πρόσβαση 9/2017

νομισματικής και οικονομικής ενοποίησης μέσω μιας αποτελεσματικής περιφερειακής πολιτικής.

Τη δεύτερη περίοδο, 1975-87, την χαρακτηρίζει η ενίσχυση της περιφερειακής πολιτικής ως καθ' αυτό παράγοντα άμβλυνσης των χωρικών ανισοτήτων, **αλλά παραμένει σε συμπληρωματικό επίπεδο σε αυτή των κρατών.** Βασικό πλαίσιο της κοινοτικής πολιτικής ήταν το Ε.Τ.Π.Α. το οποίο χρηματοδοτούσε κυρίως έργα υποδομών και βιομηχανικής παραγωγής στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες της Ευρώπης¹¹¹. Επισημαίνεται ότι την περίοδο εκείνη γινόταν προσπάθεια να ξεπεραστεί η κρίση του '73-'74 και να σταθεροποιηθεί η ευρωπαϊκή οικονομία. Ακόμη την περίοδο αυτή η Ε.Ο.Κ. διευρύνθηκε προς το Νότο, δημιουργώντας απευθείας μια χωρική ανισότητα μεταξύ κέντρου-νότου. Για την ανάγκη άμβλυνσης αυτής αλλά και για την αναδιάρθρωση των οικονομιών των νέων μελών, συντάχθηκαν τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (Μ.Ο.Π.) μεταξύ 1986-'89 που θα εξεταστούν αναλυτικότερα παρακάτω.

Την τρίτη περίοδο, 1988-2020, την χαρακτηρίζει η πιο ώριμη οργανική σύνδεση της κοινοτικής με την κρατική περιφερειακή πολιτική. Εισάγεται ο πολυετής προγραμματισμός (**Πίνακας 3-2**) με τα αντίστοιχα πολυετή προγράμματα, ορίζεται στρατηγικός στόχος και με βάση αυτόν γίνεται προγραμματικός των δράσεων. Ιδιαίτερη ποιότητα αποτελεί καθιέρωση της πολιτικής για την οικονομική και κοινωνική συνοχή στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (1986), η μεταρρύθμιση των διαρθρωτικών ταμείων (1988) και η έναρξη της πρώτης περιόδου (1989-1993) των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης και των Επιχειρησιακών Προγραμμάτων. Ο όρος **«εδαφική συνοχή» εμφανίζεται το 1997 στη Συνθήκη του Άμστερνταμ** και συναρτάται με τη λειτουργία των «υπηρεσιών γενικού οικονομικού ενδιαφέροντος». Ακόμη εκπονείται το **«Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου» (Σ.Α.Κ.Χ.)** το 1999, που θέτει για πρώτη φορά ένα κοινό πλαίσιο αρχών, στόχων και επιλογών πολιτικής για τη χωρική ανάπτυξη της Ευρώπης. (Ανδρικοπούλου, 2004:174-181)

Την περίοδο αυτή δημιουργείται το **Ταμείο Συνοχής** για τη χρηματοδότηση μεμονωμένων έργων, σε χώρες με ανάπτυξη μικρότερη του 90% του κοινοτικού μέσου όρου. Μέσω αυτής, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρεμβαίνει στη μορφή της κάθε οικονομίας ώστε η τελευταία να υποστηρίξει το στόχο του κοινού νομίσματος. Επιπλέον, **στη συνθήκη του Maastricht δεν προβλέπετε η ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής για την Ο.Ν.Ε. όπως προβλεπόταν σε προηγούμενα κείμενα.** Αυτή η τάση ενισχύεται και από τη **«στρατηγική της Λισαβόνας» το 2000** που θεωρείται τομή στην πολιτική συνοχής της Ε.Ε., **αφού φαίνεται ότι προκρίνεται η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας, παρά η ενίσχυση της συνοχής και**

¹¹¹ Εκτιμήθηκε όμως ότι τα έργα αυτά είχαν συχνά αποσπασματικό χαρακτήρα και γι' αυτό είχαν περιορισμένη συμβολή στην ανάπτυξη των συγκεκριμένων περιοχών, σε σχέση με τα διατιθέμενα μέσα. (Αγγελίδης, 2000:325)

της **ισόρροπης περιφερειακής ανάπτυξης**. Και συνεχίζεται την Ε' προγραμματική περίοδο 2014-2020, όπου υπάρχει ένας σκεπτικισμός όσον αφορά τη συμβατότητα των στόχων της στρατηγικής «Ευρώπη 2020» με την περιφερειακή ανάπτυξη, συνοχή και σύγκλιση. (Πετράκος, Ψυχάρης, 2014:503,508). Σημαντικός παράγοντας αυτών των κατευθύνσεων είναι η εμφάνιση της οικονομικής κρίσης του 2008, οπότε και παρουσιάζεται το ζήτημα προστασίας των οικονομιών από αυτήν. Ενώ παράλληλα ενισχύονται οι φυγόκεντρες τάσεις¹¹² από την Ε.Ε. λόγω της ετεροβαρούς εμφάνισης της (κρίσης) στα μέλη της Ένωσης.

Πίνακας 3-2: Πρωτοβουλίες Ευρωπαϊκής Επιτροπής για θέματα χωροταξίας

1989-93	Πολιτική συνοχής: Α' προγραμματική περίοδος 1989-93
1990	Έκθεση «Ευρώπη 2000» (στο πλαίσιο του άρθρου 10 του ΕΤΠΑ)
1994	Έκθεση «Ευρώπη 2000+» (στο πλαίσιο του άρθρου 10 του ΕΤΠΑ)
1994-99	Πολιτική συνοχής: Β' προγραμματική περίοδος 1994-99
1994-99	Κοινοτική Πρωτοβουλία INTERREG IIC «διακρατική συνεργασία σε θέματα χωροταξίας»
2000-06	Πολιτική συνοχής: Γ' προγραμματική περίοδος 2000-06
2000-06	Κοινοτική Πρωτοβουλία INTERREG IIIB «διακρατική συνεργασία σε θέματα χωροταξίας»
2000-06	Πρόγραμμα ESPON (Δίκτυο Παρατηρητηρίων Χωροταξίας)
2008	Έκδοση «Πράσινη Βίβλος για την εδαφική συνοχή»
2007-13	Πολιτική συνοχής: Δ' προγραμματική περίοδος 2007-13
	Στόχος ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΔΑΦΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ
2007-13	Πρόγραμμα ESPON (Δίκτυο Παρατηρητηρίων Χωροταξίας)
2014-20	Πολιτική συνοχής: Ε' προγραμματική περίοδος 2014-2020
	Στόχος ΕΞΥΠΝΗ, ΔΙΑΤΗΡΗΣΙΜΗ και ΧΩΡΙΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
2014-20	Στρατηγική «Ευρώπη 2020»

Πηγή: Ανδρικοπούλου, 2014b:10 – ίδια επεξεργασία για 2014-2020

¹¹² Με αποκορύφωμα το λεγόμενο «BREXIT», στο δημοψήφισμα του 2016.

3.4.3 Χωροταξικός σχεδιασμός της Ελλάδας στο πλαίσιο της Ε.Ε.

Έχει επισημανθεί πολλάκις η όλο και στενότερη σχέση της ελληνικής οικονομίας με τις κατευθύνσεις της Ε.Ε. Στο παρόν υποκεφάλαιο θα εξεταστεί η σχέση αυτή από τη μεριά της χωροταξίας. Επιπλέον λόγω του ότι έχουν εκτεθεί ήδη οι βασικοί σταθμοί στην εξέλιξη της χωροταξικής πολιτικής της Ελλάδας, εδώ θα αναλυθούν (στα όρια της παρούσας εργασίας) τα εξής ζητήματα. Ποια είναι τα βασικά εργαλεία που ορίζουν στην Ελλάδα τον τρόπο άσκησης χωροταξικής πολιτικής, με ποιο τρόπο προσαρμόζονται αυτά στην τοπική πραγματικότητα και πώς επηρεάζουν τον ελληνικό καπιταλιστικό σχηματισμό.

Το τελευταίο εθνικό αναπτυξιακό πρόγραμμα που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα είναι το «Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης 1983-1987». Το επόμενο υποβλήθηκε ως Σ.Π.Α. για να εγκριθεί το Κ.Π.Σ. 1. Από εκεί και ύστερα, **καταλυτική για την εξέλιξη του χωρικού σχεδιασμού στην Ελλάδα υπήρξε η υλοποίηση της περιφερειακής διαρθρωτικής πολιτικής της Ε.Ε., με την οποία και τελικά ταυτίστηκε ο αναπτυξιακός προγραμματισμός της χώρας.** Από τα Μ.Ο.Π. (1986-1989) στα Κ.Π.Σ. (1989-1993, 1994-1999, 2000-2006) και τέλος στο Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (Ε.Σ.Π.Α. 2007-2013) και Εταιρικό Σύμφωνο για το Πλαίσιο Ανάπτυξης (Ε.Σ.Π.Α. 2014-2020).

Συγκεκριμένα, ο μηχανισμός λειτουργεί ως εξής: **Καταρτίζεται ένα Κ.Π.Σ., μέσω του οποίου το εθνικό επίπεδο προγραμματισμού εντάσσεται στο ευρύτερο ευρωπαϊκό.** Στα πλαίσια του Κ.Π.Σ. **καταρτίζονται Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα (Π.Ε.Π.)** των 13 περιφερειών και στα πλαίσια αυτών **υλοποιούνται τα Ειδικά Αναπτυξιακά Προγράμματα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Ε.Α.Π.Τ.Α.).** Έτσι, καθιερώθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα ένας δεσμευτικός αναπτυξιακός προγραμματισμός, με υποχρέωση εφαρμογής καινοτόμων μεθόδων. Σε αυτό το πλαίσιο με το **ν. 1622/86**¹¹³ θεσμοθετούνται οι 13 περιφέρειες. (Θωίδου, 2004: 228-229). Στην ίδια λογική κινούνται και τα **Ε.Σ.Π.Α.** που απαρτίζονται από το εθνικό και περιφερειακό επίπεδο με τα Τομεακά και Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα αντίστοιχα.

Αναλυτικότερα, από το 1986-2020 η Ε.Ε. και το ελληνικό Δημόσιο έχουν συνολικά καταρτίσει 63 Π.Π.Α.: 6 για τα Μ.Ο.Π., 39 για τα τρία Κ.Π.Σ. και 18 στο πλαίσιο των Ε.Σ.Π.Α. Αυτά **αντιπροσώπευαν το 1,2%-5,9% του Α.Ε.Π. των περιφερειών της χώρας πλην της Αττικής** (Konsolas κ.ά., 2002:4) . Ακόμα, κάθε ένα από αυτά τα Προγράμματα ακολουθείται από συγκεκριμένο πλαίσιο στόχων και προτεραιοτήτων που, όπως τονίστηκε, αναδιαρθρώνουν την εσωτερική παραγωγή, επενδύοντας στον ανταγωνισμό της κοινής αγοράς. Οι Πετράκος, Ψυχάρης (2014:537-548) συμπεραίνουν ότι αυτά δίνουν μεγαλύτερη προτεραιότητα στις βασικές υποδομές. Παρά τις

¹¹³ Δες παραπάνω υποκεφάλαιο 3.1

προσπάθειες εμπλουτισμού των αξόνων προτεραιότητας με δράσεις που να αφορούν το παραγωγικό περιβάλλον και το ανθρώπινο δυναμικό, **η προτεραιότητα των βασικών υποδομών φαίνεται να έχει αποτελέσει μια σταθερά στις προτεραιότητες της πολιτικής συνοχής για την Ελλάδα.**

Όσον αφορά την αποτελεσματικότητά τους, πρέπει να γίνει αντιληπτή συμπεριλαμβάνοντας τις αντικειμενικές δυσκολίες επιτυχίας τους όπως η δύσκολη προσαρμογή τους στις εκάστοτε ανάγκες των εκάστοτε περιφερειών, η περιορισμένη διοικητική ικανότητα των τελευταίων καθώς και η σημαντικότερη απουσία ολοκληρωμένου περιφερειακού σχεδιασμού. Συνολικά, και σύμφωνα με τους παραπάνω συγγραφείς, **τα Προγράμματα αυτά τείνουν να έχουν αναδιανεμητικό χαρακτήρα.** Δηλαδή, περιφέρειες με χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης, τείνουν να δέχονται αναλογικά περισσότερους πόρους από αυτά. Υπάρχουν όμως και εξαιρέσεις. Παρόλα αυτά δεν έχουν μπορέσει να αντισταθμίσουν τη χωρική πόλωση της Ελλάδας.

3.5 Συμπεράσματα

Για να εξεταστούν ορθώς τα συμπεράσματα της χωρικής οργάνωσης και του αντίστοιχου σχεδιασμού στην Ελλάδα, απαιτείται να γίνει εξ αρχής κατανοητό ότι στον ελληνικό χώρο υπάρχουν κάποιες **αντικειμενικές δυσκολίες για την ομοιόμορφη περιφερειακή ανάπτυξη στον ΚτΠ**. Η μεγάλη έκταση της νησιωτικής περιοχής με πολλά μικρά και σε μεγάλη απόσταση νησιά, η οροσειρά της Πίνδου, οι ευρύτερες γεωπολιτικές ισορροπίες της γειτονιάς μας και τα μόνιμα «παιχνίδια πολέμου» που παίζονται σε αυτήν, δημιουργούν ανυπέρβλητα όρια για την ισόρροπη ανάπτυξη και την ομοιόμορφη κοινωνικά-χωρικά οργάνωση. Συγκεκριμένα όμως παρατηρήθηκαν τα εξής:

1. **Εμφανίζεται στενή σύνδεση του χωρικού σχεδιασμού με τις ανάγκες της αγοράς.** Από την ιστορική αναδρομή του χωροταξικού σχεδιασμού στην Ελλάδα προκύπτει αυτό το βασικό και συνολικό συμπέρασμα. Ο χωρικός σχεδιασμός ήταν και είναι άμεσα συνδεδεμένος με τις ανάγκες της αγοράς για αύξηση του ποσοστού κέρδους των ιδιωτικών επενδύσεων. Έπεται των εξελίξεων αυτής τόσο στο επίπεδο της υλοποίησης όσο και στο επίπεδο του σχεδιασμού. Χαρακτηριστικά:

- **Μεταπολεμικά έως το 1974, η επιτακτική ανάγκη για την οικοδόμηση και σταθεροποίηση της οικονομίας ενίσχυσε τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους αλλά αποτέλεσε τροχοπέδη για την υλοποίηση των μελετών περιφερειακής ανάπτυξης και χωροταξίας.** Ουσιαστική επίδραση στην περιφερειακή δομή της χώρας είχε η κρατική υποστήριξη στους οικονομικούς τομείς της οικοδομής, της βιομηχανίας και των υπηρεσιών. Ως αποτέλεσμα της οικονομικής πολιτικής διογκώθηκε το πολεοδομικό συγκρότημα της Πρωτεύουσας, δημιουργώντας έντονη περιφερειακή πόλωση.
- **Την περίοδο 1975-1993, τα χωρικά προβλήματα οδηγούν στη θεσμοθέτηση της κρατικής ευθύνης για τη χωροταξική οργάνωση.** Απαιτείται να μειωθούν οι εμφανιζόμενες περιφερειακές ανισότητες, που δυσχεραίνουν την οικονομική ανάπτυξη.
- **Την περίοδο 1993-2009 ενισχύεται ο στρατηγικός χαρακτήρας** του χωρικού σχεδιασμού, κάτω και από τις κατευθύνσεις της Ε.Ε. Αυτές καθοδήγησαν ουσιαστικά το σχεδιασμό σε θέματα περιφερειακής ανάπτυξης, προσδίδοντας ιδιαίτερη αξία στις έννοιες της αειφορίας και της στρατηγικής. Ακόμη, οι απαιτήσεις της οικονομικής ανάπτυξης οδήγησαν στην εξειδίκευση αυτών των κατευθύνσεων στους επιμέρους (θεωρούμενους) ανταγωνιστικούς τομείς. Τέλος, δίνεται έμφαση στο επίπεδο διοίκησης, δημιουργώντας μεγαλύτερους και λιγότερους συνολικά Δήμους. Μια λογική που θα συνεχιστεί έως σήμερα.
- **Την περίοδο 2009 έως σήμερα, επιτείνονται οι άνω τάσεις.** Στο επίπεδο της διοίκησης δημιουργούνται 7 αποκεντρωμένες διοικήσεις και ορίζεται βαθμίδα αυτοδιοίκησης η περιφέρεια (NUTS II, σύμφωνα με Ε.Ε.), χαράσσοντας νέο

μονοπάτι στρατηγικού χαρακτήρα για την οργάνωση και δομή του κράτους. Ακόμη, με αφορμή την οικονομική κρίση, ο χωροταξικός σχεδιασμός υποτάσσεται σημαντικά στα συμφέροντα της αγοράς και μάλιστα των μεγάλων επενδύσεων. Πράγμα που ενισχύεται και από την εξέλιξη των κοινοτικών συνθηκών. Παρουσιάζεται, λοιπόν, ένα στοιχείο μονιμότητας και δομικών αλλαγών της χωροταξικής και περιφερειακής πολιτικής.

2. Ακόμη ένα συμπέρασμα από την ιστορική ανασκόπηση είναι ότι **οι τάσεις χωρικής οργάνωσης της Ελλάδας παραμένουν ίδιες καθόλη την εξεταζόμενη διάρκεια**. Παρουσιάζεται ενίσχυση της αστικοποίησης με χωρική πόλωση στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Ενώ το ίδιο ισχύει και για τη συγκέντρωση οικονομικών δραστηριοτήτων. Αποτέλεσμα αυτών είναι η ενίσχυση των μεγαλύτερων αστικών κέντρων της χώρας καθώς και των τουριστικών περιοχών αλλά και η αποδυνάμωση (πληθυσμιακά και οικονομικά) των αγροτικών και ορεινών περιοχών. Διαμορφώνονται έτσι μόνιμα χαρακτηριστικά της χωρικής οργάνωσης της χώρας, που είναι η έντονη χωρική ανισοκατανομή και η λειτουργική εξάρτηση των μικρών από τα μεγάλα αστικά κέντρα. Επιπλέον, η κλαδική οργάνωση της οικονομίας ακολουθεί σταθερές τάσεις, μείωση του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα και αύξηση των δραστηριοτήτων του τριτογενούς. Φαινόμενο που συμβάλει στην διατήρηση αυτών της χωρικής οργάνωσης. Ειδική μνεία χρειάζεται για τον τουρισμό, που ενώ παρουσιάζει αντικειμενική άνοδο στις δραστηριότητές του, εντούτοις, φαίνεται να μην ωφελούνται ουσιαστικά οι κάτοικοι των τόπων όπου αυτός χωροθετείται.

3. **Ο χώρος στην Ελλάδα αποκτά μια μητροπολιτικά πολωμένη δομή**. Κύρια κέντρα αναδεικνύονται η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη με μικρούς πόλους κατά μήκος του τόσο συζητημένου «άξονα S». Τελευταία, εξαιτίας μιας σειράς νέων δεδομένων (π.χ. κρίση-ύφεση στην οικονομία, κατασκευή-λειτουργία νέων σύγχρονων αυτοκινητοδρόμων -Ιονία, Εγνατία, Ολυμπία Οδός-, διεύρυνση Ε.Ε.) δημιουργούνται τεχνικές δυνατότητες επανοργάνωσης αυτού, που όμως δε διαφαίνεται να είναι ικανές να ανατρέψουν τη σημερινή «ολιγοπολική» ανάπτυξη. Η εκτέλεση οδικών έργων είναι τελικά η πιο αποφασιστική επιρροή που ασκείται από την πολιτεία πάνω στην χωροταξική οργάνωση. Δεν εντάσσεται όμως σε μια συνδυασμένη, ευρύτερη χωροταξική πολιτική.

4. Όσον αφορά την **αστικοποίηση εμφανίζεται μια πτώση του ρυθμού της σε σχέση με τη μεταπολεμική περίοδο**, ενώ ο πληθυσμός φαίνεται να ακολουθεί τη χωρική ανάπτυξη των υπηρεσιών. Από την άλλη, **η κρίση έχει αναστρέψει το φαινόμενο**. Παρουσιάζεται όχι μόνο μείωση της εσωτερικής μετανάστευσης προς τη Μητρόπολη αλλά **μια τάση επιστροφής στην ύπαιθρο**. Τελικά όμως δεν αλλάζει το μητροπολιτικό μοντέλο χωρικής ανάπτυξης.

5. **Ο χωρικός σχεδιασμός στην Ελλάδα έπεται των αναγκών και προβλημάτων της χωροταξίας**. Πρώτα εμφανίζονται τα προβλήματα σε αστικό και φυσικό

περιβάλλον και μετά γίνεται ο σχεδιασμός¹¹⁴. Ο κεντρικός πυρήνας του εξελίσσεται μονίμως, ακολουθώντας τις κατευθύνσεις της Ε.Ε. και ορίζοντας τελικά σε πρώτο βαθμό ένα σχετικά ολοκληρωμένο (κάθετα) πλαίσιο χωρικής ανάπτυξης, από τον οικισμό έως την περιφέρεια. Επιπλέον, σταδιακά αλλά με αντιφάσεις και σημαντικές ολιγωρίες, δημιουργείται και ο αντίστοιχος μηχανισμός για την υλοποίησή του. Ενώ μειονεκτήματα στη λογική του σχεδιασμού είναι η απουσία ολοκληρωμένης (οριζόντιας) αντιμετώπισης των ανισοτήτων και η προσκόλληση στη στατική λογική των πόλων ανάπτυξης. Γενικά από το 1974, αποτελεί σημαντικό ζήτημα της κρατικής πολιτικής για την εξασφάλιση καλών συνθηκών διαβίωσης για όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως τύπου διαμονής. Γι' αυτό μπαίνει και στο Σύνταγμα του 1975. Εντούτοις όμως μέχρι και τα μέσα του '90 δεν έχουν γίνει ουσιαστικά βήματα για την υλοποίησή του κυρίως λόγω των επιτακτικών οικονομικών ζητημάτων που δε χωρούσαν ετεροκαθορισμό από τις χωρικές απαιτήσεις. Αργότερα, λόγω των απαιτήσεων της Ε.Ε. γίνονται βήματα εκσυγχρονισμού και συνολικοποίησης του σχεδιασμού μέσα από την υιοθέτηση των αρχών της αειφορίας και της ανάδειξης και συνυπολογισμού της στρατηγικής πλευράς του.

6. **Ποιοτική τομή και συνέχεια αποτελεί ο χωρικός σχεδιασμός της «μνημονιακής εποχής».** Παρόλη την ορθολογικοποίηση, συντόμευση και εκμετάλλευση της νέας τεχνολογίας, δηλαδή την τεχνική αναβάθμιση του χωρικού σχεδιασμού, στην ουσία διαλύονται προηγούμενοι κανόνες και οι έννοιες της συνολικοποίησης και της δημοκρατίας, δίνοντας τη θέση τους στις επιδιώξεις της εκάστοτε μεγάλης ιδιωτικής επένδυσης. Ο χώρος εμπορευματοποιείται και αφήνεται βορά στις ορέξεις κερδοσκόπων και καιροσκόπων ιδιωτών.

7. Σημαντική πλευρά όλων αυτών αποτελεί **η εξέλιξη της μορφής στην τοπική αυτοδιοίκηση** μέσω των σχεδίων «Καποδίστρια» και «Καλλικράτη». Εκεί παρατηρείται μια μόνιμη τάση αποκέντρωσης των οικονομικών διαδικασιών και των αποφάσεων περιφερειακής ανάπτυξης. Δημιουργείται **μια νέα αρχιτεκτονική τόσο ανάμεσα στο κεντρικό κράτος και τις τοπικές διοικήσεις όσο και ανάμεσα σ' αυτές και τους υπερεθνικούς θεσμούς.** Γενικά ο προσανατολισμός βλέπει προς πιο ευέλικτα συστήματα σχεδιασμού, περισσότερο στρατηγικού χαρακτήρα, με έμφαση στον αναπτυξιακό ρόλο και την ενεργό συνεργασία δημόσιου/ιδιωτικού τομέα.

8. **Εμφανίζεται μια απουσία σύνδεσης χωρικού και αναπτυξιακού σχεδιασμού.** Η προτεραιότητα στην κάλυψη των άμεσων απαιτήσεων ιδιωτικών συμφερόντων δυσχεραίνει την ισότητα στην περιφερειακή ανάπτυξη και την επί ίσοις¹¹⁵ όροις εξέλιξη των διαφορετικών περιοχών. Ο χωρικός σχεδιασμός έρχεται συνεπικουρικά να αμβλύνει τις οξυμένες κοινωνικές ανισότητες που προωθεί η ομαλή λειτουργία του

¹¹⁴ Φαινόμενο που σχετίζεται άμεσα με την πρωτοκαθεδρία της οικονομίας στο πρώτο συμπέρασμα.

¹¹⁵ Τηρουμένων των αναλογιών, λόγω των αντικειμενικών διαφοροποιήσεων που αναφέρθηκαν στην αρχή των συμπερασμάτων.

Κ.τ.Π., με αποτέλεσμα να περιορίζονται οι πραγματικές δυνατότητές του. Ενώ παρουσιάζεται ένα χάσμα ανάμεσα σε αυτόν και τον αναπτυξιακό σχεδιασμό, αφού ο πρώτος τελικά μόνο συμπληρωματικά του δεύτερου μπορεί να υλοποιηθεί. Επιπλέον, δεν υπάρχει καμία τροφοδότηση συμπερασμάτων, αναγκών και δυνατοτήτων από τον πρώτο στο δεύτερο, με αποτέλεσμα κάποια προβλήματα (πόλωση σε Αθήνα-Θεσσαλονίκη, αποδυνάμωση ορεινών περιοχών και μετατροπή αγροτικών οικονομιών σε τουριστικές, συνδέσεις που ευνοούν τα ήδη αναπτυγμένα κέντρα, χωρική οργάνωση εξαρτώμενη από τα ιδιωτικά συμφέροντα κ.ά.) να είναι αδύνατο να λυθούν σήμερα. Τέλος, οι κοινοτικές κατευθύνσεις ανάπτυξης μέσω κυρίως των Ε.Σ.Π.Α. επιτείνουν την απουσία αλληλοτροφοδότησης. Αντιμετωπίζουν τις περιφέρειες από την πλευρά της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και όχι κάτω από της ανάγκες του εκάστοτε κράτους που ανήκουν. Τα έργα υποδομής και οι μεγάλες ιδιωτικές επενδύσεις, ως εκ τούτου, μόνο εξ αντανάκλασής τους μπορούν να ωφελήσουν τους κατοίκους της Ελλάδας.

9. Στην ίδια την **περιφερειακή πολιτική ανάπτυξης της Ε.Ε. αποτυπώνεται πάλι η ηγεμονία της οικονομίας έναντι του χωρικού σχεδιασμού**. Έχει δύο στόχους. Ο πρώτος στόχος της είναι να καλύψει τις κοινωνικές-πολιτικές-χωρικές ανισότητες που αναγκαστικά αφήνει η λειτουργία της ελεύθερης αγοράς. Συνεπικουρικά, λοιπόν, ως προς αυτήν και με μικρή αλληλεπίδραση. Ο δεύτερος στόχος είναι να διαμορφώσει ευνοϊκούς όρους για την περαιτέρω ενοποίηση της Ε.Ε. και εμβάθυνσης της κυρίως μέσω της Ευρωζώνης.

10. Τα **χρηματοδοτικά εργαλεία** και τα ταμεία που η Ε.Ε. έχει θεσπίσει για την περιφερειακή πολιτική, **επικεντρώνονται κυρίως σε έργα υποδομής και βιομηχανίας στις λιγότερο αναπτυγμένες οικονομίες**. Έτσι, ορίζει βασικές κατευθύνσεις της οικονομίας κάθε κράτους μέλους, προτιμώντας **την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας, παρά την ενίσχυση της συνοχής και της ισόρροπης περιφερειακής ανάπτυξης**. Κάτι τέτοιο ισχύει και για την Ελλάδα. Τα αντίστοιχα προγράμματα φαίνεται ότι έχουν αναδιανεμητικό χαρακτήρα στην λογική της κοινοτικής αλληλεγγύης, ενώ ουσιαστικά διαμορφώνουν το ιδανικότερο περιβάλλον για την αύξηση της κερδοφορίας των ηγεμονικών μερίδων του «ευρωπαϊκού» κεφαλαίου. Δεν είναι λοιπόν, άξιο απορίας πως τόσα χρόνια που στην Ελλάδα αξιοποιούνται (με όλες τις αντιφάσεις), δεν έχει σταματήσει η χωρική πόλωση και η άνιση ανάπτυξη. Το τελευταίο ισχύει τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

4.

ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΣΧΕΤΙΣΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

Στην Ελλάδα το θέμα της συσχέτισης της περιφερειακής με την οικονομική ανάπτυξη έγινε αρχικά αντιληπτό μέσα από μια σιωπηρή υπόθεση ότι αυτές οι δύο εξελίσσονται παράλληλα. Όσο αναπτύσσεται η οικονομία της χώρας τόσο θα μειώνονται οι περιφερειακές ανισότητες, *ceteris paribus*. Από τη στιγμή όμως που αυτές επιμένουν να υπάρχουν αναζωπυρώθηκε τόσο ο επιστημονικός όσο και ο πολιτικός διάλογος γύρω από τις αιτίες του «περιφερειακού προβλήματος» καθώς και τις πολιτικές και τα μέτρα αντιμετώπισής του. Σήμερα οι περιφερειακές ανισότητες αποτελούν ένα θέμα που απασχολεί έντονα την κοινή γνώμη, τους πολιτικούς και την Δημόσια Διοίκηση. Από την άλλη, στον επιστημονικό διάλογο παρουσιάζεται σημαντική ποικιλία και ασυμμετρία εκτιμήσεων τόσο για το μέγεθος και το είδος των ανισοτήτων όσο και για τον τρόπο αντιμετώπισής τους.

Πλέον, με την αύξηση του οικονομικού-κοινωνικού επιπέδου, η άνιση χωρική οργάνωση της οικονομίας εξελίσσεται και παίρνει άλλες μορφές αναδεικνύοντας νέα ζητήματα. Απασχολούν τους επιστήμονες, τους μηχανικούς και του πολιτικούς προβλήματα όπως: η διαχείριση της αστικής ανάπτυξης, η βιώσιμη ανάπτυξη, η αξιοποίηση της Έρευνας και της Ανάπτυξης, τα θέματα απασχόλησης και εργασιακών σχέσεων, μετανάστευσης, πολιτισμού κ.λπ. Δεν εξαλείφονται, λοιπόν, οι περιφερειακές ανισότητες. Αντιθέτως εμφανίζονται με διαφορετικό τρόπο χωρίς να χάνουν τον μοναδικό ορισμό τους. Σύμφωνα με τον Παπαδασκαλόπουλο κ.α. (2004:65) **οι περιφερειακές ανισότητες ορίζονται ως**

οι ανισότητες στις ευκαιρίες που υπάρχουν στις επιμέρους χωρικές μονάδες: ευκαιρίες για οικονομικές δραστηριότητες, για επενδύσεις, για απασχόληση, για σταδιοδρομία, για σπουδές, για περίθαλψη, για αναψυχή, για πολιτιστική δραστηριότητα κ.λπ.

Ενώ στο ίδιο τονίζει ότι : *ο προσδιορισμός των ανισοτήτων στις ευκαιρίες παρουσιάζει εντούτοις σημαντικά **προβλήματα ποσοτικής αποτύπωσης**. Πέρα από τις μετρήσεις που αφορούν υποδομές, ή ανθρώπινο δυναμικό, απαιτούν μετρήσεις σχετικά με αποστάσεις, πληροφόρηση, τοπικές αντιλήψεις. Παράλληλα παρουσιάζει και σημαντικά **προβλήματα ποιοτικής αποτύπωσης**, π.χ. επίπεδο παιδείας, κοινωνικών σχέσεων, συνείδησης κ.α. Αναδεικνύεται έτσι και η συνεχή αλλά ατελής προσπάθεια να περιγράψουμε με ποσοτικούς δείκτες ποιοτικά χαρακτηριστικά.*

Πιο ειδικά και όσον αφορά το θέμα του κεφαλαίου αυτού απαιτούνται οι εξής διευκρινήσεις. Η περιφερειακή ανάπτυξη **εμπεριέχει τόσο τη χωρική όσο και την οικονομική διάσταση της ανάπτυξης**. Η τελευταία όμως ορίζεται μόνο ως προς την ισότιμη και παράλληλη ανάπτυξη όλων των περιφερειών μεταξύ τους, ή τουλάχιστον ως προς την ανάπτυξη που αντιστοιχεί στο «βάρος» της εκάστοτε περιφέρειας¹¹⁶. Η οικονομική ανάπτυξη όμως είναι κάτι παραπάνω από αυτό. Αφορά, ουσιαστικά, τη δυνατότητα για την (αλλά και την) πραγματοποίηση νέας αξίας από την οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας. Δεν ταυτίζεται με την κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη, αν και συσχετίζεται με αυτές. Εν προκειμένου, **η διερεύνηση της συσχέτισης περιφερειακής και οικονομικής ανάπτυξης, έγκειται στην αναζήτηση εκείνης της σχέσης, μεταξύ της εξέλιξης της ανάπτυξης (οικονομικής και κοινωνικής), σύγκλισης και κλαδικής οργάνωσης των περιφερειών της Ελλάδας και της κερδοφορίας του κεφαλαίου σε επίπεδο χώρας**.

Η σχέση αυτή κάθε άλλο παρά μονοσήμαντη και μονοδιάστατη είναι. Ο προσδιορισμός του συνόλου των παραγόντων που την απαρτίζουν, της κάθε μιας αλληλεπίδρασης των δύο πόλων (περιφερειακή ανάπτυξη – εθνική οικονομική ανάπτυξη), απαιτεί επισταμένη και πολυσύνθετη προσέγγιση. Σημαντικό κομμάτι αυτής αποτελεί και η πολιτική παρέμβαση¹¹⁷. Οι νεότερες προσεγγίσεις αξιοποιούν τη δυνατότητα να επισημαίνονται *οι λειτουργικές σχέσεις στον πραγματικό χρόνο και χώρο και να ιεραρχούνται οι σχέσεις ανισορροπίας μεταξύ των χωρικών μονάδων με τρόπο που να αποκαλύπτονται οι τρέχουσες τάσεις πολύπλευρα. Συνεπώς, αναλύονται συνδυαστικά και συμπληρωματικά συνθήκες, καταστάσεις και φαινόμενα πλήρως ενταγμένα στον κύριο κορμό του περιφερειακού προβλήματος, συνδεδεμένες με την ιστορικότητα του 'Χώρου' που τις ανέδειξε και τις προκάλεσε.* (Κολτσάρας, 2014b:2)

Υπάρχει πληθώρα ερευνών και μελετών¹¹⁸ που καταπιάνονται με αυτή τη σχέση, με τον έναν ή άλλο τρόπο. Κυρίαρχος είναι αυτός της διερεύνησης των περιφερειακών ανισοτήτων και των αποτελεσμάτων των πολιτικών περιφερειακής ανάπτυξης. Παρόλα αυτά, παρουσιάζουν αντιθετικά συμπεράσματα που σύμφωνα με τους Πετράκο και Ψυχάρη (2003:624) οφείλονται είτε σε διαφορετικά τεχνικά και στατιστικά στοιχεία είτε στην επιλογή διαφορετικών επιπέδων αναφοράς. Γεγονός, πάντως, είναι ότι η πλειονότητα των μελετών αυτών εκφράζουν την ανησυχία αύξησης των ανισοτήτων στο κοντινό μέλλον.

Από την περιοδολόγηση των προηγούμενων κεφαλαίων, προκύπτει **και η βασική υπόθεση εργασίας. Αυτή είναι ότι η όξυνση των περιφερειακών ανισοτήτων στη**

¹¹⁶ Χωρίς να εμφανίζονται φαινόμενα, ούτε τάσεις, απο-ανάπτυξης κάποιων περιφερειών και ανάπτυξης κάποιων άλλων.

¹¹⁷ Αυτή λειτουργεί σαν διαμεσολαβημένο επίπεδο μεταξύ των δύο πόλων και είναι ικανή να επηρεάσει καθοριστικά αμφότερους

¹¹⁸ Αναφέρονται εκτενώς στο Πετράκος, Ψυχάρης (2016:19-38)

σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας βαίνει ανάλογα με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Η όξυνση των ανισοτήτων αυτών δεν αποτελεί πρόβλημα που επιλύει η οικονομική ανάπτυξη, ούτε παράπλευρη απώλεια από τη (εύρυθμη ή άναρχη-ελεύθερη) λειτουργία της αγοράς, *ceteris paribus*. Η υπόθεση που γίνεται είναι ότι **σε περιόδους υψηλής ανάπτυξης οι ανισότητες τείνουν να οξύνονται, ενώ σε περιόδους ύφεσης τείνουν να αμβλύνονται.** Εδώ τελειώνουν και τα όρια της υπάρχουσας εργασίας αλλά αξίζει να επισημανθεί ότι χρήζει περαιτέρω έρευνας και η πιο συγκεκριμένη υπόθεση, ότι περιφερειακές ανισότητες (κάθε επιπέδου, παγκοσμίου, ευρωπαϊκό, εθνικό, κτλ) αποτελούν χρήσιμο εργαλείο για την αύξηση του ποσοστού κέρδους στην παραγωγή. Υπό αυτό το πρίσμα και προσπαθώντας να αποφευχθεί ο κίνδυνος, η υπόθεση να παρουσιαστεί σαν αυτοεκπληρούμενη προφητεία, αναλύεται παρακάτω το μεθοδολογικό πλαίσιο και η διερεύνηση καθ' αυτή. Σκοπός αυτής της ενότητας είναι να καταγράψει όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικά την εξέλιξη των περιφερειακών ανισοτήτων και την κερδοφορία του κεφαλαίου στην Ελλάδα. Στη συνέχεια αναλύονται και παρουσιάζονται τα στατιστικά στοιχεία με τα οποία αξιολογούνται τόσο οι περιφερειακές ανισότητες όσο και η κερδοφορία.

4.1 Μεθοδολογικό πλαίσιο

Στο πεδίο της περιφερειακής ανάλυσης, η ενασχόληση με ποσοτικές μεθόδους γίνεται ώστε να εξασφαλιστεί η αυστηρότητα στη διατύπωση των πορισμάτων της ανάλυσης και η εξάλειψη των υποκειμενικών κρίσεων του αναλυτή. Αλλά οι ποσοτικές μέθοδοι περιφερειακής ανάλυσης έχουν σχεδιαστεί και εφαρμοστεί κάτω από τις πιο διαφορετικές συνθήκες και με το πιο διαφορετικό περιεχόμενο. Ειδικά λόγω της περιορισμένης διάθεσης περιφερειακών στοιχείων, γίνονται συχνά θυσίες στη θεωρητική αυστηρότητα για να μπορούν να εφαρμοστούν οι μέθοδοι. Από την άλλη, οι δείκτες στην περιφερειακή ανάλυση χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν περιληπτικά τα περιφερειακά φαινόμενα. (Κονσόλας, 1997: 341-342)

Για να αποτυπώσουμε τις περιφερειακές ανισότητες στη χώρα μας, πρέπει να λάβουμε υπόψη και το χαρακτήρα των διαθέσιμων στοιχείων. Πολλές κατηγορίες περιφερειακών δεδομένων αποτελούν εκτιμήσεις ή κατανομές σε περιφερειακό επίπεδο βάσει αλγορίθμων που πολλές φορές αποκρύπτουν τις περιφερειακές μεταβολές. Για το λόγο αυτό, η χρησιμοποίηση των στοιχείων και η αξιολόγηση των τιμών των μέτρων των περιφερειακών ανισοτήτων πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερη προσοχή (Παπαδασκαλόπουλος, 2000). Συνήθως δεν είναι στη διάθεσή του ερευνητή το σύνολο των περιφερειακών δεδομένων που απαιτούνται για την ολοκληρωμένη αποτύπωση των ανισοτήτων και οι επιμέρους κατηγορίες στοιχείων δεν είναι διαθέσιμες για τα τελευταία έτη. Επιπλέον, κάποιες φορές αλλάζει και ο τρόπος υπολογισμού του ίδιου μεγέθους, οπότε δεν είναι συγκρίσιμες η προ- με την μετά-αλλαγής περίοδο. **Οι περιορισμοί αυτοί επιτρέπουν την εξαγωγή επιμέρους**

συμπερασμάτων και την αποτύπωση των γενικών τάσεων, που μπορούν όμως να διευκολύνουν την κατανόηση και την παρακολούθηση των περιφερειακών ανισοτήτων στη χώρα μας.

Ειδικότερα, **με βάση την υπόθεση εργασίας ότι η όξυνση των περιφερειακών ανισοτήτων είναι ομόρροπη της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας επιλέγονται και οι εξεταζόμενοι δείκτες, τόσο σε περιφερειακό όσο και σε εθνικό επίπεδο**. Σκοπός των δεικτών είναι να ακτινογραφήσουν όσο πιο ειδικά γίνεται την κατάσταση που επικρατεί στην οικονομία και την κοινωνία κάθε περιφέρειας αλλά και στην οικονομία της χώρας εν συνόλω. Έτσι από τη μία εξεταστεί η κοινωνικοοικονομική κατάσταση των περιφερειών και από την άλλη η εθνική τάση του κεφαλαίου για αύξηση ή μείωση των κερδών. Μένοντας στα όρια της διπλωματικής, θα γίνει χρήση απλών και κλασικών δεικτών που όμως απαιτείται να πληρούν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που είναι τα εξής:

α. **Απλότητα**: Ευκολία στην αντίληψη των μεγεθών που περιγράφουν.

β. **Διαχρονικότητα**: Όσο είναι εφικτό να μην αλλάζει ο ορισμός τους, ώστε να είναι συγκρίσιμες οι τιμές τους διαχρονικά. Επιπλέον, επιδιώκεται η όσο πιο ολοκληρωμένη κάλυψη της περιόδου 1981-2016. Τυχόν ετήσια κενά στις χρονοσειρές μένουν ως τέτοια και κρίνονται εκ των υστέρων αν είναι σημαντικά ή όχι. Πρόβλημα υπήρξε με τη συλλογή στοιχείων της περιόδου 1974-1981¹¹⁹. Εκτός από την αδυναμία να βρεθούν, η μορφή που ορίζονταν τότε οι περιφέρειες (9 συνολικά στη χώρα) δεν δίνουν σαφή εικόνα της κατανομής αυτών. Ως αποτέλεσμα, προτιμήθηκε η επικέντρωση στην περίοδο 1981-2016.

γ. **Πανελλαδικότητα**: Τα στοιχεία αφορούν όλες τις περιφέρειες. Υποθέσεις και αναγωγές αποφεύγονται και η διερεύνηση επικεντρώνεται περισσότερο στην επεξεργασία των πρωτογενών στοιχείων.

δ. **Συγκρισιμότητα**: Να είναι θεμελιακό το μέγεθος που περιγράφουν, δηλαδή να μην κρύβουν μέσα τους άλλα μεγέθη όπως π.χ. ο πληθυσμός. Γι' αυτό και το Α.Ε.Π. μετατρέπεται σε Α.Ε.Π. κατά κεφαλήν, και οι υπόλοιποι δείκτες μετατρέπονται σε ποσοστά επί του εθνικού ποσού.

ε. **Συμπληρωματικότητα**: Ως μοναδικότητες, οι δείκτες πρέπει να αποκαλύπτουν ξεχωριστά φαινόμενα, που όμως παρουσιάζουν μια ενιαιότητα σε συνολικό φαινόμενο που θα διαψεύσει ή θα επιβεβαιώσει την υπόθεση εργασίας.

¹¹⁹ Έτσι κι αλλιώς αυτή η περίοδος έχει εξ αρχής χαρακτηριστεί μεταβατική. Οπότε και δεν αναμένεται να επηρεάσει το τελικό συμπέρασμα. Δες Κεφάλαιο 2.1 παρούσας εργασίας για περισσότερα.

στ. **Ευκολία στην ανεύρεση:** Ξεπερνώντας τις δυσκολίες που παρουσιάζονται από την ανάγκη αναζήτησης στο παρελθόν αλλά και στο επίπεδο των περιφερειών (NUTS II) που απαιτείται.

ζ. **Εγκυρότητα:** Από δύο βασικές πηγές αντλήθηκαν τα δεδομένα την **Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία και από την αντίστοιχη υπηρεσία του Ο.Ο.Σ.Α.** Παρόλα αυτά έγιναν συγκρίσεις και αντλήθηκε υλικό και από την **Eurostat και AMECO.**

Η ανάλυση θα γίνει μέσω της εποπτικής διερεύνησης (διαφορά, λόγος ακραίων τιμών και συντελεστής μεταβλητότητας) και δε θα χρησιμοποιηθούν μέθοδοι και δείκτες περιφερειακής ανάλυσης όπως οι δείκτες τοπικής ειδικεύσης¹²⁰, οι δείκτες χωροταξικής συγκέντρωσης, οι δείκτες Theil, Lorenz, Gini, Florence κ.α. Έχοντας επίγνωση ότι αυτό δυσχεραίνει την εξαγωγή αυστηρών, στιβαρών και επιστημονικά «άμεμπτων» συμπερασμάτων, αλλά συνυπολογίζοντας και τα όρια της αυτής εργασίας, **θα αναδειχθούν οι γενικές τάσεις που ορίζουν τη σχέση περιφερειακής και οικονομικής (εθνικής) ανάπτυξης. Βασικός στόχος** αυτού του εγχειρήματος, **πέρα του παιδευτικού του ρόλου είναι η ενίσχυση των ρωγμών στην κυρίαρχη αφήγηση περί «ομαλής» περιφερειακής ανάπτυξης και σύγκλισης εν μέσω οικονομικής ευημερίας.** Πιο απλά αν δεν αποδειχθεί η υπόθεση εργασίας που έγινε πιο πάνω, δεν αποδεικνύεται το λάθος του ισχυρισμού της. Αν, αντίθετα, αποδειχθεί ως αληθής, τότε ουσιαστικά πετυχαίνει να αναιρέσει τη βεβαιότητα της άρνησης της. Δηλαδή, ουσιαστικά θα αμφισβητηθεί η βεβαιότητα του αντίθετου ισχυρισμού, ότι οι περιφερειακές ανισότητες αμβλύνονται σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης. Μέσα σε αυτά τα μικρά όρια κινείται η παρούσα διπλωματική εργασία.

Όσον αφορά την **κατανομή του πληθυσμού της χώρας**, δε θα γίνει ξεχωριστή εξέταση του δείκτη αυτού. Θεωρείτε ότι αποτυπώνει μια έντονη περιφερειακή ανισοκατανομή με επίδραση σε όλες τις επιμέρους πτυχές της οικονομίας και κοινωνίας. Οπότε η εξέταση των δεικτών που περιγράφουν τις τελευταίες φέρουν σιωπηρά στο εσωτερικό τους κι αυτή τη διάσταση. Επιπλέον, δεν αποτελεί πρωτοτυπία να τονισθεί ότι παρουσιάζεται μια **διαχρονική μείωση του πληθυσμού της περιφέρειας και έλλειψη αστικών κέντρων μεσαίου μεγέθους** ενώ παράλληλα η **υπερσυγκέντρωση πληθυσμού στην Αττική** σε σχέση με τις διαθέσιμες υποδομές δημιουργεί προβλήματα οικονομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού χαρακτήρα. (Πετράκος,2004:8-9). Τάση όμως που τα έτη της κρίσης φαίνεται να αντιστρέφεται. Η πιο αναλυτική περιγραφή των γενικών τάσεων εξέλιξης της κατανομής του πληθυσμού έχει ήδη ακολουθώντας την περιοδολόγηση του 2^{ου} Κεφαλαίου της παρούσας εργασίας.

¹²⁰ Αν και θα ληφθεί υπόψη στην ανάλυση ο περιφερειακός δείκτης τοπική ειδικεύσης (Πολύζος, 2011:108).

Αναλυτικότερα και σύμφωνα με την προαναφερθείσα μεθοδολογία απαιτείται να αναλυθούν διεξοδικά δύο άξονες. Ο πρώτος αφορά την αποτύπωση της χωρικής οργάνωσης της Ελλάδας και ο δεύτερος την αποτύπωση της οικονομικής ανάπτυξής της σε εθνικό επίπεδο. Η γενική αυτή ανάλυση θα γίνει πάνω στη διασπορά των άκρων τιμών, ποιες περιφέρειες τις παρουσιάζουν αλλά και πώς εμφανίζονται στην διαχρονική εξέλιξη κάθε μιας. Συγκεκριμένα, θα εξεταστεί το εύρος μεταβολής και ο λόγος των ακραίων τιμών. Ενώ βαρύτητα θα δοθεί στο **συντελεστή μεταβλητότητας**. Ουσιαστικά θα είναι σταθμισμένους, αφού θα υπολογίζει τις αποκλίσεις των ποσοστών επί του εθνικού ποσού (κ.κ.Α.Ε.Π., κ.κ. Εισόδημα, Ανεργία) για κάθε έτος:

$$CV = 100 \times \frac{\sigma}{\bar{x}} \quad (4.1)$$

Όπου:

σ = μέση απόκλιση τετραγώνου

$\bar{x}$ = αριθμητικός μέσος

4.2 Δείκτες αποτύπωσης της περιφερειακής ανάπτυξης της Ελλάδας

Η χωρική οργάνωση αναλύεται και γίνεται αντιληπτή σε επίπεδο NUTS II, δηλαδή περιφερειακό. Τούτο συνέβη για δύο λόγους που αποτυπώνουν τη χρονική και χωρική διάσταση της. Κατ' αντιστοιχία, ο πρώτος είναι η **δυνατότητα εύρεσης στατιστικών δεδομένων από το 1981**, ώστε να αναδειχθούν οι διαχρονικές τάσεις χωρικής οργάνωσης της εθνικής οικονομίας. Ενώ ο δεύτερος είναι ότι **η περιφέρεια αποτελεί το πιο κατάλληλο επίπεδο ώστε να προβληθούν οι γενικές τάσεις χωρικής οργάνωσης** καθαρά και συνυπολογίζοντας την κατανομή των γεωγραφικών ιδιαιτεροτήτων της Ελλάδας αλλά και τους σκοπούς της παρούσας εργασίας. Έτσι, διερευνώνται οι δείκτες του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος κατά κεφαλή, του εισοδήματος κατά κεφαλή και της ανεργίας. Επιπλέον, προσδιορίζονται οι δείκτες της κλαδικής εξειδίκευσης και διάρθρωσης των περιφερειών (μέσω της απασχόλησης). Όλοι αντλούνται από πρωτογενή στοιχεία. Όλοι προσδιορίζονται για κάθε μία από τις 13 σημερινές περιφέρειες και κατά κανόνα διατρέχουν ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο 1981-2016¹²¹. Η χρονική περίοδος αυτή δε θα διαιρεθεί με βάση την αναλυθείσα¹²² μεθοδολογία. Αλλά ξεκινώντας ανάποδα, εδώ θα εξεταστούν τα συγκεκριμένα μεγέθη πώς μεταβάλλονται στο χρόνο και αν και πώς ορίζονται οι υποπερίοδοί τους. Με αυτόν τον τρόπο αποφεύγετε η παρερμηνεία δεδομένων λόγω βιβλιογραφικής ανάλυσης. Και ίσως σημαντικότερο, γίνεται έλεγχος αυτής.

4.2.1 Κατανομή κ.κ.Α.Ε.Π. σε επίπεδο περιφερειών από το 1981-2015

Το Α.Ε.Π. αποτελεί τον συνηθέστερα χρησιμοποιημένο δείκτη του επιπέδου ανάπτυξης των περιφερειών της χώρας. Έρχεται να απαντήσει το άμεσο και βασικό ερώτημα, πόσο παράγεται και πού. Ισούται με τη συνολική αξία των τελικών προϊόντων ή αγαθών, υλικών ή άυλων, υπό την έννοια ότι δεν χρησιμοποιούνται για περεταίρω επεξεργασία ή επαναπώληση. Προκύπτει όμως το πρόβλημα της σύγκρισης περιφερειών με διαφορετικό πληθυσμό. Πώς είναι δυνατό να συγκριθεί το Α.Ε.Π. της Στερεάς Ελλάδας με αυτό της Κρήτης; Η απάντηση έρχεται από το κ.κ. Α.Ε.Π. Αυτό αποτελεί τη διαίρεση του Α.Ε.Π. μιας περιφέρειας με το συνολικό αριθμό κατοίκων της. Με άλλα λόγια **το κ.κ. Α.Ε.Π. μετρά την κατά κεφαλήν ακαθάριστη παραγωγική ικανότητα μιας περιφέρειας**.

Παρόλα αυτά **παρουσιάζεται μια σειρά αδυναμιών και περιορισμών στη χρήση αυτού του δείκτη**. Καταρχήν δεν λαμβάνει υπόψη του τη μη δηλωθείσα και μη καταγεγραμμένη οικονομική δραστηριότητα, την επονομαζόμενη «παραοικονομία».

¹²¹ Εξαιρέση αποτελεί το εισόδημα κ.κ. που υπάρχουν στοιχεία μόνο από το 2000, όπως θα αναλυθεί στο παρακάτω.

¹²² Δηλαδή την περιοδολόγηση του Κεφ. 2: 1981-1995 (ύφεση), 1995-2008 (ανάπτυξη), 2008-2016 (κρίση και ύφεση)

Το μέγεθός της ποικίλει από περιφέρεια σε περιφέρεια και από κλάδο σε κλάδο με αποτέλεσμα οι επίσημες μετρήσεις του Α.Ε.Π. να είναι ανακριβείς. Σύμφωνα με Πολύζο (2011:67) τη δεκαετία 2000-2009 αντιπροσώπευε περίπου το 35% του Α.Ε.Π., αριθμός ιδιαίτερα υψηλός. Δεύτερον, το γεγονός ότι η παραγωγή είναι κατανομημένη με συγκεκριμένο τρόπο στη χώρα δε σημαίνει ότι και τα εισοδήματα από αυτή είναι κατανομημένα με τον ίδιο τρόπο. Οι περιφέρειες που βρίσκονται σε κοντινή απόσταση ή/και επικοινωνούν με μεταφορικά δίκτυα που συνεχώς βελτιώνονται, δύναται να επιτύχουν τον χωρικό διαχωρισμό της εργασίας, της κατοικίας και της ψυχαγωγίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τουριστικός κλάδος, όπου σ' ένα νησί δραστηριοποιείται αλλοδαπή επιχείρηση με εργαζόμενους από την ηπειρωτική Ελλάδα ή αλλοδαπούς, με προμηθευτές από τη μητρική εταιρεία του εξωτερικού. Σαν αποτέλεσμα, η τοπική προστιθέμενη αξία δεν μετατρέπεται σε τοπικό εισόδημα, παρά μόνο σ' ένα μικρό ποσοστό. Το ίδιο ισχύει και για την περιφέρεια της Αττικής, όπου σημαντική βιομηχανική δραστηριότητα προερχόμενη από αυτή συστήνεται στη γειτονική της Στερεά Ελλάδα, που ανέρχεται και πρώτη σε ποσοστό συμμετοχής στο εθνικό Α.Ε.Π.

Συγκεκριμένα, τα στοιχεία που παρουσιάζονται παρακάτω, αντλήθηκαν από την **Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία** και την **EuroStat**. Για τα έτη 1981-1994 αντλήθηκαν δεδομένα που παραχωρήθηκαν μετά από αίτημα στην Ελ.Στατ, ενώ για τα έτη 1995,1997-1999 αντλήθηκαν δεδομένα από το τεύχος «Περιφερειακοί λογαριασμοί 1995-2002»¹²³ της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας. Τέλος, τα υπόλοιπα ανακτήθηκαν από την επίσημη ιστοσελίδα της Ελ.Στατ¹²⁴, ενώ η τελευταία χρονιά (2015) προέρχεται από τη Eurostat¹²⁵. Όπως αναφέρει η εθνική υπηρεσία, λόγω των αναθεωρήσεων του τρόπου υπολογισμού των στοιχείων των Εθνικών Λογαριασμών, διακρίνουμε τις παρακάτω χρονικές περιόδους, **εντός των οποίων τα στοιχεία είναι συγκρίσιμα μεταξύ τους: 1980-1987, 1988-1994, 1995-2016**. Μέχρι και το 1987, το Α.Ε.Π. μετράτε σε τιμές συντελεστών παραγωγής ενώ από το 1988 μετράτε σε αγοραίες τιμές. **Ορισμοί¹²⁶:**

- **Το Α.Ε.Π. σε αγοραίες τιμές** είναι το τελικό αποτέλεσμα της παραγωγικής δραστηριότητας των παραγωγών μονίμων κατοίκων.
- **Το Α.Ε.Π. σε τιμές συντελεστών παραγωγής** (ή κόστους) ισούται με το Α.Ε.Π. σε τιμές αγοράς αφαιρώντας τους Έμμεσους φόρους και προσθέτοντας τις Επιδοτήσεις

¹²³ Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0804_00006.pdf τελευταία πρόσβαση 1/2018

¹²⁴ Πηγή: <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SEL57/>- τελευταία πρόσβαση 1/2018

¹²⁵ Πηγή: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> τελευταία πρόσβαση 1/2018

¹²⁶ Σύμφωνα με την Ελ. Στατ

Η ανάλυση σε τρέχουσες τιμές δε δημιουργεί ιδιαίτερο στατιστικό θόρυβο, γιατί δεν εξετάζουμε την εξέλιξη του κ.κ.Α.Ε.Π διαχρονικά σε κάθε περιφέρεια, αλλά την κατανομή του στη χώρα. Ως εκ τούτου, όλες οι περιφερειακές μεταβλητές μετατρέπονται σε δείκτες σύγκρισης με τις αντίστοιχες εθνικές ανά έτος. Η διαχρονική σύγκριση γίνεται ως προς τη σχέση της κάθε περιφέρειας με το εθνικό. Η χρονιά που λείπει (1996) θεωρείται ότι δεν επηρεάζει το εξαγόμενο συμπέρασμα.

Ειδικότερα, από τους πίνακες του παραρτήματος(Πίνακας 0-1 έως Πίνακας 0-4) και το **Διάγραμμα 4-2** παρατηρείται ότι η Στερεά Ελλάδα μέχρι και το 1999 είναι σταθερά και με διαφορά η πιο παραγωγική περιφέρεια. Πράγμα λογικό αφού σε αυτήν αναπτύσσεται ο βασικός βιομηχανικός πόλος της χώρας¹²⁷. Ενώ ακολουθούν Νότιο Αιγαίο και περιοδικά η Αττική και η Πελοπόννησος. Σημαντική η παρουσία νησιών σε αυτή τη θέση και υποδηλώνει τη βαρύτητα του τουριστικού προϊόντος στην παραγωγική οργάνωση της χώρας. Από την άλλη, στις τελευταίες θέσεις βρίσκεται η Ήπειρος, το Βόρειο Αιγαίο και η Ανατολική Μακεδονία & Θράκη.

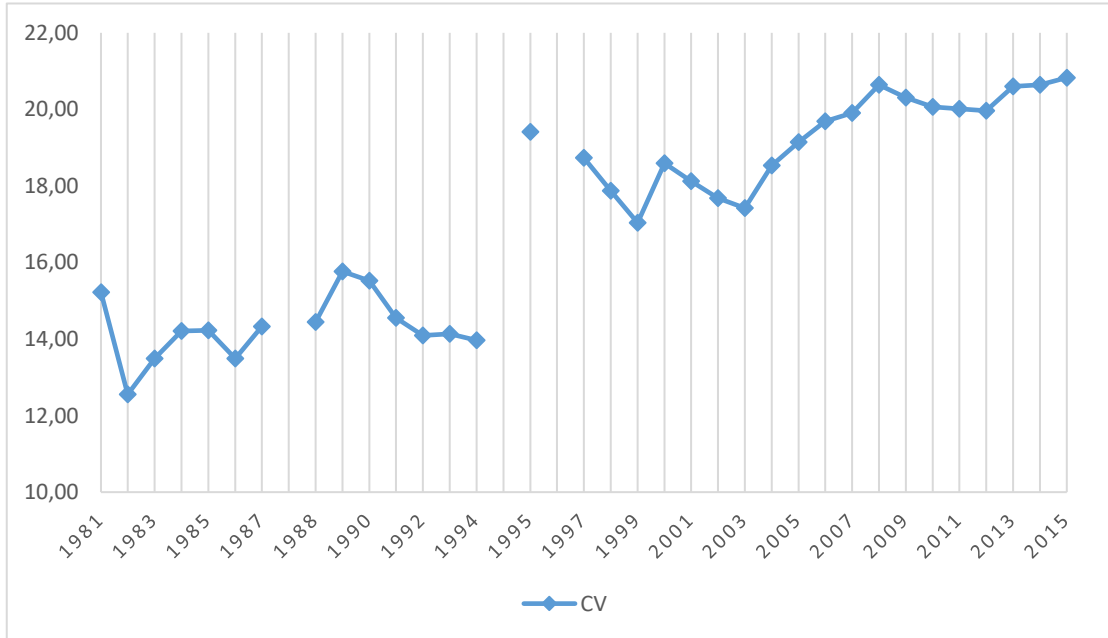
Την περίοδο **1981-1987**, παρουσιάζουν ανοδική τάση οι περιφέρειες της Κ. Μακεδονίας, της Δυτικής Μακεδονίας και η Κρήτη. Την περίοδο **1988-1994**, η Κρήτη συνεχίζει την πορεία αυτή, μαζί με Ιόνια Νησιά, Δυτική Ελλάδα και την Πελοπόννησο. Την περίοδο **1995- 2008** θετική πορεία είχαν μόνο η Αττική και το Βόρειο Αιγαίο. Δεν λαμβάνουμε υπόψη την διαφορά στις τιμές για τα έτη 1999-2000, διότι αποτελούν στοιχεία από διαφορετικές πηγές της Ελ.Στατ, όπως ήδη ειπώθηκε. Μέσα στην κρίση (**2008-2015**), η Δυτική Μακεδονία φάνηκε να παρουσιάζει ιδιαίτερη άνοδο του δείκτη, ενώ άντεξαν τόσο η πρώτη Αττική όσο και η τελευταία Ήπειρος. Από το 2000 η Αττική είναι η πιο παραγωγική περιφέρεια με τάσεις αυξητικές, ενώ η περιφέρεια του Νότιου Αιγαίου που ακολουθεί στη δεύτερη θέση έχει φθίνουσες τάσεις. Η Δ. Μακεδονία, η Στερεά Ελλάδα, Ιόνια νησιά και Κρήτη φαίνεται να διατηρούν (αλλά σε φθίνουσα πορεία μετά το 2008 κυρίως) τιμές λίγο χαμηλότερες από την εθνική. Ο χαμηλότερος δείκτης βρίσκεται σταθερά στο 70% του εθνικού κ.κ.Α.Ε.Π., ενώ ο υψηλότερος φθάνει μέχρι και 150% αυτού. **Γενικά δύο ή τρεις περιφέρειες βρίσκονται πάνω από τον εθνικό κ.κ.Α.Ε.Π.**

Από το συντελεστή μεταβλητότητας (Διάγραμμα 4-1) παρατηρείται ότι οι περιφερειακές ανισότητες στη συμμετοχή του κ.κ. Α.Ε.Π. αυξάνονται συνεχώς και σταθερά. Εξαιρέση αποτελεί η περίοδος 1989-1994, όπου εμφανίζεται μια μικρή μείωση. Γενικά, την περίοδο 1981-1994, ο συντελεστής μεταβλητότητας κινείται σχετικά σταθερά σε ποσοστά του 14-15%. Ενώ εμφανίζει ανοδικές τάσεις από το 1995-2008. Από τότε σταθεροποιείται σχετικά σε υψηλές τιμές. Χαρακτηριστικά φτάνει σε δύο έτη το 21% (2008,2013) που είναι το ψηλότερο για όλη την εξεταζόμενη περίοδο.

¹²⁷ Έχει ειπωθεί πολλές φορές για την άμεση σχέση του πόλου αυτού με την Αττική.

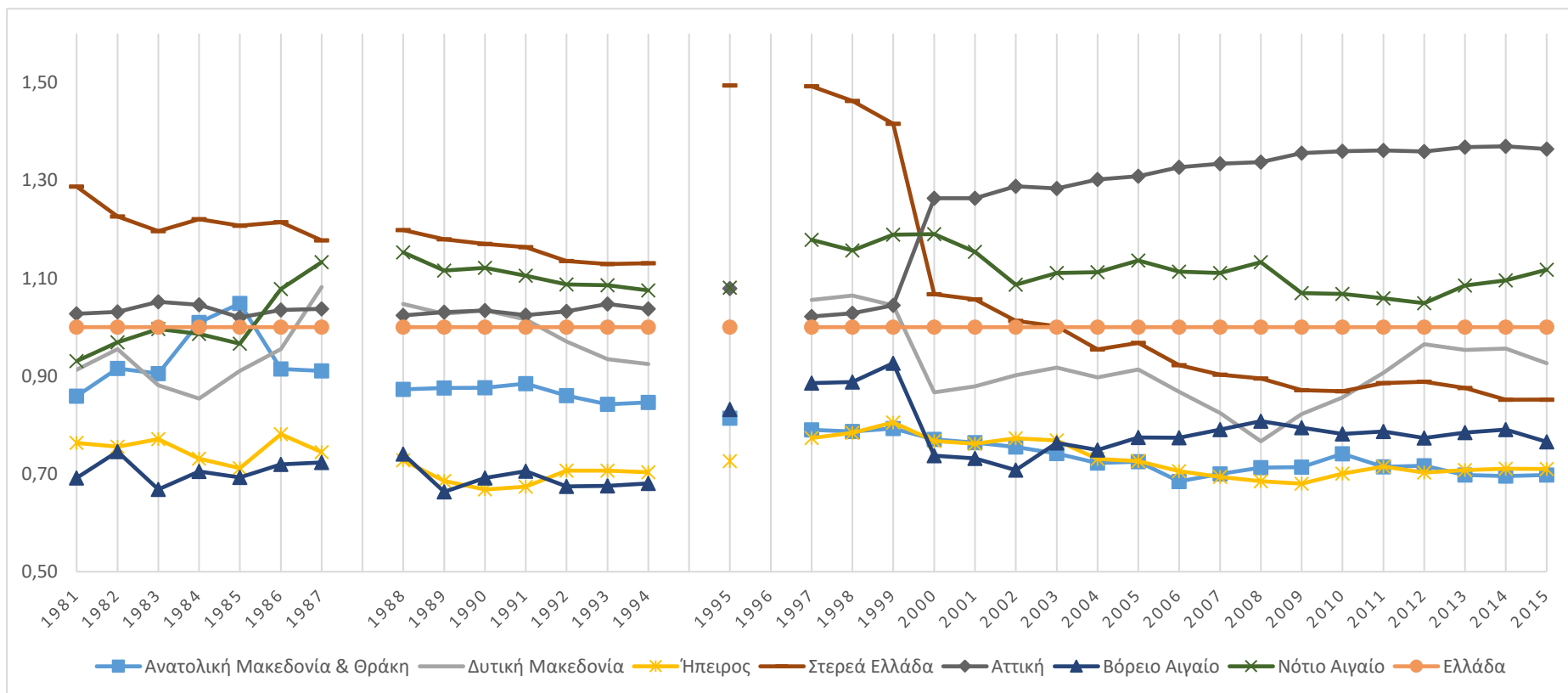
Σε αντίστοιχα συμπέρασμα καταλήγει και η εξέλιξη της διαφοράς και του λόγου των ακραίων τιμών.

Διάγραμμα 4-1: Εξέλιξη του Συντελεστή Μεταβλητότητας κ.κ.Α.Ε.Π. Ελλάδας 1981-2015

Τα κενά μεταξύ '87-'88 και '94-95 ορίζουν τις συγκρίσιμες περιόδους.

Πηγή: Ελ. Στατ και Eurostat(2015)-ιδία επεξεργασία

Διάγραμμα 4-2: Εξέλιξη του κ.κ.Α.Ε.Π. των περιφερειών ως προς το εθνικό, 1981-2015

Τα κενά μεταξύ '87-'88 και '94-'95 ορίζουν τις συγκρίσιμες περιόδους.

Πηγή: Ελ. Στατ. και Eurostat (2015) – ίδια επεξεργασία

4.2.2 Κατανομή του κ.κ. Εισοδήματος σε επίπεδο περιφερειών από το 2000-2014

Το δηλωθέν εισόδημα ανά κάτοικο προκύπτει από τις φορολογικές δηλώσεις των κατοίκων. **Το διαθέσιμο εισόδημα** ισούται με το δηλωθέν όταν από αυτό αφαιρεθούν οι φόροι και οι εισφορές για την κοινωνική ασφάλιση, οι φόροι επί των ανωνύμων εταιριών, τα μη διανεμηθέντα κέρδη των ανώνυμων εταιριών, ενώ προστεθούν όλα τα άλλα εισοδήματα που προέρχονται από άλλες πηγές, όπως μεταβιβαστικές πληρωμές κ.τ.λ. Ουσιαστικά είναι το εισόδημα που βρίσκεται στη διάθεση των κατοίκων μιας περιφέρειας προς κατανάλωση και αποταμίευση. Μπορεί να θεωρηθεί ένας αξιόπιστος δείκτης μέτρησης των περιφερειακών ανισοτήτων, καθώς δείχνει τις διαφορές στην αμοιβή της εργασίας.

Μια από τις αδυναμίες του Α.Ε.Π. και στην περίπτωση μας κ.κ.Α.Ε.Π. ξεπερνάτε εν μέρει με το δείκτη του εισοδήματος. Όπως αναφέρθηκε, στο Α.Ε.Π. αποκαλύπτεται η δυνατότητα των περιφερειών να δημιουργούν πλούτο. Δεν αποκαλύπτεται όμως η κοινωνική κατανομή αυτού και προφανώς γενικά η οικονομική ανάπτυξη δε σημαίνει ευημερία¹²⁸. Με την εισαγωγή των διαστάσεων και της χωρικής-χρονικής κατανομής του εισοδήματος, **έμμεσα προσεγγίζουμε και την κοινωνική πλευρά της ανάπτυξης**. Ωστόσο δεν αναιρείται η άλλη αδυναμία, αυτή της «παραοικονομίας». Η καταγραφή του διαθέσιμου εισοδήματος είναι πολύ δύσκολη γιατί ουσιαστικά δε δηλώνονται αληθή στοιχεία στις αρμόδιες υπηρεσίες, ώστε να αποφευχθεί η φορολόγηση.

Συγκεκριμένα, τα στοιχεία που παρουσιάζονται παρακάτω αντλήθηκαν από τη **Eurostat**¹²⁹. Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία προ του 2000, οπότε και η διερεύνησή θα περιοριστεί στην τελευταία 15ετία. Όλες οι μεταβλητές αφορούν τρέχουσες τιμές. **Η ανάλυση σε τρέχουσες τιμές δε δημιουργεί ιδιαίτερο στατιστικό θόρυβο, γιατί δεν εξετάζουμε την εξέλιξη του εισοδήματος διαχρονικά σε κάθε περιφέρεια, αλλά την κατανομή του στη χώρα**. Ως εκ τούτου, όλες οι περιφερειακές μεταβλητές μετατρέπονται σε **δείκτες σύγκρισης με τις αντίστοιχες εθνικές** κάθε έτους. Η διαχρονική σύγκριση γίνεται ως προς τη σχέση της κάθε περιφέρειας με το εθνικό. Ενώ προτιμήθηκε ο δείκτης κατά κεφαλήν ώστε και εδώ να βγει εκτός η επίδραση του διαφορετικού πληθυσμού της εκάστοτε περιφέρειας.

Όπως παρατηρείται εμφανώς από τον **Πίνακα 0-5 του παραρτήματος** η **πανελλαδική τάση στην εξέλιξη του εισοδήματος**, χωρίζεται σε 2 υποπεριόδους, 2000-

¹²⁸ Δύο χαρακτηριστικά άρθρα:

α) Α.Π.Ε.- Μ.Π.Ε. (2017) - <http://www.kathimerini.gr/939468/article/epikairothta/kosmos/hpa-h-ftwxeia-sth-xwra-einai-tromaktikh-anaferei-stelexos-toy-oh> τελευταία πρόσβαση 1/2018

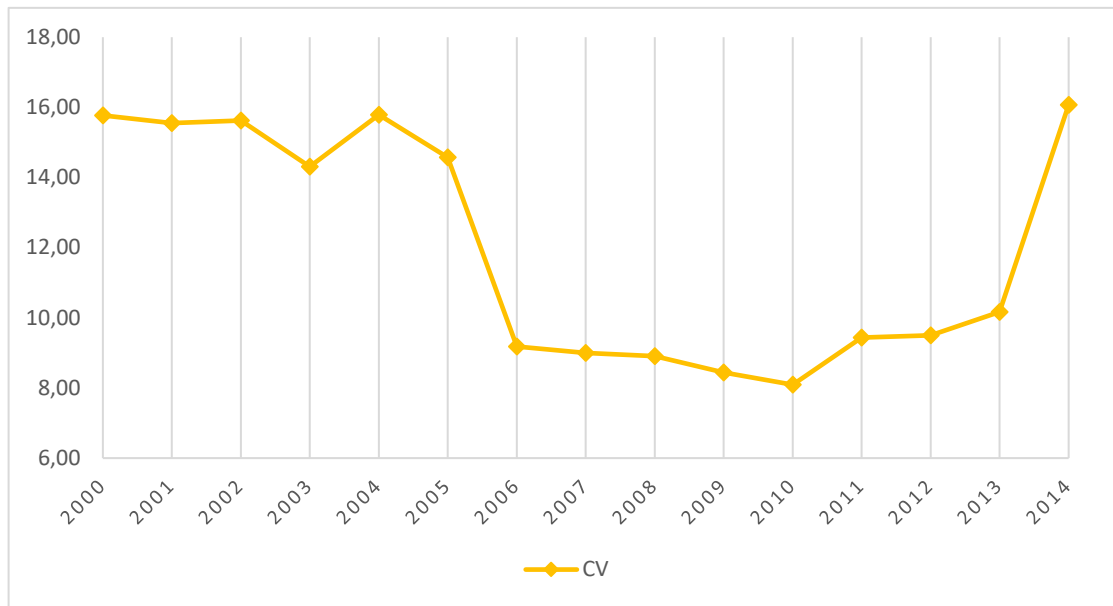
β) Wolf M., Financial Times (2017) - <https://www.ft.com/content/47e3e014-e3ea-11e7-97e2-916d4fbac0da> τελευταία πρόσβαση 1/2018

¹²⁹ http://ec.europa.eu/eurostat/web/regions/data/database?p_p_id=NavTreeportletprod_WAR_NavTreeportletprod_INSTANCE_BQqmHeCfV1BE&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=1 τελευταία πρόσβαση 1/2018

2008 όπου παρουσιάζεται αύξηση και 2008-2014 όπου παρουσιάζεται μείωση. Στο τελευταίο έτος (2014) φαίνεται να αυξάνεται το κ.κ. Εισόδημα κάθε περιφέρειας. Γενικά, αυτή η τάση ακολουθείτε από την πλειοψηφία των περιφερειών.

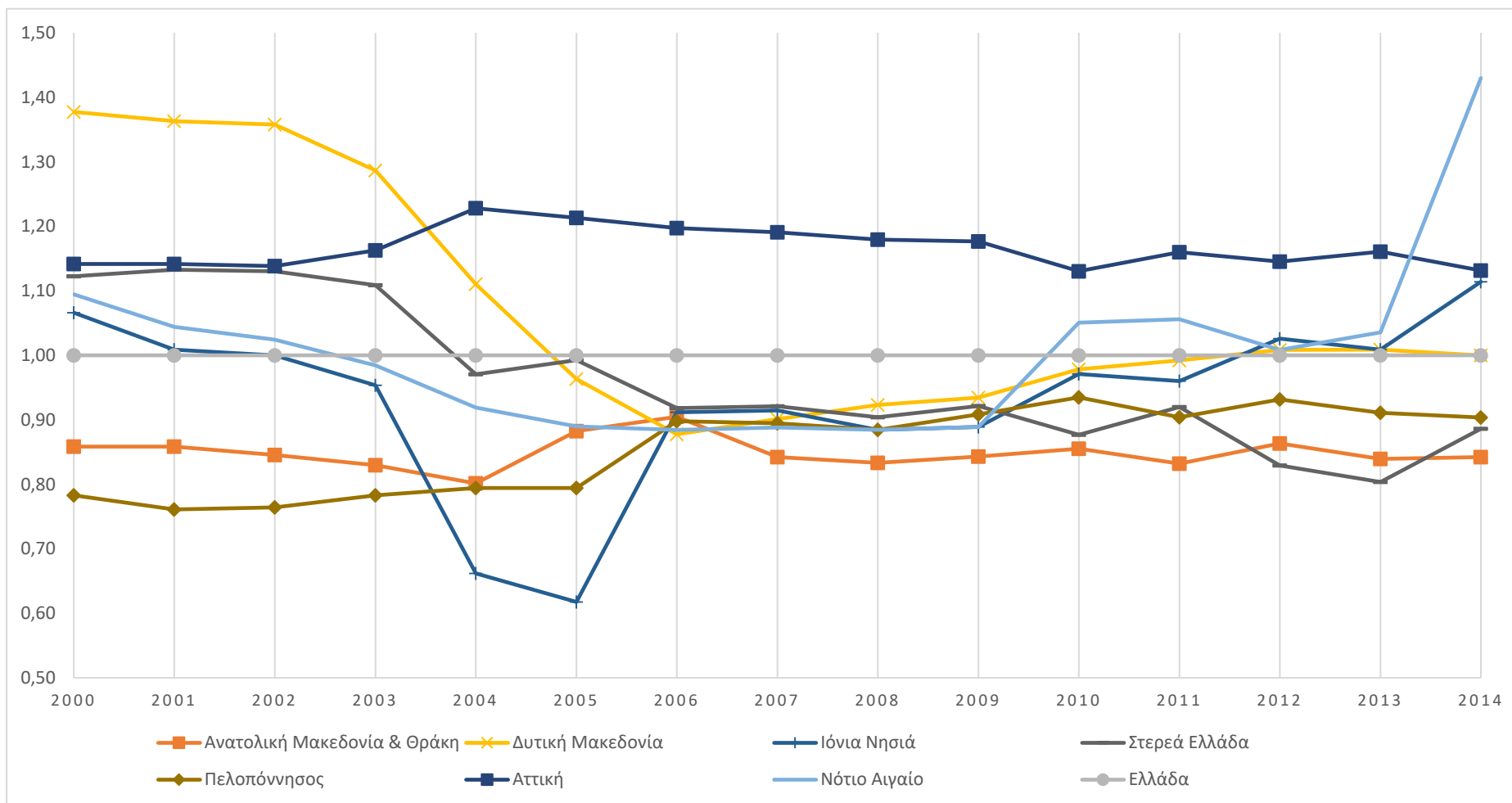
Από το **Διάγραμμα 4-4** φαίνεται ότι η Δυτική Μακεδονία και η Στερεά Ελλάδα εμφανίζουν πτώση ήδη από το 2002 και 2003 αντίστοιχα. Αντίθετα το Νότιο Αιγαίο φανερώνει μια αντοχή μέχρι και το 2010 και ανάκαμψη το 2014 σημαντική. Πιο συγκεκριμένα, η Αττική είναι η περιφέρεια που συγκεντρώνει κάθε χρόνο το μεγαλύτερο κατά κεφαλήν εισόδημα. Εξαιρέση αποτελούν η τετραετία 2000-2003 όπου ακολουθεί από κοντά τη Δυτική Μακεδονία και αμέσως μετά την ξεπερνάει. Καθώς και το 2014, οπότε το Νότιο Αιγαίο έχει εισόδημα σημαντικά πάνω από της δεύτερης Αττικής. Η οποία γενικά αυξάνει συνεχώς την διαφορά από τις υπόλοιπες και είναι η μοναδική μόνιμα πάνω από τον εθνικό δείκτη. Από την άλλη η Ανατολική Μακεδονία & Θράκη εμφανίζει συνεχώς τιμές μέσα στις τρεις χαμηλότερες. Ενώ Δυτική Ελλάδα, Πελοπόννησος και Κρήτη -από το 2008 και έπειτα- παρουσιάζουν γενικά χαμηλές τιμές των εισοδημάτων.

Τέλος παρατηρείται ότι **ο λόγος των ακραίων τιμών** του ίδιου έτους, χωρίζεται σε 2 υποπεριόδους, μείωσης και αύξησης αντίστοιχα. Την περίοδο προ κρίσης 2000-2010 εμφανίζεται κλείσιμο της ψαλίδας μεταξύ της φτωχότερης και πλουσιότερης περιφέρειας. Ξεκινάει μια αναλογία με την υψηλότερη τιμή να είναι 76% μεγαλύτερη από τη μικρότερη και φτάνει το 2010 στο 33%. Μεγάλη στιγμιαία απόκλιση παρατηρείται τα έτη 2004-2005, οπότε και η σημαντική πτώση του εισοδήματος στα Ιόνια νησιά φτάνει τη διαφορά τους με την πρώτη Αττική στο 100%. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η Κεντρική Μακεδονία και η Πελοπόννησος σε μικρότερο βαθμό, εμφανίζουν γενικά αυξητικές τάσεις, αντίθετα Δυτική Μακεδονία και Στερεά Ελλάδα εμφανίζουν καθαρές τάσεις μείωσης. **Από το συντελεστή μεταβλητότητας παρατηρείται (Διάγραμμα 4-3) ότι οι περιφερειακές ανισότητες της συμμετοχής στο εθνικό εισόδημα κ.κ. μειώνονται έως 2010 και έπειτα αυξάνονται. Από το 2006-2012 είναι μάλιστα μικρότερος από το 10%.**

Διάγραμμα 4-3: Εξέλιξη του Συντελεστή Μεταβλητότητας του κ.κ. Διαθέσιμου Εισοδήματος σε ΜΑΔ, Ελλάδα 2000-2014

Πηγή: Eurostat– ίδια επεξεργασία

Διάγραμμα 4-4: Εξέλιξη του κ.κ. Διαθέσιμου Εισοδήματος σε ΜΑΔ των περιφερειών ως προς το εθνικό, 2000-2014

Πηγή: Eurostat – ίδια επεξεργασία

4.2.3 Κατανομή της Ανεργίας σε επίπεδο περιφερειών από το 1988-2016

Ο δείκτης της ανεργίας είναι ένας βασικός τρόπος αποτύπωσης της ανισορροπίας στην Αγορά Εργασίας. Ακτινογραφεί την οικονομία και αναδεικνύει σαφώς την κοινωνική διάσταση της οργάνωσης του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Με απλά λόγια, η ύπαρξή της (πόσο μάλλον όταν είναι μεγάλη), υποδηλώνει την αποτυχία του τελευταίου και την ανάγκη για επανοργάνωσή του. Ειδικά στις μέρες μας (εν μέσω ύφεσης), στην υψηλή ανεργία υλοποιείται -εν μέρει- η αντίφαση του ΚτΠ. Υπάρχουν πολλές ανάγκες (στέγασης, σίτισης, εκπαίδευσης, περίθαλψης, ενέργειας, μόρφωσης, τεχνολογικής αναβάθμισης κ.τ.λ.), υπάρχουν τα μέσα ικανοποίησης σε περίσσεια (μέσα παραγωγής, τεχνολογία, εργαζόμενοι κ.τ.λ.) αλλά δεν μπορούν αυτά να συνδυαστούν κερδοφόρα. Ως αποτέλεσμα τα μέσα καταστρέφονται, εξού και η ανεργία ως καταστροφή-σπατάλη του εργατικού δυναμικού. Τέλος, αυτή παρουσιάζει σημαντικές προεκτάσεις τόσο στον κοινωνικό ιστό, όσο και στο ίδιο τον άνεργο και την οικογένειά του.

Σύμφωνα με την Ελ. Στατ. ορίζονται τα παρακάτω χρήσιμα μεγέθη.

- **Απασχολούμενοι** είναι τα άτομα ηλικίας 15 ετών και άνω τα οποία την εβδομάδα αναφοράς είτε εργάστηκαν έστω και μία ώρα με σκοπό την αμοιβή ή το κέρδος, είτε εργάστηκαν στην οικογενειακή επιχείρηση, είτε δεν εργάστηκαν αλλά είχαν μια εργασία ως μισθωτοί ή επιχείρηση από την οποία απουσίαζαν προσωρινά.
- **Άνεργοι** είναι τα άτομα ηλικίας 15 – 74 ετών που δε χαρακτηρίστηκαν ως απασχολούμενοι (σύμφωνα με τον προηγούμενο ορισμό), ήταν άμεσα διαθέσιμοι για εργασία και είτε αναζητούσαν ενεργά εργασία τις τελευταίες 4 εβδομάδες είτε είχαν βρει μια εργασία που θα αναλάμβαναν μέσα στους επόμενους τρεις μήνες.
- **Ποσοστό Ανεργίας** είναι το ηλικίο των ανέργων δια του εργατικού δυναμικού. Οι ορισμοί δεν ήταν ίδιοι καθόλη την εξεταζόμενη διάρκεια (δες για περισσότερα υποσημείωση 131), αλλά θεωρείται ότι αυτό δεν επηρεάζει τα τελικά συμπεράσματα.

Παρόλα αυτά, από τους άνω ορισμούς αναδεικνύεται και το όριο αυτού του δείκτη. Αφού λείπει από την εικόνα η σημαντική μερίδα των ελαστικά εργαζόμενων ατόμων, αυτών που βρίσκονται μεταξύ απασχόλησης και ανεργίας. Η έλλειψη αυτή, δίνει στο δείκτη τελικά χαμηλότερες τιμές από την πραγματικότητα, ενώ εξαφανίζει εξ ολοκλήρου τη νέα τάση στην αγορά εργασίας, τις επισφαλείς θέσεις εργασίας. (INE/ΓΣΕΕ, 2017:7)¹³⁰.

¹³⁰ Πηγή: <http://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2017/10/SEPTEMBRIOS-OKTOBRIOS2017.pdf>
τελευταία πρόσβαση 1/2018

Τα στοιχεία που παρουσιάζονται παρακάτω είναι όλα από την **Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία**¹³¹. Από το 1981-1987 οι περιφέρειες κατηγοριοποιούνται διαφορετικά και η κατηγοριοποίησή τους αυτή δε βοηθάει να εξαχθούν συμπεράσματα, έστω για την υποπερίοδο αυτή μόνο. Οπότε θα γίνει ανάλυση μόνο για την περίοδο 1988-2016.

Όπως παρατηρείται εμφανώς από τους **πίνακες του παραρτήματος (Πίνακας 0-6, Πίνακας 0-7)** ότι η **πανελλαδική τάση του δείκτη ανεργίας**, χωρίζεται σε 3 υποπεριόδους. Την περίοδο 1988-1999, όπου ο δείκτης αυξήθηκε 57,9%, την περίοδο 2000-2008, όπου ο δείκτης μειώθηκε 35,8% επιστρέφοντας ουσιαστικά στα επίπεδα του 1988 και τέλος την περίοδο 2009-2016, όπου ο δείκτης παρουσιάζει αύξηση έως και 250% και μένει υψηλός μέχρι σήμερα. Την πανελλαδική τάση ακολουθούν όλες οι περιφέρειες, αλλά σε διαφορετικό βαθμό και ποσό. Γενικά **η Αττική φαίνεται να εμφανίζει αντοχή στις μεταβολές μέχρι και το 2008**, έχοντας τη μικρότερη αύξηση (27,1%) και δεύτερη μεγαλύτερη μείωση (47,5%) στις αντίστοιχες υποπεριόδους. Αλλάζει άρδην όμως το σκηνικό από την κρίση οπότε και στην περιφέρεια της πρωτεύουσας παρουσιάζεται η δεύτερη μεγαλύτερη αύξηση (329,2%). **Στον αντίποδα βρίσκονται τα Ιόνια νησιά**. Στις δύο πρώτες υποπεριόδους παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη αύξηση (167,8%) και τη μικρότερη μείωση (7,3%) αντίστοιχα. Ενώ εμφανίζονται ανθεκτικά στην κρίση με τη μικρότερη αύξηση (117%!). Το Νότιο Αιγαίο παρουσιάζει παρόμοιες τάσεις αλλά όχι τα υπόλοιπα νησιά.

Πιο συγκεκριμένα, μέχρι και το 1995, στα δύο **μεγαλύτερα ποσοστά ανεργία** εμφανίζεται σταθερά η Αττική και με εναλλαγές η Δυτική Μακεδονία και η Στερεά Ελλάδα. Από τότε κι έπειτα, η Δυτική Μακεδονία έχει σταθερά τον υψηλότερο δείκτη ανεργίας ή τον αμέσως μικρότερο. Σε κοντινή απόσταση εναλλάσσονται η Στερεά Ελλάδα, Ήπειρος και Ανατολική Μακεδονία & Θράκη. Αντίθετα **τα χαμηλότερα ποσοστά εμφανίζονται σταθερά στα νησιά της χώρας**. Η Κρήτη παρατηρείται στις δύο περιφέρειες με το χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας διαχρονικά. Στην άλλη θέση εμφανίζονται τα νησιά και η Πελοπόννησος. Ιδιαίτερα η τελευταία εμφανίζει σημαντικά χαμηλή ανεργία¹³².

Τέλος, παρατηρείται ότι **το λόγο των ακραίων τιμών του ίδιου έτους**, χωρίζεται σε 3 υποπεριόδους, ενώ γενικά μειώνεται. Κατά τα έτη 1988-1997 γενικά αυξάνεται, την περίοδο 1998-2008 γενικά σταθεροποιείται στο 2,1%, ενώ τέλος τα χρόνια της κρίσης 2008-2016 σταθεροποιείται στο 1,8%. Επιπλέον, παρατηρώντας τη **διαχρονική εξέλιξη** του δείκτη της ανεργίας, μέσω του λόγου των ακραίων τιμών, διαπιστώνουμε τα εξής: Η Αττική έχει το χαμηλότερο λόγο¹³³ 47,5%, ακολουθεί η Δυτική Ελλάδα και η Πελοπόννησος με 74,1% και 82,2% αντίστοιχα. Μεγαλύτερη διακύμανση ακραίων

¹³¹ Πηγή: <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJO03/>- τελευταία πρόσβαση 1/2018

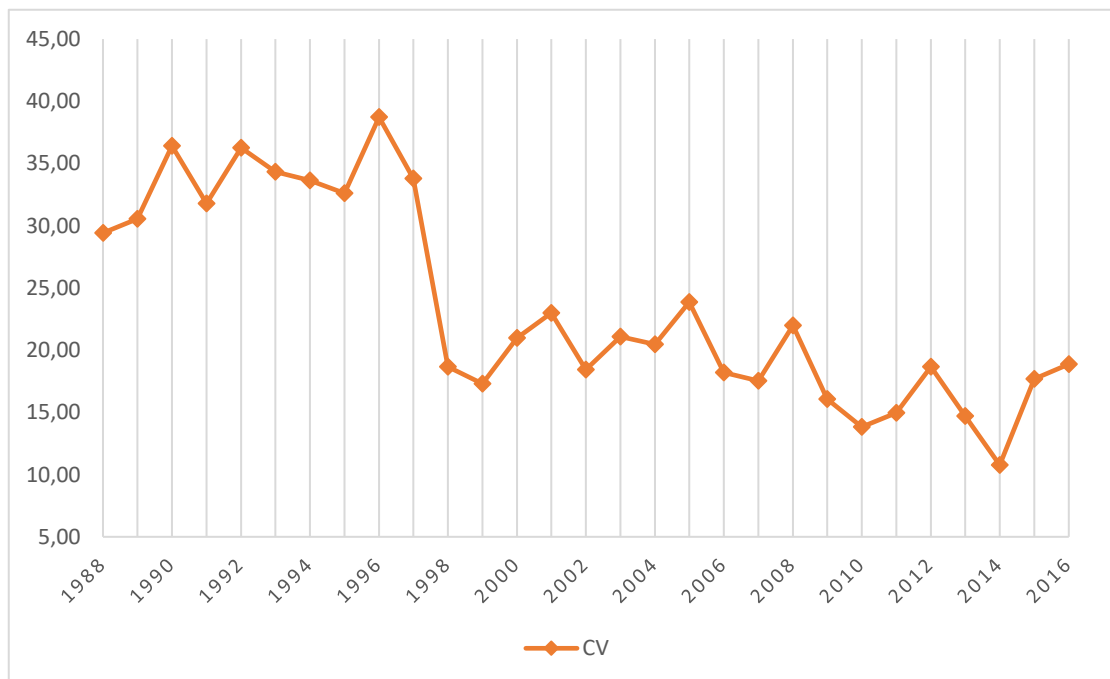
¹³² Ειδικά το 1998-2011

¹³³ Η μόνη με που εμφάνισε max νωρίτερα από το min.

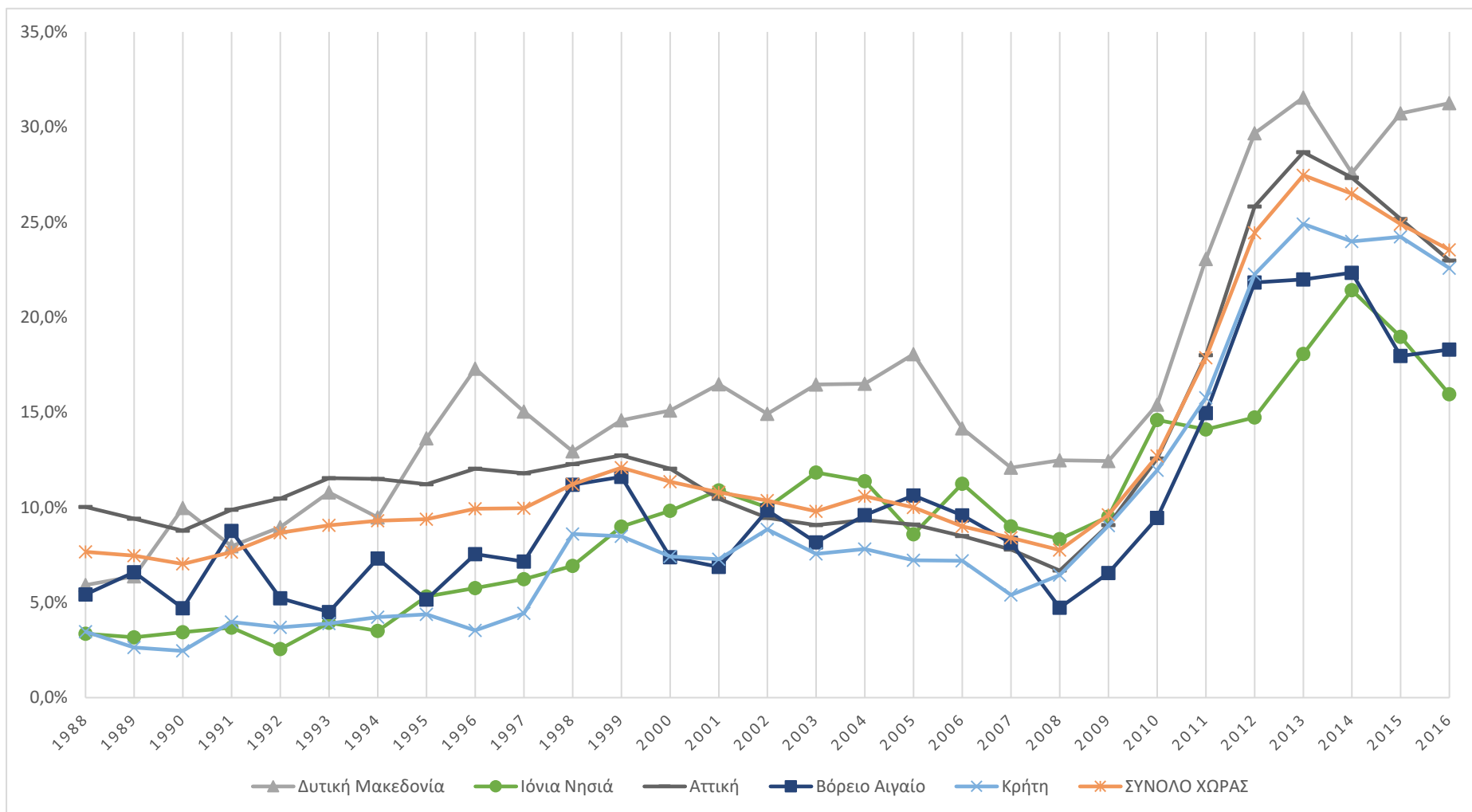
τιμών εμφανίζουν οι Ιόνια Νησιά (361,8%), Ήπειρος (346,6%) και Νότιο Αιγαίο (319,5%).

Από το συντελεστή μεταβλητότητας παρατηρείται ότι οι περιφερειακές ανισότητες στην κατανομή της ανεργία κινούνται σε υψηλά επίπεδα ($CV > 30$) έως 1997, την τριετία 1997-1999 μειώνονται απότομα ($CV = 17,30$) και συνεχίζουν με διακυμάνσεις μια καθοδική τάση. Αυτή κινείται μεταξύ $CV = 23,9$ (2005) έως $CV = 10,8$ (2014).

Διάγραμμα 4-5: Εξέλιξη του Συντελεστή Μεταβλητότητας του ποσοστού Ανεργίας Ελλάδα 1988-2016

Πηγή: Ελ.Στατ– ίδια επεξεργασία

Διάγραμμα 4-6: Εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας των περιφερειών και της Ελλάδας, 1988-2016

Πηγή: Eurostat – ίδια επεξεργασία

4.2.4 Τομεακή και περιφερειακή οργάνωση της παραγωγής 1988-2016

Παράλληλα με τη μέτρηση των ανισοτήτων, η πλήρης γνώση της αναπτυξιακής κατάστασης, των διαφαινόμενων τάσεων και των δυνατοτήτων μιας περιφέρειας απαιτεί την **ποσοτική διερεύνηση της εξειδίκευσης των περιφερειών, της εγκατάστασης των τομέων και τον προσδιορισμό του ρόλου των βασικών δραστηριοτήτων στην ανάπτυξη των περιφερειών**. Υπάρχουν πολλοί παράγοντες που **επιδρούν στην ειδίκευση κάθε περιφέρειας**. Η ύπαρξη φυσικών (γεωργικές εκτάσεις, παραγωγικότητα εδάφους, άρδευση, κλιματολογικές συνθήκες κ.α.) ή/και τουριστικών πόρων (αμμώδεις παραλίες, φυσικό κάλλος, αρχαιολογικά ευρήματα κ.α.), η ιστορική διαδρομή κάθε τόπου, αποτελούν κάποια μόνο από το κριτήρια που συμβάλλουν τελικά στην διαφορετική χωρική οργάνωση της παραγωγής.

Εκτός όμως των αντικειμενικών (δυσ- ή α- μεταβλητών) παραγόντων υπάρχουν και οι πιο «ευμετάβλητοι» ή εν δυνάμει μεταβλητοί που παίζουν σημαντικό ρόλο. Η συγκέντρωση πληθυσμού και η εξειδίκευση, η δυνατότητα ανάπτυξης R&D δραστηριοτήτων, η σύνδεση με ερευνητικά κέντρα και πανεπιστήμια, οι υποδομές, οι ακολουθούμενες πολιτικές, η χωροθέτηση δημοσίων υπηρεσιών κ.α. αποτελούν τέτοιους παράγοντες. Αυτοί τελικά ενδέχεται να συνυπάρχουν ως αιτία και αποτέλεσμα σε μια αυτοτροφοδοτούμενη αναπτυξιακή πορεία. Δημιουργώντας όρους σωρευτικής αιτιότητας κατά Myrdal (1957)¹³⁴.

Στη συνέχεια θα αναζητηθούν οι τομείς εκείνοι της παραγωγής που βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή και οδήγησαν την ανάπτυξη στη φάση της ανόδου της οικονομίας καθώς εκείνοι που λειτούργησαν ανασχετικά προς την κρίση. Σκοπός είναι να εξεταστεί η χωρική κατανομή τους. Η ανάλυση θα γίνει με βάση το ποσοστό απασχόλησης των περιφερειών σε κάθε έναν τομέα ανά έτος. Τα στοιχεία που παρουσιάζονται παρακάτω είναι εξ ολοκλήρου από την **Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία**¹³⁵. Από το 1981-1987 οι περιφέρειες κατηγοριοποιούνται διαφορετικά και η κατηγοριοποίησή τους αυτή δε βοηθάει να εξαχθούν συμπεράσματα, έστω για την υποπερίοδο αυτή μόνο. Οπότε θα γίνει ανάλυση μόνο για την περίοδο 1988-2016, ενώ θα εξεταστεί μόνο σε επίπεδο χώρας από τότε. Επιπρόσθετα, τα στοιχεία της Ελ. Στατ. είναι καταμετρημένα με βάση τις εξής κατηγορίες:

Πρωτογενής τομέας: Γεωργία, δασοκομία και αλιεία

Δευτερογενής τομέας: Ορυχεία και λατομεία, Μεταποίηση, Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού, Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση απόβλητων, Κατασκευές.

¹³⁴ Σύντομη περιγραφή στο 1.2.4 υποκεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

¹³⁵ Πηγή: <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SEL54/>- τελευταία πρόσβαση 1/2018

Τριτογενής τομέας: Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων, Μεταφορά και αποθήκευση, Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης, Ενημέρωση και επικοινωνία, Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες, Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες, Δημόσια διοίκηση και άμυνα. υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, Εκπαίδευση, Δραστηριότητες ανθρώπινης υγείας και κοινωνικής μέριμνας, Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία, Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, Δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών, Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών και φορέων.

Όπως παρατηρείται εμφανώς από τους πίνακες του παραρτήματος (Πίνακας 0-8 έως Πίνακας 0-13) η πανελλαδική τάση της κλαδικής ανάπτυξης επιβεβαιώνει την ανάλυση της βιβλιογραφίας στα παραπάνω κεφάλαια. Συγκεκριμένα, μειώνεται σταθερά η αγροτική απασχόληση από 27% το 1981 στο 12,4% το 2016. Το ίδιο ισχύει και για την απασχόληση στη βιομηχανία, που από 28% φτάνει στο 15,2%. Αντίστροφη πορεία ακολουθεί ο τριτογενής τομέας που το 1981 απασχολεί 45% του εργατικού δυναμικού και αυξάνεται στο 72,4% το 2016. Εξού και το συμπέρασμα περί **τριτογενοποίησης της παραγωγής**.

Παρακάτω εξάγονται συμπεράσματα με βάση το δείκτη τοπικής ειδικευσης (Πολύζος, 2011:108). Αυτός υπολογίζεται από τη σχέση:

$$LQ_{ir} = \frac{E_{ir}}{E_r} \div \frac{E_{in}}{E_n} = \left(\frac{E_{ir}}{E_r} \right) \times \left(\frac{E_n}{E_{in}} \right), \quad (4.2)$$

όπου

E_{ir} = η απασχόληση του κλάδου i στην περιφέρεια r

E_r = η συνολική απασχόληση στην περιφέρεια r

E_{in} = η απασχόληση του κλάδου i στο σύνολο της χώρας, δηλαδή $E_{in} = \sum_1^n E_{ir}$

E_n = η συνολική απασχόληση της χώρας, δηλαδή $E_n = \sum_1^n E_r$

Ως προς την παραγωγική οργάνωση κάθε μιας περιφέρειας αλλά και τη σχέση της με την εθνική οργάνωση (Πίνακας 4-1) παρατηρούμε ότι:

Ανατολική Μακεδονία & Θράκη: Μέχρι και το 1996 ο αγροτικός τομέας απασχολεί τους περισσότερους εργαζόμενους, έπειτα τη σκυτάλη παίρνει ο τριτογενής. Παρόλα αυτά σε όλο το διάστημα μελέτης (1981-2016), η συγκεκριμένη περιφέρεια **παραμένει στις δύο πιο ειδικευμένες στον πρωτογενή τομέα**, με σταθερά υψηλότερο ποσοστό απασχόλησης με το εκάστοτε ετήσιο εθνικό. Παράλληλα υπολείπεται σταθερά στις υπηρεσίες.

Κεντρική Μακεδονία: Ξεκινάει με την απασχόληση να είναι σχεδόν ισοκατανεμημένη με 30% σε πρωτογενή και δευτερογενή και 40% στον τριτογενή τομέα. Παρατηρείται ότι μέχρι το 2008, κυρίως μειώνεται ο αγροτικός τομέας και ενισχύονται οι υπηρεσίες, ενώ μέσα στην κρίση υποχωρεί περαιτέρω και η βιομηχανία. Η κεντρική Μακεδονία **δε δείχνει να διαφέρει σημαντικά από την εθνική κατανομή** της απασχόλησης καθόλη την εξεταζόμενη περίοδο.

Δυτική Μακεδονία: Κι αυτή η περιφέρεια ξεκινάει με ισοκατανεμημένη την απασχόληση σε 35% για τους δύο πρώτους τομείς και 30% για τις υπηρεσίες. Μέχρι και το 2009 φαίνεται να αντέχει η απασχόληση στη βιομηχανία γύρω στο 30% ενώ μειώνεται ο πρωτογενής σε όφελος του τριτογενούς. Ύστερα παρουσιάζεται μείωση σημαντική (από 30,2% φτάνει στο 22,8%) στην απασχόληση του δευτερογενούς. Γενικά φαίνεται η Δυτική Μακεδονία **να είναι η πιο ειδικευμένη στη βιομηχανία**, έχει πάνω από το εθνικό ποσοστό απασχόλησης και στον αγροτικό τομέα, ενώ παράλληλα υπολείπεται σταθερά στις υπηρεσίες.

Ήπειρος: Το 1991 ξεπερνάει ο τριτογενής τομέας για πρώτη φορά την απασχόληση του πρωτογενούς. Από εκεί και αργότερα δεν αλλάζει κάτι από τις γενικές τάσεις. Αξίζει να αναφερθεί ότι η Ήπειρος **ειδικεύεται στον πρωτογενή τομέα** και υπολείπεται στον τριτογενή, ενώ από το 1997 ουσιαστικά προσεγγίζει το εθνικό ποσοστό στη βιομηχανία.

Θεσσαλία: Το 1990 είναι το έτος που ο τριτογενής ξεπερνάει σε απασχόληση των πρωτογενή τομέα. Ο τελευταίος μέχρι το 2010 απασχολεί το περίπου 20% των εργαζομένων ενώ μετά αυξάνεται στο 25% και μένει σχετικά σταθερά. Από το 1993 η βιομηχανία χάνει ποσοστό (από 27% μειώνεται στο 20%) και μειώνεται αργά έπειτα. Η Θεσσαλία **ειδικεύεται στον πρωτογενή** τομέα και γενικά προσεγγίζει τα εθνικά επίπεδα του δευτερογενούς. Παρουσιάζει εντούτοις σταθερά χαμηλότερα ποσοστά απασχόλησης στις υπηρεσίες.

Ιόνια Νησιά: Το 1990 είναι και εδώ το έτος που ξεπερνάει ο τριτογενής τον πρωτογενή σε απασχόληση. Οι συνήθεις τάσεις δρουν κι εδώ και οι υπηρεσίες γίνονται ηγεμονικές. Από το 1993 απασχολούν πάνω από τους μισούς. Παρόλα αυτά, **μέχρι και το 2014 φαίνεται να ειδικεύονται στην αγροτική παραγωγή**, ενώ ο τριτογενής τομέας **γενικά προσεγγίζει το εθνικό ποσοστό** και το ξεπερνά το 2015. Δε παρουσιάζει σημαντική απασχόληση το δευτερογενή τομέα (10-15%).

Δυτική Ελλάδα: Το 1998 είναι το έτος καμπής που αναλαμβάνει την πρωτιά ο τριτογενής τομέας. Το 1988 ένας στους δύο εργαζόμενους δούλευε στον πρωτογενή τομέα (48,5%) ενώ το 2008 ήταν ένας στους πέντε (20,1%). Από τότε το ποσοστό ανέβηκε στο 25%, μέσα στην κρίση. Καθόλη τη διάρκεια η Δυτική Ελλάδα **ειδικεύεται στον πρωτογενή τομέα**.

Στερεά Ελλάδα: Το 1993 είναι το αντίστοιχο έτος καμπίς που ξεπερνάει ο τριτογενής τον πρωτογενή σε απασχόληση. Ενώ από το 2006 φαίνεται να υπάρχει αυξητική τάση στον τελευταίο. Όσον αφορά την απασχόληση στη βιομηχανία εμφανίζεται σε ψηλά ποσοστά, 30% και πέφτει σταδιακά στο 25%. Η περιφέρεια αυτή, διαχρονικά, **ειδικεύεται τόσο στον πρωτογενή όσο και στον δευτερογενή τομέα (δευτερο μεγαλύτερο ποσοστό)**, ενώ κατά συνέπεια υστερεί σημαντικά στον τριτογενή τομέα.

Αττική: Ειδική προφανώς περιφέρεια, με τον πρωτογενή τομέα να υπάρχει οριακά, τη βιομηχανία να βαίνει φθίνουσα από 34% (1988) στο 15% (2016) και τον τριτογενή τομέα σταθερά κυρίαρχο από 65% στο 85%. **Σταθερά η πιο ειδικευμένη περιφέρεια στις υπηρεσίες**, ενώ μέχρι και το 1995 υπερτερούσε και στη βιομηχανία.

Πελοπόννησος: Το 1998 είναι το έτος καμπίς που αναλαμβάνει την πρωτιά ο τριτογενής τομέας. Η βιομηχανία κινείται από 20% στο 15%, ενώ η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα μειώθηκε από 52% σε 29%. Προφανώς οι διαφορές αυτές ενίσχυσαν και ενισχύθηκαν από την ανάπτυξη των υπηρεσιών. Η Πελοπόννησος είναι **σταθερά ειδικευμένη στον πρωτογενή τομέα**.

Βόρειο Αιγαίο: Ήδη από το 1988, ο τριτογενής τομέα απασχολεί το 52% και σταθερά αυξάνεται μέχρι και 75% (2011, 2013). Γενικά ενώ **φαίνεται να ειδικεύεται στις υπηρεσίες**, ανά καιρούς παρουσιάζει **ποσοστά πάνω από το εθνικό και στον πρωτογενή τομέα**. Αντίθετα υστερεί στη βιομηχανία, σχετικά με τη χώρα.

Νότιο Αιγαίο: Παρουσιάζει αρκετά σταθερές τάσεις. Ο πρωτογενής τομέας είναι υπολειπόμενος κατά πολύ, ενώ ο δευτερογενής προσεγγίζει τα εθνικά ποσοστά. Είναι μετά την Αττική η δεύτερη πιο ειδικευμένη περιφέρεια στον τριτογενή τομέα, με ποσοστά απασχόλησης να φτάνουν το 2015 το 81%.

Κρήτη: Το 1993 είναι το έτος καμπίς που αναλαμβάνει την πρωτιά ο τριτογενής τομέας. Η Κρήτη είναι ένα νησί με πολύ αναπτυγμένο αρχικά τον πρωτογενή τομέα. Το 1988 απασχολούνταν σχεδόν οι μισοί εργαζόμενοι σε αυτόν (47%) ενώ πλέον το 2016 έφτασε το ποσοστό στο 15%. Κι εδώ ακολουθήθηκαν οι γενικές τάσεις, με μεγαλύτερη ένταση όμως. Ο τριτογενής τομέας απασχολούσε το 1988 το 36% και έφτασε το 2016 στο 73%. Παρόλα αυτά η Κρήτη **ειδικεύεται διαχρονικά στον πρωτογενή τομέα**. Ενώ η αύξηση του τριτογενούς, τον φτάνει σε ποσοστά γύρω από το εθνικό. Ακόμα **η πτώση της απασχόλησης στη βιομηχανία σε επίπεδο χώρας καθώς και η σταθεροποίηση του ποσοστού απασχόλησης στην Κρήτη**, οδήγησε από το 2008 να είναι εφάμιλλο το ένα του άλλου.

Γενικά, παρατηρείτε ότι στον πρωτογενή τομέα πολλές περιφέρειες να έχουν ποσοστά απασχόλησης μεγαλύτερα του εθνικού. Ενώ υψηλά ποσοστά σε σχέση με το εθνικό παρουσιάζουν στο δευτερογενή οι εξής: η Δ. Μακεδονία λόγω της εγκατάστασης

σταθμών παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, η Στερεά Ελλάδα λόγω των βιομηχανικών περιοχών της Εύβοιας και της Βοιωτίας¹³⁶ και η Πελοπόννησος λόγω της βιομηχανικής περιοχής της Κορινθίας. Ο τριτογενής τομέας ουσιαστικά είναι αυτός που απασχολεί όλο και μεγαλύτερο ποσοστό εργαζομένων σε όλες τις περιφέρειες. Αλλά η πρωτεύουσα και τα νησιά (λόγω τουρισμού) έχουν υψηλότερα ποσοστά από το εθνικό. Τελικά φανερώνεται ότι η ελληνική οικονομία ρέπει προς δραστηριότητες του τριτογενούς τομέα, κάτι που συνεχίστηκε, αν δεν εντάθηκε μέσα στην κρίση. Επιπλέον, φανερώνεται μια ξεκάθαρη πόλωση των πιο ανταγωνιστικών και με υψηλή προστιθέμενη αξία δραστηριοτήτων στην περιοχή της πρωτεύουσας και στα νησιά. Κάτι που δυσχεραίνει μελλοντικές τάσεις ισόρροπης ανάπτυξης.

---

¹³⁶ Αποτελούν τρανταχτό παράδειγμα των ορίων του δείκτη Α.Ε.Π., αφού ουσιαστικά είναι επιχειρήσεις της πρωτεύουσας.

Πίνακας 4-1: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης περιφερειών Ελλάδας ανά τομέα 1988-2016

Πηγή: Ελ.Στατ– ίδια επεξεργασία

	1988			1989			1990			1991			1992			1993			1994			1995			1996			1997					
	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο			
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓
Κεντρική Μακεδονία	↑	↑	↓	→	→	↓	→	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	→	↑	→	→	↑	→	→	↑	→	→	↑	→	→	↑	→	→	↑	→
Δυτική Μακεδονία	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	→	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓
Ήπειρος	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓
Θεσσαλία	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓
Ιόνια Νησιά	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	→	↑	↓	↓	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→
Δυτική Ελλάδα	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓
Στερεά Ελλάδα	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓
Αττική	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑
Πελοπόννησος	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓
Βόρειο Αιγαίο	→	↓	↑	→	↓	↑	↓	↓	↑	→	↓	↑	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	→	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→
Νότιο Αιγαίο	↓	↓	↑	↓	→	↑	↓	↓	↑	↓	→	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	→	↑	↓	↓	↑	↓	→	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑
Κρήτη	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	→	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓

Υπόμνημα

- για $LQ < 0.9$
- για $0.9 \leq LQ < 1.1$
- για $1.1 \leq LQ$

(συνέχεια ½ του Πίνακας 4-1: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης περιφερειών Ελλάδας ανά τομέα 1988-2016)

	1998			1999			2000			2001			2002			2003			2004			2005			2006			2007		
	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	↑	↓	↓	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	→	↓
Κεντρική Μακεδονία	→	↑	→	→	↑	→	→	↑	→	→	↑	→	→	↑	→	→	↑	→	→	↑	→	→	↑	→	→	↑	→	→	↑	→
Δυτική Μακεδονία	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓
Ήπειρος	↑	→	↓	↑	→	→	↑	→	→	↑	→	→	↑	→	↓	↑	→	→	↑	→	→	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	→	↓
Θεσσαλία	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	→	↓
Ιόνια Νησιά	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→
Δυτική Ελλάδα	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓
Στερεά Ελλάδα	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓
Αττική	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑
Πελοπόννησος	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓
Βόρειο Αιγαίο	→	↓	→	↑	↓	→	↑	→	→	↑	↓	→	↑	↓	→	→	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→
Νότιο Αιγαίο	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	→	↓	→	→	↓	→	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑
Κρήτη	↑	↓	↓	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→

Υπόμνημα

- για $LQ < 0.9$
- για $0.9 \leq LQ < 1.1$
- για $1.1 \leq LQ$

(συνέχεια 2/2 του Πίνακας 4-1: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης περιφερειών Ελλάδας ανά τομέα 1988-2016)

	2008			2009			2010			2011			2012			2013			2014			2015			2016		
	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	↑	→	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	→	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓
Κεντρική Μακεδονία	→	↑	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	↑	→	→	↑	↑	→	↑	→	→
Δυτική Μακεδονία	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓
Ήπειρος	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	→	→	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	→	↓
Θεσσαλία	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	→	↓	↑	↑	↓	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	→	↓
Ιόνια Νησιά	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	→	→	↑	→	→	↓	↓	→	↓	↓	↑
Δυτική Ελλάδα	↑	↓	→	↑	↓	↓	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	→	↑	↓	↓
Στερεά Ελλάδα	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑	↓
Αττική	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑
Πελοπόννησος	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	→	↓	↑	→	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓	↑	↓	↓
Βόρειο Αιγαίο	↑	↓	→	→	↓	→	→	↓	→	↓	↓	→	→	→	→	→	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→
Νότιο Αιγαίο	↓	↓	↑	↓	→	→	↓	↑	→	↓	→	→	↓	↑	→	↓	↑	→	↓	→	→	↓	↓	↑	↓	→	→
Κρήτη	↑	↓	→	↑	→	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	↓	→	↑	→	→	↑	→	→	↑	↓	→	↑	↓	→

Υπόμνημα

- για $LQ < 0.9$
- για $0.9 \leq LQ < 1.1$
- για $1.1 \leq LQ$

4.3 Δείκτες αποτύπωσης της κερδοφορίας του κεφαλαίου στην Ελλάδα

Η οικονομική ανάπτυξη γίνεται αντιληπτή σε επίπεδο χώρας. Εκτός του ότι δεν υπάρχουν στοιχεία για την κερδοφορία σε επίπεδο NUTS II, θεωρείται ότι δεν εξυπηρετεί την υπόθεση εργασίας μια τέτοια αναζήτηση. Επιπλέον, ο σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να ακτινογραφήσει γενικές τάσεις που αφορούν το βασικό καπιταλιστικό νόμο για την οικονομική ανάπτυξη, αυτόν της κερδοφορίας. Ακόμα το περιβάλλον που ελκύει επενδύσεις είναι η χώρα, μέσα από τους νόμους της, τη γενική της πολιτική και γενικά μέσω της κεντρικής διοίκησης. Όπως περιγράφηκε και στο κεφάλαιο 3, ανεξαρτήτως «επενδυτικών» πλεονεκτημάτων ή μειονεκτημάτων κάθε περιφέρειας, οι επενδύσεις γίνονται βάσει του γενικού εθνικού σχεδιασμού ή τουλάχιστον πολιτικής. Οπότε η ανάλυση σε επίπεδο χώρας κρίνεται χρήσιμη και αναγκαία.

Η αποτύπωση της κερδοφορίας γενικά και ως τάση -της δύναμης αυτής που κινεί τον ΚτΠ- θα επιχειρηθεί να γίνει, μέσα από τη διερεύνηση δύο δεικτών, των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου και της απόδοσης αποθέματος κεφαλαίου των επιχειρήσεων. Εδώ έγινε κατορθωτό να βρεθούν στοιχεία από το 1981 και είναι όλα πρωτογενή.

4.3.1 Εξέλιξη των Επενδύσεων στην Ελλάδα 1981-2016

Οι επενδύσεις αποτελούν τη μορφή που παίρνει η πίστη του υποκειμένου στην επίτευξη κέρδους. Ή όπως ορίζεται πιο ορθόδοξα, επένδυση είναι κάθε υλικό, διαρκές, παραγωγικό αγαθό που δεν καταναλώνεται με τη χρησιμοποίησή του, αλλά συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικής υποδομής μιας χώρας/επιχείρησης. Συμβάλλει δηλαδή στη δημιουργία νέου κεφαλαιουχικού εξοπλισμού (νέα κτίρια, νέες εγκαταστάσεις, νέος μηχανολογικός εξοπλισμός, επεκτάσεις). Οι επενδύσεις διακρίνονται σε ιδιωτικές και δημόσιες ανάλογα με το φορέα (ιδιωτικό ή δημόσιο) και το σκοπό (κέρδος ή κοινωνική ωφέλεια). Διακρίνονται, επίσης, σε καθαρές και ακαθάριστες επενδύσεις. Οι τελευταίες περιλαμβάνουν και τις αποσβέσεις, ενώ οι καθαρές επενδύσεις περιλαμβάνουν την καθαρή προσθήκη στο κεφάλαιο και τα αποθέματα προϊόντων στην οικονομία.

Το ύψος και το είδος¹³⁷ των επενδύσεων που πραγματοποιούνται σε μια περιφέρεια αξιολογούνται ως σημαντικές μεταβλητές για την περιφερειακή ανάλυση. Εν προκειμένου, λόγω της αρχικής υπόθεσης εργασίας, η ανάλυση εστιάζεται σε επίπεδο χώρας. Θεωρείται ότι οι επενδύσεις είναι ένας χαρακτηριστικός δείκτης της ελκυστικότητας μιας οικονομίας, άρα κατά προέκταση της μελλοντικής της ανάπτυξης, αύξησης της ανταγωνιστικότητάς¹³⁸ της και της απόδοσης τελικά κέρδους

¹³⁷ Δημόσια ή ιδιωτική, έντασης κεφαλαίου ή εργασίας, σε ποιον κλάδο γίνεται,

¹³⁸ Με την έννοια οικονομικής κερδοφορίας

στον επενδυτή. Ειδικά οι ιδιωτικές επενδύσεις παγίων κεφαλαιουχικών αγαθών είναι εκείνες οι οποίες έχουν μεγάλη σημασία για την ανάπτυξη και τη διεύρυνση της παραγωγικής βάσης της οικονομίας. Σύμφωνα με τον Ο.Ο.Σ.Α:

Ο σχηματισμός ακαθάριστου πάγιου κεφαλαίου ορίζεται ως η απόκτηση (συμπεριλαμβανομένων των αγορών νέων ή μεταχειρισμένων περιουσιακών στοιχείων) και η δημιουργία περιουσιακών στοιχείων από τους παραγωγούς για την ιδιωτική τους χρήση. [...]Περιλαμβάνονται μόνο εκείνα τα περιουσιακά στοιχεία που προκύπτουν ως αποτέλεσμα διαδικασίας παραγωγής που αναγνωρίζεται στους εθνικούς λογαριασμούς.

Τα στοιχεία που παρουσιάζονται παρακάτω είναι εξ ολοκλήρου από τον **Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης**¹³⁹. Ο δείκτης αποτυπώνει τον εθνικό ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης (annual growth rate) για τα έτη 1981-2016 και παρουσιάζεται γραφικά στο **Διάγραμμα 4-7**. Επιλέχτηκε αυτός αντί άλλου, γιατί ο ρυθμός αύξησης (ή μείωσης) των επενδύσεων αναδεικνύει καλύτερα τη φερεγγυότητα (ή την απουσία της) της εθνικής οικονομίας, την ανταγωνιστικότητά της για το ιδιωτικό κέρδος.

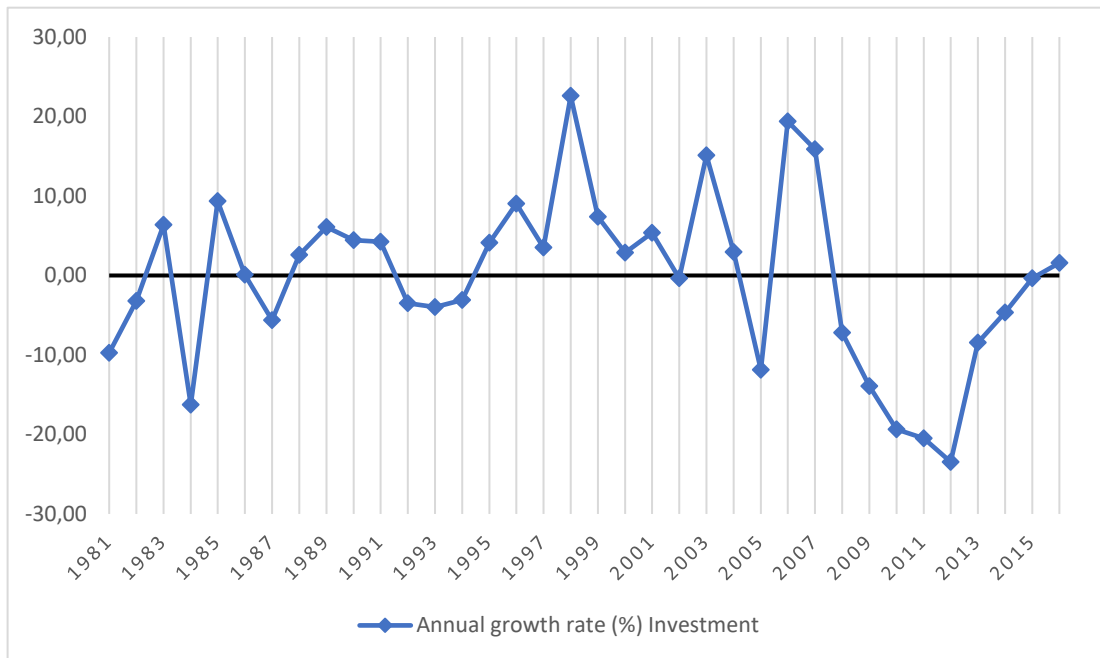
Όπως προκύπτει, η εξέλιξη των επενδύσεων μπορεί να χωριστεί σε 3 υποπεριόδους: 1981-1994, 1995-2007, 2008-2016. Κάτι το οποίο συμφωνεί και με τα δεδομένα της βιβλιογραφικής ανάλυσης του 2^{ου} Κεφαλαίου. Ειδικότερα **ο ρυθμός της περιόδου 1981-1994 αυξάνεται και μειώνεται σχεδόν ανά διετία** και όσο πλησιάζει στο 1994 μειώνεται το εύρος μεταβολής του. Στη συνέχεια, για μια σειρά από λόγους, μεταξύ των οποίων οι αυξημένοι πόροι από την Ε.Ε. και οι δαπάνες κατασκευής των έργων για τους Ολυμπιακούς Αγώνες, **οι επενδύσεις της περιόδου 1995-2007 δείχνουν μια σταθερή άνοδο έστω και με κυμαινόμενο ρυθμό.** Σημαντική επισήμανση, ενδεικτική και της «ευφορίας» της περιόδου είναι η αύξηση 23% στις επενδύσεις του 1998 σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Αλλά και η στιγμιαία μείωση 12% το 2005, αμέσως μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες, αποδεικνύει εν μέρει και τις αιτίες των προηγούμενων αυξήσεων. Τέλος, κατά την **περίοδο της κρίσης 2008-2016 υπήρξε όχι απλά μείωση των επενδύσεων αλλά μέχρι το 2012 παρουσιάζεται αύξηση του ρυθμού μείωσης κάθε έτος** και το 2012, μάλιστα, φτάνει το -23,5% σε σχέση με το 2011.

¹³⁹ Πηγή: <https://data.oecd.org/gdp/investment-gfcf.htm#indicator-chart>, τελευταία πρόσβαση 1/2018

Πίνακας 4-2: Ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης των επενδύσεων στην Ελλάδα 1981-2016

Έτος	Ρυθμός .Επενδύσεων.
1981	-9,75
1982	-3,22
1983	6,36
1984	-16,24
1985	9,35
1986	0,11
1987	-5,63
1988	2,57
1989	6,11
1990	4,46
1991	4,25
1992	-3,49
1993	-3,99
1994	-3,08
1995	4,13
1996	9,05
1997	3,50
1998	22,59
1999	7,40
2000	2,86
2001	5,37
2002	-0,33
2003	15,10
2004	2,96
2005	-11,88
2006	19,39
2007	15,89
2008	-7,19
2009	-13,93
2010	-19,35
2011	-20,50
2012	-23,46
2013	-8,43
2014	-4,68
2015	-0,35
2016	1,58

Πηγή: Ο.Ο.Σ.Α

Διάγραμμα 4-7: Ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης των επενδύσεων στην Ελλάδα 1981-2016

Πηγή: Ο.Ο.Σ.Α – ίδια επεξεργασία

4.3.2 Εξέλιξη της απόδοσης του αποθέματος κεφαλαίου στην Ελλάδα 1981-2015

Επιδίωξη κάθε επιχειρηματικής κίνησης είναι η επίτευξη όσο γίνεται μεγαλύτερου κέρδους. Η πίστη ότι το περιβάλλον μιας εθνικής οικονομίας μπορεί να στο αποφέρει, είναι η κινητήρια δύναμη για επενδύσεις σε αυτήν. Με άλλα λόγια, αποτελεί σημαντικό κριτήριο επενδυτικής απόφασης η απόδοση του κεφαλαίου. Γι' αυτό παρακάτω γίνεται **χρήση του δείκτη APNDK της AMECO**.

Εν προκειμένου, μέσου του δείκτη της καθαρής απόδοσης από το καθαρό απόθεμα κεφαλαίου (net returns on net capital stock) θεωρείται ότι προβάλλεται με έναν τρόπο η ελκυστικότητα του ελληνικού ΚτΠ προς τις επενδύσεις. Ο δείκτης αυτός προκύπτει¹⁴⁰ από το λόγο της διαφοράς της αμοιβής (αποζημιώσεις) της εργασίας (Compensation of employees) από τα καθαρά έσοδα (net domestic income) προς το καθαρό απόθεμα κεφαλαίου (net capital stock). Τα στοιχεία προέρχονται εξ ολοκλήρου από την **AMECO**¹⁴¹. Είναι ποσοστά με σταθερά (100) την τιμή του δείκτη 2010. Μια γενική επισήμανση καθόλα χρήσιμη, είναι ότι ο δείκτης ήταν ήδη σε πολύ χαμηλά επίπεδα συγκρινόμενος με αυτόν της δεκαετίας του 1960 και αρχών του 1970, συνεπώς η

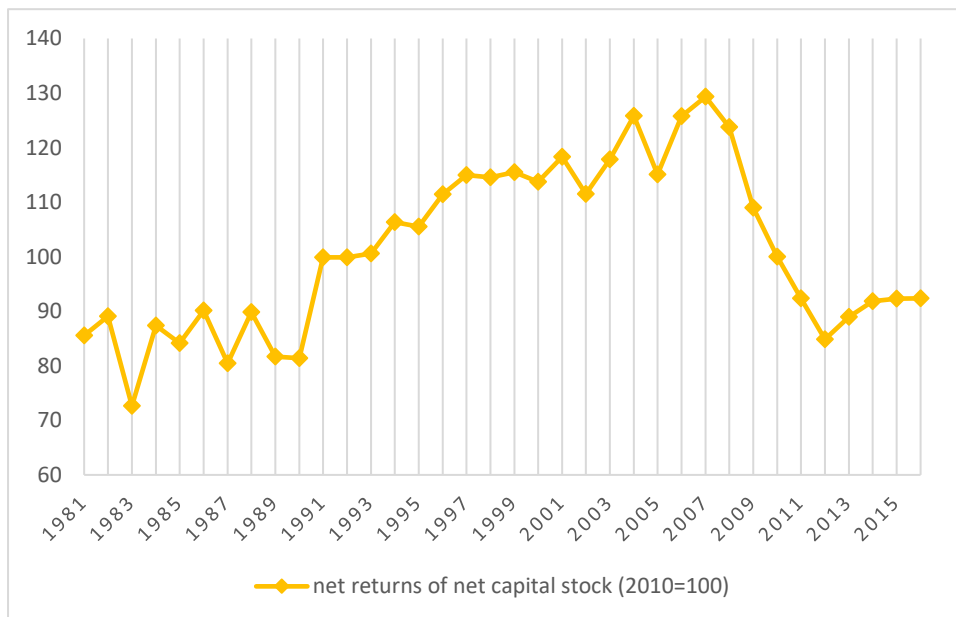
¹⁴⁰ σύμφωνα με την AMECO: τελευταία πρόσβαση 1/2018

Πηγή: http://ec.europa.eu/economy_finance/ameco/HelpHtml/apndk.html τελευταία πρόσβαση 1/2018

¹⁴¹ Πηγή: http://ec.europa.eu/economy_finance/ameco/user/serie/SelectSerie.cfm τελευταία πρόσβαση 1/2018

κατάσταση ήταν εύθραυστη γενικότερα, ανεξαρτήτως των διακυμάνσεων της εξεταζόμενης περιόδου.

Στο εξεταζόμενο διάστημα όμως, όπως φαίνεται και στο **Διάγραμμα 4-8**, η απόδοση μπορεί να χωριστεί σε τρεις περιόδους. Στην πρώτη, **1981-1990**, ο δείκτης κινείται σε χαμηλά ποσοστά, περίπου στο 85% της τιμής του 2010. Αισθητά χαμηλότερα επίπεδα από ότι τα χρόνια πριν το 1970 (κοντά στο 1/3) αν κοιτάξει κανείς όλη τη χρονοσειρά του δείκτη. Ενώ στη δεύτερη περίοδο, **1991-2007**, παρουσιάζεται μια εμφανής αύξηση του από το 100% (1991) στο 130% (2007). Αξίζει να παρατηρηθεί ότι η ανάκαμψη του συμπέφτει με την εποχή εισοδηματικής λιτότητας 1985 που εγκαινιάζεται από τον πρωθυπουργό Α. Παπανδρέου και συνεχίζεται τον Κ. Μητσοτάκη. Η συνθήκη του Μάαστριχτ (1992) αποτελεί επιστέγασμα και καταλύτη αυτής της πολιτικής¹⁴². Όμως σύμφωνα με Ιωακείμογλου και Μηλιό (2005:10) η επίδραση της φθίνουσας παραγωγικότητας του κεφαλαίου ήταν αποφασιστικότερης σημασίας από εκείνην του μεριδίου των μισθών. Ως εκ τούτου η αύξηση της απόδοσης από τα μέσα του 1990 φαίνεται να εξηγείται καλύτερα από την ανοδική πορεία της παραγωγικότητας κεφαλαίου. Τέλος από το **2008 και έπειτα**, έχοντας εισέλθει στην συστημική κρίση ο δείκτης πέφτει κατακόρυφα και το 2012 φτάνει στο χαμηλότερο σημείου του 85%. Η μικρή αύξηση στη συνέχεια δε μπορεί να συγκριθεί με τα προ κρίσης επίπεδα.

Διάγραμμα 4-8: Καθαρή απόδοση του καθαρού αποθέματος κεφαλαίου στην Ελλάδα 1981-2016 *Πηγή: AMECO – ίδια επεξεργασία*

¹⁴² Η οικονομική πολιτική που θεωρεί ότι η μείωση του κόστους εργασίας είναι αποφασιστικής σημασίας για τη βελτίωση της κερδοφορίας και της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων, την αύξηση των επενδύσεων και τη μείωση της ανεργίας. Αποτελέσματα της εκείνη την περίοδο ήταν η άνοδος της ανεργίας, η συνακόλουθη άνοδος της εργασιακής ανασφάλειας και η υποχώρηση των συλλογικών αξιών. (Ιωακείμογλου, Μηλιός, 2005:10-11)

Πίνακας 4-3: Καθαρή απόδοση του καθαρού αποθέματος κεφαλαίου στην Ελλάδα 1981-2016

Έτος	Απόδοση Αποθ. Κεφ.
1981	85,5
1982	89,1
1983	72,7
1984	87,4
1985	84,1
1986	90,1
1987	80,4
1988	89,8
1989	81,7
1990	81,4
1991	99,9
1992	99,9
1993	100,6
1994	106,3
1995	105,5
1996	111,5
1997	114,9
1998	114,5
1999	115,5
2000	113,7
2001	118,3
2002	111,5
2003	117,8
2004	125,8
2005	115,1
2006	125,8
2007	129,3
2008	123,8
2009	109,0
2010	100,0
2011	92,4
2012	84,8
2013	89,0
2014	91,9
2015	92,3
2016	92,4

Πηγή: AMECO – ίδια επεξεργασία

4.4 Συμπεράσματα

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν μπορούν να αναλυθούν σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει αυτά που συνδέουν την ανάπτυξη με την κλαδική οργάνωση, απαντάνε δηλαδή στο ερώτημα, αν συσχετίζεται η τοπική ειδίκευση με τις αναπτυξιακές προοπτικές της περιφέρειας. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει αυτά που συσχετίζουν την κατανομή των άνω δεικτών με το χώρο της Ελλάδας, απαντάνε δηλαδή στο ερώτημα, αν πολώνεται κάπου η ανάπτυξη. Τέλος, η χρονική συσχέτιση των θετικών (ή αρνητικών) τάσεων περιφερειακής σύγκλισης με τα διαστήματα «εθνικής» ανάπτυξης. Όλα τα συμπεράσματα αποτελούν σύνθεση των παρατηρήσεων καθενός δείκτη.

Συγκεκριμένα, στην πρώτη ομάδα ανήκουν τα εξής πιο ειδικά:

1. **Οι περιφέρειες που ειδικεύονται στον πρωτογενή τομέα παρουσιάζονται παραγωγικά αδύναμες.** Οι κυρίαρχα τριτογενοποιημένες περιοχές Αττικής και Νοτίου Αιγαίου παρουσιάζουν υψηλό κ.κ.Α.Ε.Π. Ακολουθούν οι βιομηχανικές περιοχές της Στερεάς Ελλάδας, της Δυτικής Μακεδονίας αλλά και της Πελοποννήσου. Αντίθετα οι υπόλοιπες περιφέρειες και ειδικά αυτές με σημαντικά ποσοστά πρωτογενή τομέα εμφανίζουν χαμηλό κ.κ. Α.Ε.Π. Από εδώ φαίνεται μια πρώτη σημαντική συσχέτιση της κλαδικής ειδίκευσης της παραγωγής με τη δυνατότητα ανάπτυξης κάθε περιφέρειας.
2. **Η Αττική κυριαρχεί στο δείκτη του κ.κ. εισοδήματος εμφανώς.** Ενώ γενικά φαίνεται ότι πλην αυτής το Νότιο Αιγαίο, τα Ιόνια νησιά εμφανίζουν ανοδικές τάσεις. Επιπλέον, Βόρειο Αιγαίο και Δυτική Μακεδονία εμφανίζουν ποσά κοντά στο εθνικό.
3. **Οι υπόλοιπες περιφέρειες που ειδικεύονται στον πρωτογενή τομέα γενικά εμφανίζουν χαμηλά ποσοστά κ.κ. εισοδήματος σε σχέση με το εθνικό.**
4. **Ο τουρισμός αποτελεί ανάχωμα για την ανεργία.** Τα νησιά και η Πελοπόννησος διατηρούν χαμηλή ανεργία.
5. **Ενώ ο πρωτογενής τομέας φαίνεται λιγάκι πιο ανθεκτικός στην ανεργία από το δευτερογενή.** Περιφέρειες του πρωτογενή εμφανίζουν ποσοστό ανεργίας κοντά στο εθνικό.
6. **Σταθερά υψηλά ποσοστά ανεργίας έχουν οι βιομηχανικές περιφέρειες, Δ. Μακεδονία και Στερεά.**

Και πιο συνολικά συμπεράσματα:

7. **Οι περιφέρειες του τριτογενούς τομέα και ειδικά τα νησιά αποτελούν ατμομηχανή της ανάπτυξης.** Συγκεντρώνουν γύρω τους υψηλό Α.Ε.Π. και εισόδημα, ενώ φαίνονται να είναι ανθεκτικά στην ανεργία.

8. **Περιφέρειες που συνδυάζουν πρωτογενή τομέα και τουρισμό** (Β.Αιγαίο, Κρήτη, Πελοπόννησος) **καθώς και εκείνες που έχουν κυρίως τουριστική οικονομία** (Νότιο Αιγαίο) **εμφανίζουν υψηλότερο δείκτη ανθεκτικότητάς στην κρίση από άλλες.**

9. **Ο τριτογενής τομέας** αναπτύσσεται ιδιαίτερα στα νησιά και την Αττική. Πράγμα που σημαίνει ότι **κυρίαρχο τμήμα του αποτελεί ο τουρισμός.**

Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν τα εξής συμπεράσματα:

10. Η Αττική και το Νότιο Αιγαίο παρουσιάζουν σε όλους τους δείκτες τα «καλύτερα» ποσοστά. Γενικά φαίνεται **πόλωση του τριτογενούς τομέα στην περιοχή της πρωτεύουσας και των νησιών της.**

11. Η **ανατολική πλευρά της Ελλάδας παρουσιάζει πιο ευνοϊκή θέση** στην αναπτυξιακή προοπτική της οικονομίας. Ενώ η δυτική πλευρά φαίνεται περισσότερο εγκλωβισμένη σε χαμηλούς δείκτες ανάπτυξης.

12. Η **χωρική ανάπτυξη της Ελλάδας βασίζεται σε πόλους.** Παρατηρώντας μακροσκοπικά το πού και γιατί εμφανίζεται αναπτυξιακή προοπτική, συμπεραίνει κανείς ότι η κατανομή της κινείται γύρω από συγκεκριμένους πόλους. Τα νησιά με τον τουρισμό, η Δ.Μακεδονία και Στερεά με τη βιομηχανία, οι περιφέρειες της πρωτεύουσας και της συμπρωτεύουσας με τις διοικητικές, εμπορικές κτλ λειτουργίες τους.

Στην τρίτη ομάδα ανήκουν τα εξής πιο ειδικά συμπεράσματα:

13. Η **κατανομή του κ.κ. Α.Ε.Π. παρουσιάζει σημαντικές αλλά όχι ακραίες (CV<30%) περιφερειακές ανισότητες.** Η Αττική και το Νότιο Αιγαίο είναι οι μόνες περιφέρειες με ποσοστά πάνω από το εθνικό. Χαρακτηριστική η διαφορά του υψηλότερου ποσοστού κ.κ.Α.Ε.Π. που γενικά είναι διπλάσιο του χαμηλότερου.

14. Η **κατανομή του κ.κ.Α.Ε.Π. παρουσιάζει απόκλιση τα χρόνια της ανάπτυξης (1995-2008).** Τις υπόλοιπες περιόδους ο δείκτης είναι σχετικά σταθερός, με την περίοδο της κρίσης να μένει σε υψηλά ποσοστά. Δηλαδή **δε μειώνεται ο βαθμός περιφερειακής ανισότητας μέσα στην κρίση.** Ακόμα κι αν δεν μπορούν να συγκριθούν μεταξύ τους οι τρεις περίοδοι μέτρησης¹⁴³, η γενική αυξητική τάση είναι εμφανής ιδιαίτερα την περίοδο της ανάπτυξης.

15. Η **κατανομή του κ.κ. εισοδήματος παρουσιάζει σύγκλιση λίγο πριν την κρίση (2006) σε ποσοστά μάλιστα που δεν ορίζουν περιφερειακές ανισότητες (CV<10%).** Ενώ το τελευταίο έτος μετρήσεων, 2014, παρουσιάζεται απότομη απόκλιση στα επίπεδα προ 2006 (CV≈15%). Η αρχική μείωση φαίνεται να οφείλεται στην εισοδηματική πτώση

¹⁴³ 1981-1987, 1988-1994, 1995-2015. Δες 4.2.1 του παρόντος Κεφαλαίου

των βιομηχανικών περιοχών. Από την άλλη η τελευταία αύξηση φαίνεται να οφείλεται στην εισοδηματική αύξηση των Ιονίων και του Ν. Αιγαίου.

16. Γενικά η κατανομή του κ.κ. εισοδήματος δε φαίνεται να παρουσιάζει σημαντικές περιφερειακές ανισότητες μεταξύ 2000-2014.

17. Η ανεργία παρουσιάζει σημαντικές περιφερειακές ανισότητες μεταξύ 1988-1996. Ο συντελεστής μεταβλητότητας είναι πάνω από το 30% σταθερά. Στη συνέχεια **μέχρι και το έτος 2016 παρουσιάζει σύγκλιση** με διακυμάνσεις ετήσιες, που όμως δεν αναιρούν την ηγεμονική τάση. Σημαντικό συμπέρασμα είναι ότι **μέσα στην κρίση οι περιφερειακές ανισότητες συνεχίζουν να συγκλίνουν, μέσω της μεγάλης απόλυτης αύξησης όμως παντού.**

18. Από το 2013 η ανεργία εμφανίζει πτωτική τάση στις περισσότερες περιφέρειες.

19. Από τους δείκτες αποτύπωσης της κερδοφορίας του κεφαλαίου **επιβεβαιώνεται ο διαχωρισμός των περιόδων** από το 1981-1995, 1995-2008 και 2008-2016, που είχε υιοθετηθεί στα προηγούμενα κεφάλαια.

20. **Οι επενδύσεις** την πρώτη περίοδο 1981-1995 εμφανίζουν με διακυμάνσεις μια οριακή αύξηση. Την περίοδο 1995-2007 εμφανίζουν σχετικά σταθερά θετικούς ρυθμούς, κυρίως λόγω της ανάληψης των Ο.Α. από την Ελλάδα και του εύκολου δανεισμού των χαμηλών επιτοκίων για τα νοικοκυριά. Ενώ όπως ήταν αναμενόμενο, μέσα στην κρίση υπήρξε ραγδαία πτώση τους.

21. Αξίζει να επισημανθεί **ότι από το 2012 και έπειτα έχουμε σταθερή και σημαντική μείωση του ρυθμού μείωσης των επενδύσεων.** Το 2016 είναι και το πρώτο έτος μέσα στην κρίση όπου εμφανίζεται αύξηση σε σχέση με το προηγούμενο έτος.

22. **Η απόδοση του αποθέματος κεφαλαίου εμφανίζει παραπλήσιες τάσεις.** Δημιουργεί, όμως λίγο διαφορετικές υποπεριόδους όμοιων ποσοστών. Συγκεκριμένα, από το 1981-1990 των «χαμηλών πτήσεων», στην περίοδο 1991-2007 του σταθερά υψηλού ποσοστού και τέλος στην περίοδο της κρίσης.

23. Αξίζει να επισημανθεί ότι η απόδοση του αποθέματος κεφαλαίου **σταθεροποιείται γύρω στο 90% (του 2010) από το 2012 και έπειτα.**

Και πιο γενικά συμπεράσματα:

24. Στα έτη 2006-2016, εμφανίζεται παράλληλα αύξηση των περιφερειακών ανισοτήτων στην κατανομή του κ.κ.Α.Ε.Π. και μείωση αυτών στην κατανομή του κ.κ. εισοδήματος. Το φαινόμενο αυτό καταρχήν αναδεικνύει τις αντιφάσεις και τα όρια του

ορισμού κάθε μεγέθους¹⁴⁴. Επιπλέον όμως, ίσως μαρτυρά και μια δομική αλλαγή στον παραγωγικό ιστό της χώρας.

Η ένταση ανάπτυξης του τριτογενή τομέα φάνηκε να σημαίνει ιδιαίτερη ένταση του τουριστικού κλάδου. Το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται σημαντικά στα νησιά, οπότε κυρίως (αν όχι εξ ολοκλήρου) τη θερινή σεζόν. Άρα η άνω αντίφαση **ίσως κρύβει μετακινήσεις εργαζομένων από διάφορα σημεία της ηπειρωτικής Ελλάδας προς τα νησιά για εργασία στη θερινή σεζόν**. Ή και παράλληλα κρύβει το ιδιοκτησιακό καθεστώς το τουριστικών επιχειρήσεων, ότι κάποιες από αυτές δεν ανήκουν σε κατοίκους των νησιών.

Έτσι το εισόδημα θα κατέληγε στις περιφέρειες «προέλευσης» των εργαζομένων ή και των επιχειρηματιών ενώ το κ.κ.Α.Ε.Π. θα χαρτογραφούνταν στους τουριστικούς προορισμούς. Επίσης παρουσιάζεται λογική η υπόθεση οι περιφέρειες «προέλευσης» να είναι οι λιγότερο αναπτυγμένες, οπότε να εμφανίζεται μια άτυπη διάχυση του εισοδήματος από τις περισσότερο στις λιγότερο αναπτυγμένες.

25. Δεν εμφανίζονται ξεκάθαρες τάσεις ενίσχυσης των περιφερειακών ανισοτήτων την περίοδο ανάπτυξης του ελληνικού ΚτΠ από την παρούσα ανάλυση. Αποκαλύπτεται όμως, ότι **μπορούν να συνυπάρξουν οι περιφερειακές ανισότητες με την κερδοφορία και από την άλλη να μειώνονται μέσα στην κρίση**.

---

¹⁴⁴ Στα υποκεφάλαια. 4.2.1. και 4.2.2 αναλύονται διεξοδικότερα οι αντιφάσεις και τα όρια που αναφέρονται εδώ.

5.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ: ΤΟ ΕΦΙΚΤΟ ΤΗΣ ΙΣΟΡΡΟΠΗΜΕΝΗΣ Ή Η ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ΤΗΣ ΕΦΙΚΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ;

Το ερώτημα του τίτλου υποδηλώνει εξ αρχής και το τελικό δίλλημα της εκπόνησης αυτής της εργασίας. Το ζήτημα της επίδρασης των οικονομικών εξελίξεων στη χωρική οργάνωση, είτε γενικά είτε συγκεκριμένα της Ελλάδας γεννά αυτήν την απορία. **Είναι δυνατή μια χωρικά ισορροπημένη ανάπτυξη ή διαρκώς θα ασκούνται πολιτικές για την εξισορρόπηση της οικονομικής ανάπτυξης που ο ΚτΠ επιβάλλει;** Πιο συγκεκριμένα, δύναται η οικονομική οργάνωση ενός τόπου¹⁴⁵ να αξιοποιήσει τις αντικειμενικές αδυναμίες και όριά του, προκειμένου να επιτύχει ισορροπημένη και βιώσιμη ανάπτυξη;

Τα συμπεράσματα που ακολουθούν δεν μπορούν να είναι απόλυτα. Αυτό όμως που γίνεται με τον έναν ή άλλο τρόπο αντιληπτό είναι ότι **δεν υπάρχει κανένας αυτόματος τρόπος διάχυσης της οικονομικής ανάπτυξης στο χώρο**. Η οικονομία, ο κυρίαρχος τρόπος οργάνωσης της παραγωγής αποτελεί τον ηγεμονικό πόλο της σχέσης οικονομίας – χώρου. Είναι αυτός που ουσιαστικά καθορίζει τα όρια και της δυνατότητας της χωρικής οργάνωσης. Είναι αυτός που κυρίως διαμορφώνει και δευτερευόντως διαμορφώνεται. Από την άλλη ο χώρος δεν είναι παθητικός δέκτης, αλληλεπιδρά. Σε αυτή τη διαλεκτική σχέση της αέναης κίνησης και εναλλαγής αιτίου και αποτελέσματος μεταξύ τους είναι που δημιουργείται η πραγματικότητα της περιφερειακής ανάπτυξης, των εκάστοτε πολιτικών περιφερειακής σύγκλισης και προφανώς της οργανικής ανάγκης του ΚτΠ για αύξηση της ιδιωτικής κερδοφορίας.

Παρόλα αυτά, το πώς και κατά πού πηγαίνει αυτή η σχέση δεν είναι ένα εξω-ιστορικό ζήτημα. Δεν ακολουθεί μια νομοτελειακή κυκλική πορεία, ούτε μια γραμμική κίνηση προς μια γενικώς ισορροπημένη κατάσταση. Δεν είναι κάτι που με μικρές διορθώσεις, πολιτικές μπορεί να ισορροπήσει. Πιο σωστό είναι η πορεία της σχέσης αυτής να γίνει αντιληπτή ως διακύβευμα για την επίτευξη κοινωνικής ανάπτυξης και βιώσιμης αξιοποίησης των δυνατοτήτων του χώρου. Επηρεάζεται και ίσως τελικά (συνειδητά ή ασυνειδητά) καθοδηγείται από την κίνηση της κοινωνίας. Τη γεμάτη αντιφάσεις, αντιθέσεις, οπισθοχωρήσεις αλλά και επιτεύγματα πορεία των λαών προς μια όλο και καλύτερη ζωή.

¹⁴⁵ Είτε είναι χώρα, είτε ομάδα χωρών, είτε όλος ο πλανήτης.

5.1 Συμπεράσματα

1. **Το επιστημονικό πεδίο της γεωγραφίας διευρύνεται και εξειδικεύεται συνεχώς.** Η χωρική διάσταση όλων των ανθρώπινων δραστηριοτήτων μελετάτε σε ξεχωριστό επίπεδο πλέον, τόσο μέσα στην αυτοτέλειά της όσο και μέσα στη διαπλοκή της με κάθε πτυχή της κοινωνίας. Δεν είναι μόνο οι νέες σχολές που έχουν ιδρυθεί, ούτε τα υπουργεία και οι επιμέρους πολιτικές σε Ε.Ε., είναι η παρατήρηση ότι ο χώρος μετασχηματίζεται γύρω μας δημιουργώντας νέες ποιότητες (υπερπόλεις, ερημοποιήσεις, δίκτυα πόλεων, καλοκαιρινούς ή χειμερινούς τόπους, κ.ά.) και επηρεάζοντας ανάλογα σφόδρα τις ζωές μας. Τελικά η ενασχόληση με τα χωρικά φαινόμενα αποτελεί ενασχόληση με τις συνθήκες διαβίωσης του ανθρώπου και προστασίας του περιβάλλοντος.

2. Μέσα σε όλες τις διαφορετικές ερευνώμενες σχέσεις του χώρου, η παρούσα εργασία στάθηκε σε αυτήν με την οικονομία. **Η σχέση του χώρου με την οικονομία απασχολεί όλο και περισσότερο όλο και περισσότερους.** Πλέον έχει ξεφύγει από την αποκλειστικότητα των πανεπιστημιακών αμφιθεάτρων και αποτελεί ζήτημα για τους πολίτες και πολιτικούς τουλάχιστον στην Ελλάδα. Ο δημόσιος διάλογος είναι φορτωμένος με έννοιες όπως «περιφερειακή ανάπτυξη», «περιφερειακά κονδύλια της Ε.Ε.», «διάχυση της ανάπτυξης», «παραγωγική αξιοποίηση των ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων της περιοχής» κ.ά. Οι επιχειρηματίες προσπαθούν να εξαντλήσουν τις δυνατότητες του κάθε τόπου για κερδοφόρες επενδύσεις. Οι εργαζόμενοι προσπαθούν να επιλέξουν τον τόπο με τις περισσότερες ευκαιρίες για δουλειά και αξιοπρεπή ζωή. Με τον έναν ή άλλο τρόπο όλοι πλέον, παίρνουν σοβαρά την ερώτηση «πού;». Η συστημική κρίση και η απότομη φτωχοποίηση κοινωνικών στρωμάτων παίζει καταλυτικό ρόλο στην ανάδειξη αυτού του ερωτήματος.

3. Αυτή η κοινωνικοποίηση της σχέσης χώρου-οικονομίας, **επιστρέφει το ερώτημα πιο επιτακτικά στην επιστημονική κοινότητα.** Κρατικές πολιτικές οργανώνονται και υλοποιούνται βάσει επιστημονικών ερευνών, δεικτών και αναλύσεων¹⁴⁶. Χρηματοδοτικές ροές κατευθύνονται βάσει περιφερειακών κριτηρίων. Οπότε δεν είναι καθόλου απίθανη η «έκρηξη» του επιστημονικού διαλόγου, των επιστημονικών προσεγγίσεων και ευρύτερα της πολιτικο-ιδεολογικής διαμάχης γύρω από τη σχέση αυτή.

4. **Οι νέες τεχνολογίες βρίσκονται στον πυρήνα κάθε σύγχρονης επιστημονικής ανάλυσης.** Παίζουν διπλό ρόλο. Είναι ένα χρησιμότερο εργαλείο αλλά και ένα φαινόμενο που πρέπει να συνυπολογιστεί στην ανάλυση της σχέσης χώρου-οικονομίας. Όσον αφορά την πρώτη διάσταση, έχουν κάνει κατορθωτή τη συλλογή και την επεξεργασία ενός τεράστιου όγκου στατιστικών δεδομένων. Μέσα από αυτά είναι

¹⁴⁶ Η φερεγγυότητα αυτών και η άσκηση πολιτικής βάσει επιστημονικών κατευθύνσεων στην οικονομία, στην κοινωνία, στην εκπαίδευση, κ.α. πόσο μάλλον στο χώρο δεν αποτελεί θέμα του παρόντος κεφαλαίου.

δυνατό να αποτυπωθεί όλο και πιο πιστά κάθε τάση στην πραγματική ζωή. Από το πού πηγαινέει και πώς κάθε ένα άτομο μέχρι την πλήρη παρακολούθηση καθενός εμπορεύματος. Ένας νέος χάρτης σχεδιάζεται σιγά σιγά, που αφορά την χωρική αποτύπωση της οικονομίας, της κοινωνίας, της ιδεολογίας, της πολιτικής. Όσον αφορά τη δεύτερη διάσταση, η εξέλιξη της τεχνολογίας αναδιαμορφώνει την έννοια του χώρου. Θεωρείται ότι διευκολύνει (ίσως και επιβεβαιώνει) την αντίληψη των θέσεων του Lefebvre και του Harvey, του Castells και της Massey για τον πολυδιάστατο χαρακτήρα του χώρου και τη σχέση του με το εκάστοτε ηγεμονικό σύστημα παραγωγής. **Αποτελεί ισχυρή παραγωγική δύναμη αλλά και τομέα επένδυσης.** Ολόκληρες περιοχές (π.χ. Silicon Valley) αποτελούν πόλο ειδίκευσης και ανάπτυξης της τεχνολογίας. Ενώ συνθέτει στιβαρό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα η δυνατότητα ανάπτυξης τμήματος R&D για κάθε μια εταιρία, όπου κι αν εδράζεται. Ειδικά στην αρχή της 4^{ης} τεχνολογικής επανάστασης (πλήρης αυτοματοποίηση, ρομποτική) φαίνεται ότι οι νέες τεχνολογίες και η έρευνα γύρω από αυτές είναι κεντροβαρικό σημείο του εν εξελίξει (και εν μέσω ύφεσης) οικονομικού συστήματος.

5. **Ο χώρος γίνεται αντιληπτός από την οικονομική πλευρά του,** της αποδοτικότητας κερδών **αλλά και από την κοινωνικο-πολιτική του,** διαχείριση συγκεντρώσεων και ροών. Οι επενδύσεις προσελκύονται από συγκεκριμένα και διαφορετικά χαρακτηριστικά κάθε τόπου. Με τη σειρά τους όμως τον διαμορφώνουν με μοναδικό τρόπο. Φυσικό και αστικό περιβάλλον αποτελούν οχήματα χρηστικής αξίας για την επίτευξη κερδών τους. Από το «εισέρχαστε με δική σας ευθύνη» πάλαι ποτέ ισχυρό Detroit και την κοιλάδα του πυριτίου, μέχρι τις «δικές μας» Σκουριές και το Πάρκο στο Ελληνικό, ο χώρος υποτάσσεται και αξιοποιείται σαν επενδυτικό κεφάλαιο. Από την άλλη, υποτάσσεται και αξιοποιείται από την εκάστοτε πολιτική εξουσία. Ο προγραμματισμός για το ποια έργα και πού θα γίνουν ή οι διοικητικές ρυθμίσεις για την καθοδήγηση της αγοράς ή για την αποκεντρωμένη (ή όχι) διοίκηση είναι καθοριστικοί παράγοντες με τη σειρά τους για τη διαμόρφωση του χώρου.

6. Οι μορφές που παίρνει η οργάνωση του χώρου αποτελούν απότοκο της επίδρασης του με πολλούς παράγοντες αλλά κυρίως την οικονομία. **Ο διαχωρισμός πόλης – υπαίθρου και η συνεχή αστικοποίηση είναι οργανικό φαινόμενο του ΚτΠ** και ειδικά του σύγχρονου. Ακόμα κι αν στιγμιαία εμφανίζονται αντίθετες τάσεις, θεωρείτε ότι γενικά δεν αλλάζει η κατεύθυνση.

7. **Η ελληνική οικονομία εξελίσσεται παράλληλα και σε σύνδεση με τον παγκόσμιο ηγεμονικό¹⁴⁷ δυτικό καπιταλισμό.** Αποτελώντας μια ιδιαίτερη μορφή εμφάνισής του στο χώρο αυτό της Μεσογείου, κινείται όλη την περίοδο 1981-2016 από τη φάση της κρίσης και ύφεσης (1981-1995), στη φάση της ανάπτυξης (1995-2008) και πάλι στην κρίση και ύφεση (2008-εν εξελίξει). Σημαντική παρατήρηση είναι ότι **όλη αυτή η περίοδος φαίνεται να αποτελεί διαφορετικές εκφάνσεις της μίας και δομικής**

¹⁴⁷ Μέχρι τουλάχιστον πριν το ξέσπασμα της κρίσης.

κρίσης που από το 1974 δεν έχει ξεπεραστεί ακόμα. Αυτή ουσιαστικά σηματοδοτεί και την είσοδο σε μια νέα ποιότητα οργάνωσης του ΚτΠ.

8. **Η σύνδεση της Ελλάδας με την Ε.Ε.** φαίνεται να είναι αποτέλεσμα του καινούργιου αυτού οικονομικού περιβάλλοντος αλλά και μέσο για την επίτευξη του επιθυμητού. Διαδραματίζει καίριο ρόλο στην παραγωγική οργάνωση της χώρας και κατ' επέκταση στην χωροταξική. Επιπλέον όμως παίζει καίριο ρόλο και στην καθαυτή οργάνωση του χώρου, μέσω της περιφερειακής της πολιτικής. Η κρίση εμφανίζεται να έχει οξύνει τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες μεταξύ νότου και κέντρου-βορρά, ενώ θέτει καθοριστικά διλήματα για τη μορφή αλλά και την αναγκαιότητα της ύπαρξής της. Επιπρόσθετα δεν πρέπει να αγνοηθεί ότι η σύνδεση αυτή έχει συμβάλει στην περαιτέρω δικτύωση τόσο των θεσμικών οργάνων των χωρών της Ευρώπης, όσο και στην αμοιβαία ανταλλαγή προβληματισμών, θέσεων, ερευνών και τελικά μεθόδων βελτίωσης της ζωής των κατοίκων και του περιβάλλοντος.

9. **Η ελληνική χωρική οργάνωση ακολουθεί τις εκάστοτε νέες απαιτήσεις της οικονομίας.** Στο κέντρο της αναπτυξιακής διαδικασίας βρίσκεται ο τριτογενής τομέας και ειδικότερα, ο τουρισμός και το εμπόριο. Κρίνεται περισσότερο κερδοφόρος και έτσι συσσωρεύει επενδύσεις, σε αντίθεση με το δευτερογενή. Από την άλλη ο πρωτογενής τομέας φαίνεται να αναμορφώνεται πλήρως τόσο ως προς την τεχνολογία, όσο και ως προς τη δομή τους (ιδιοκτησιακό καθεστώς, εργασιακό καθεστώς, επιδοτήσεις, κτλ). Όλες αυτές οι εξελίξεις δείχνουν μια σημαντική τάση αστικοποίησης προς αναζήτηση εργασίας και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, που τελικά γεννά στις μεγάλες πόλεις τα προβλήματα που έπρεπε να λύσει. Η χωροταξική οργάνωση σε σημαντικό βαθμό αποτελεί το ασυνείδητο προϊόν της οικονομική λειτουργίας. **Καταλήγοντας να ανάγει την οικονομία στο βασικότερο όργανο άσκησης χωρικής πολιτικής.**

10. Είναι αναμενόμενο, λοιπόν, **ο χωρικός σχεδιασμός να έπεται της αυθόρμητης, ασχεδίαστης οργάνωσης της χωροταξίας.** Έρχεται να επιλύσει τα προβλήματα που ανακύπτουν και μόνο πρόσφατα αποκτά στρατηγικά χαρακτηριστικά (πρόνοια σχεδιασμού για τις μελλοντικές εξελίξεις). Θεμέλιος λίθος του είναι οι κατευθύνσεις της Ε.Ε. Ενώ η κρατική παρέμβαση μέσω της νομοθεσίας και των οικονομικών πολιτικών αποτελεί το βασικό φορέα κατάρτισης του χωρικού σχεδιασμού. Επιπρόσθετα, η διοικητική οργάνωση (πλέον σε NUTS II) αποτελεί ένα σημαντικό επίπεδό του, που μέσω της άμεσης συναλλαγής με τα ταμεία χρηματοδότησης (Ε.Ε. ή εθνικοί πόροι) χαράσσει¹⁴⁸ τόσο την οικονομική όσο και τη χωρική ανάπτυξη.

11. Δεν πρέπει να υποτιμηθούν όμως και οι **αντικειμενικές αδυναμίες** στη χωρική οργάνωση. Τα πολλά μικρά και διάσπαρτα νησιά, η σημαντική ορεινή διαμόρφωση του

¹⁴⁸ Χωρίς να υποτιμάται ο κύριος παράγοντας του κεντρικού κράτους. Ουσιαστικά γίνεται λόγος για μια αύξηση του βαθμού ελευθερίας στη λήψη αποφάσεων και ευθύνη διαπραγματεύσεων των περιφερειών.

ηπειρωτικού χώρου¹⁴⁹, αλλά και η θέση της Ελλάδας στα σύνορα τριών ηπείρων (με όλες τις εμπόλεμες καταστάσεις που την χαρακτηρίζουν) αποτελούν καθοριστικές δυσκολίες ή και όρια για την επίτευξη της ισότιμης και ισορροπης χωρικής ανάπτυξης.

12. Η χωροταξία στην Ελλάδα εξελίσσεται παράλληλα και σε σύνδεση με την οικονομία και την χωροταξική (άμεση ή έμμεση) πολιτική της Ε.Ε. Από την αναγκαστική και δειλή εμφάνιση της μελέτης και του σχεδιασμού της το 1970, μέχρι το οργανικό δέσιμό της με τα επενδυτικά σχέδια εν μέσω κρίσης το 2010, συνοδεύει τις ανάγκες των κύκλων της οικονομίας. **Κεντροβαρική ιδέα που τη διέπει σε όλα τα επίπεδα σχεδιασμού και υλοποίησης είναι ο ανταγωνισμός.** Η σημειακή οργάνωση της Ελλάδας (πόλοι ανάπτυξης το '60-'70, αντίπαλες πόλεις το '80, επενδυτικά κέντρα) είναι απόρροια αυτής της ιδέας. Τουριστικές επιχειρήσεις στα νησιά, στη Δ. Μακεδονία και Στερεά η βιομηχανία και οι περιφέρειες Αττικής και Θεσσαλονίκης με τις διοικητικές, εμπορικές κτλ λειτουργίες τους. Το μοντέλο αυτό, των πόλων ανάπτυξης, φαίνεται να είναι ετεροκαθοριζόμενο από ανάγκες του πανευρωπαϊκού καταμερισμού εργασίας και να μειώνει τις δυνατότητες ισορροπης ανάπτυξης στο μέλλον.

Επιπλέον, ως αποτέλεσμα και των δύο, **ο ελληνικός χώρος έχει αποκτήσει μια ολιγοπολική μορφή ανάπτυξης, μητροπολιτικά πολωμένη σε Αθήνα κυρίως και λιγότερο Θεσσαλονίκη.** Εν μέσω κρίσης, **οι αλλαγές που συντελούνται είτε στη νομοθεσία είτε στον πραγματικό χώρο είναι στρατηγικού, δομικού χαρακτήρα και άρα μόνιμες.** Καθορίζουν την εξέλιξη της χωροταξίας για τις επόμενες δεκαετίες.

13. **Η εφαρμογή στην Ελλάδα της χωροταξικής πολιτικής της Ε.Ε.** φαίνεται αδύναμη να αμβλύνει τις περιφερειακές ανισότητες, ενώ τελευταία απουσιάζει και η αναφορά σε αυτές. Γενικά **δίνετε βαρύτητα στα μεγάλα έργα υποδομής,** που αν και θεωρητικά παίζουν σημαντικό ρόλο στο ξεπέρασμα των περιφερειακών ανισοτήτων είναι ζήτημα κατά πόσο στην πραγματικότητα τελικά πετυχαίνουν το ακριβώς αντίθετο, να τις οξύνουν.

14. **Η χωρική κατανομή της ανάπτυξης συνεχίζει να παρουσιάζει ανισότητες στην Ελλάδα.** Σταθερά επικεντρωμένη η οικονομία της στον τριτογενή τομέα, αναδεικνύει την περιφέρεια της Αττικής και του Νοτίου Αιγαίου σε επικεφαλής των οικονομικών δεικτών που εξετάστηκαν. Επιπλέον, παρατηρείτε σε αυτούς η πόλωση του σχήματος S, στην αναπτυγμένη ανατολική πλευρά και στην υπολειπόμενη Δυτική. Σημαντική παρατήρηση, ότι οι περιφέρειες που συνδυάζουν ισχυρό πρωτογενή τομέα και τουρισμό, όπως και εκείνες με αμιγώς τουρισμό, φαίνεται να ανθίστανται αποδοτικότερα εν μέσω κρίσης.

---

¹⁴⁹ Η οροσειρά της Πίνδου χωρίζει κατά μήκος την Ελλάδα και δυσχεραίνει τη σύνδεση ανατολικής και δυτικής πλευράς. Παρόλη τη σύγχρονη εξέλιξη των οδικών και σιδηροδρομικών αξόνων, παραμένει αυτό το όριο.

15. **Δεν αξιοποιούνται, λοιπόν, οι παραγωγικές δυνατότητες κάθε τόπου.** Ανάποδα, με βάση τις κεντρικές κατευθύνσεις της οικονομίας, ο χώρος παίζει ουδέτερο σχετικά ρόλο. Αυτόν της εγκατάστασης οικονομικών πόλων και της αντιμετώπισης του προβλήματος σύνδεσης αυτών. Φαίνεται στη σχέση οικονομία-χώρος να κυριαρχεί το πρώτο συνθετικό της. **Τελικά, η χωρική κατανομή της οικονομίας έχει τη μορφή ασύνδετων κομματιών παζλ.** Με επιπτώσεις τόσο στην παραγωγική αποδοτικότητα της χώρας όσο και στην κοινωνική ευμάρεια.

5.2 Προτάσεις για περαιτέρω έρευνα

Κατά την πορεία της εργασίας αυτής παρουσιάστηκε **μια σειρά διλημάτων στην εξέταση της σχέσης χώρου – οικονομίας** που είτε αγνοήθηκαν είτε απαντήθηκαν υπό τη μορφή δικαιολογημένης υπόθεσης. Όλα όμως αποτελούν ουσιαστικά ζητήματα προς περαιτέρω διερεύνηση και στατιστική ανάλυση. Από φιλοσοφικά ερωτήματα έως και αξιολόγηση εφαρμοσμένων πολιτικών, το επιστημονικό αντικείμενο της Ανθρωπογεωγραφίας και ειδικά η χωρική οργάνωση των οικονομικών δραστηριοτήτων βρίσκονται ακόμα στα πρώτα τους βήματα.

Συγκεκριμένα χρήζουν περισσότερη έρευνα **γενικά ζητήματα** όπως

1. αν μπορεί να υπάρξει ομοιόμορφη ανάπτυξη στο χώρο όταν είναι ανομοιόμορφη στην κοινωνία,
2. αν οι περιφερειακές ανισότητες κάθε επιπέδου (περιφερειακού, ευρωπαϊκού, παγκοσμίου) αποτελούν χρήσιμο εργαλείο για την αύξηση του ποσοστού κέρδους στην παραγωγή
3. ποια η σχέση της τέταρτης τεχνολογικής επανάστασης με την οργάνωση του χώρου σε όλα τα επίπεδα (πόλεις, περιφέρειες, χώρας, ολοκληρώσεων)
4. οι τόσες άλλες σχέσεις του χώρου με την πολιτική, την ιδεολογία, τον πολιτισμό,
5. αν μπορούν οι χωρικές ανισότητες να οδηγήσουν σε χωρική κρίση, αν νοείται τέτοια έννοια,
6. αν υπάρχει νομοτέλεια στον τρόπο αλληλοεπίδρασης χώρου - οικονομίας

Αλλά και πιο **ειδικά** όπως:

1. ποιες είναι και ποιες προτίθενται να είναι οι μετακινήσεις των εργαζομένων μέσα στο περιβάλλον των επισφαλών σχέσεων εργασίας,
2. ποια η σχέση των μεγάλων επενδύσεων με την τοπική κοινωνία και ποια με τη χώρα,
3. περαιτέρω ανάλυση σε επίπεδο δραστηριοτήτων πλέον και όχι γενικά πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα,
4. ποιες είναι οι επιδράσεις της εύρυθμης και σε κρίση Ε.Ε. στο νότο και η σχέση τους με την ανάπτυξη του κέντρου-Βορρά,
5. γιατί με τόσο προγράμματα συνοχής δεν έχει επιτευχθεί συνοχή στην ΕΕ,
6. ποιες είναι οι κυρίαρχες χωρικές – οικονομικές τάσεις εν μέσω κρίσης και γιατί,

Πλήθος γενικών και ειδικών ερωτημάτων που το μόνο που τελικά βεβαιώνουν είναι η έλλειψη αυτοματισμών, τελεολογικών και συμπαγών σταδίων στην εξέλιξη της σχέσης χώρου – οικονομίας. Το μόνιμο προνόμιο των σύγχρονων ερευνητών είναι ότι κάθε χρονιά έχουν όλα και περισσότερα φαινόμενα να μελετήσουν, ιστορικές τάσεις να αναδείξουν και πολλές θεωρίες να διαψεύσουν ή να επιβεβαιώσουν. Η ιστορική

συνείδηση, η ικανότητα να μελετάτε το φαινόμενο στην κίνησή του, η δυνατότητα πολύπλοκων υπολογισμών και η πρόσβαση σε όλο και περισσότερα δεδομένα αποτελούν εχέγγυα ανάλυσης που όλο και πιο πολύ θα πλησιάζει στην πραγματικότητα. Το επιστημονικό χρέος όμως ολοκληρώνεται στην κοινοποίηση και στην κατανόηση όλων αυτών από τον κάθε ένα άνθρωπο. Καμία γνώση δεν έχει αξία αν δεν γίνει κτήμα-συνείδηση όλης της ανθρωπότητας, αν δε συμβάλει τα μέγιστα για την απελευθέρωσή της από κάθε προκατάληψη, δεισιδαιμονία και σκοταδισμό.

Στο τέλος τέλος αυτή η συνειδητή πλευρά είναι που μετατρέπει κάθε μια αυθόρμητη κίνηση των μαζών σε πρόοδο, που διαψεύδει μονίμως τους οπαδούς του εφικτού.

Ελληνόγλωσση

- Αγγελίδης Μ., (2000),** *Χωροταξικός σχεδιασμός και βιώσιμη ανάπτυξη*, ΣΥΜΜΕΤΡΙΑ, Αθήνα
- Ανδρικοπούλου, Ε., (2000),** *Η πολιτική συνοχής και οι προοπτικές της στο νέο ευρωπαϊκό χώρο*, στο «Ο νέος ευρωπαϊκός χώρος», Ε. Ανδρικοπούλου και Γ. Καυκαλάς (επιμ.), Θεμέλιο, Αθήνα
- Ανδρικοπούλου Ε., (2004),** *Εδαφική συνοχή και οικονομική ανάπτυξη*, στο συλλογικό τόμο: «Ζητήματα χωρικής ανάπτυξης-Θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές», Κριτική, Αθήνα, σσ. 173-212
- Ανδρικοπούλου Ε., (2014a),** *Η χωροταξία στην Ελλάδα*, Διαλέξεις στα ανοιχτά ακαδημαϊκά μαθήματα «Θεωρία Χωρικού Σχεδιασμού» με Διδακτική ομάδα: Ανδρικοπούλου Ε., Καυκαλάς Γ., Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Α.Π.Θ
- Ανδρικοπούλου Ε., (2014b),** *Η χωροταξία στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Διαλέξεις στα ανοιχτά ακαδημαϊκά μαθήματα «Θεωρία Χωρικού Σχεδιασμού» με Διδακτική ομάδα: Ανδρικοπούλου Ε., Καυκαλάς Γ., Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Α.Π.Θ
- Αργείτης Γ., (2011),** *Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας: Αποτυχία της Ελλάδος και της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, στο συλλογικό τόμο «Οικονομική κρίση και Ελλάδα», Gutenberg, Αθήνα σσ. 180-192
- Βασενχόβεν Λ. (1997),** *Περιφερειακή και χωροταξική πολιτική: Η Ευρωπαϊκή στρατηγική της Ελλάδας*, Κεφάλαια 6 και 7 από τον Λ. Βασενχόβεν και Δ. Γεωργουλή: Χωροταξία-Θεωρία και εφαρμογές, Διδακτικό εγχειρίδιο, Ε.Μ.Π.. Από τη διεύθυνση (τελευταία πρόσβαση 1/2018): http://courses.arch.ntua.gr/el/ergastirio_xvrotajias_kai_oikistikis_anartyjhs/arura_-_dialejeis_-_paroysiaseis.html?i=140217
- Βουρεκάς, Κ. (2013),** *Αλλαγές στο σύστημα χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού στην Ελλάδα της κρίσης*, Εισήγηση στο Συνέδριο «Μεταβολές και Ανασημασιοδοτήσεις του Χώρου στην Εποχή της Κρίσης», Βόλος: Τμήμα Αρχιτεκτόνων Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, 1-3/11/2013, σ.79-86. Πηγή: https://akea2011.com/2013/11/06/alageshorotaxikoukepoleodomikoushediasmo_u/ τελευταία πρόσβαση 8/2017
- Bosworth B., Κολλιντζάς Τ., (2002),** *Οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα: επιδόσεις κατά το παρελθόν και προοπτικές για το μέλλον*, στο συλλογικό τόμο: «Οικονομικές επιδόσεις και προοπτικές της Ελλάδος», Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα σσ. 189-237

- Γιαννακού Α., (2007)**, *Πλαίσιο Χωρικού Σχεδιασμού και αρχές αειφόρου ανάπτυξης στον Ευρωπαϊκό και Ελληνικό χώρο: τρέχουσες εξελίξεις, Διαλέξεις σεμιναρίων του ΤΕΕ- τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας, Ζ' έκτακτος κύκλος*
- Γιαννακού Α., (2015)**, *Οι μεταρρυθμίσεις του συστήματος χωρικού σχεδιασμού στην Ελλάδα: μια επισκόπηση της περιόδου 1974-2009, στο συλλογικό τόμο: «Χώρου ζητήματα: Θεωρίες και μεθοδολογίες για τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη», Ζήτη, Θεσσαλονίκη, σσ. 17-45.*
- Γιαννακούρου Τζ., (1996)**, *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, Ανταγωνιστικότητα και Χωρική Δικαιοσύνη: θεσμικά διλήμματα και προκλήσεις της ευρωπαϊκής πολιτικής χωροταξίας, περιοδικό ΤΟΠΟΣ, τεύχος 11, από τη διεύθυνση (τελευταία πρόσβαση 1/2018): <http://www.uehr.gr/index.php/gr/2014-10-02-10-14-08/2014-12-04-19-04-26>*
- Γιώτη-Παπαδάκη Ο., (2010)**, *Ευρωπαϊκή πολιτική ολοκλήρωση και πολιτικές αλληλεγγύης, Κριτική, Αθήνα*
- Γιώτη-Παπαδάκη Ο., (2011)**, *Εισαγωγή στην Οικονομική Γεωγραφία, Κριτική, Αθήνα*
- Γουργιώτης Λ., (2012)**, *Χωροταξικός σχεδιασμός και βιομηχανικές δραστηριότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση και ειδικότερα στην Ελλάδα – Πολιτικές και προοπτικές βιομηχανικής ανάπτυξης, Διδακτορική Διατριβή του τμήματος Πολιτικών Μηχανικών Π.Σ. Α.Π., Θεσσαλονίκη*
- Γρηγοριάδης Γ., (2000)**, *Το ΑΕΠ της χώρας (1980-1999) – Δομή και εξέλιξη, Τάσεις και συμπεράσματα, στο περιοδικό της ΚΟΜ. ΕΠ, τεύχος 4ο και στη διεύθυνση: <https://www.komer.gr/2000-teychos-4/to-aep-ths-xoras-1980-1999-domh-kai-ekseliksh-taseis-kai-symperasmata>, τελευταία πρόσβαση 1/2018*
- Επιστημονική Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας, (2011)**, *Οικονομική κρίση και Ελλάδα, συλλογικός τόμος, Gutenberg, Αθήνα*
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2014)**, *Η Ευρωπαϊκή Ένωση με απλά λόγια: Περιφερειακή πολιτική, Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Λουξεμβούργο*
- Ευστράτογλου Α., et al. (2011)**, *Αναδιαρθρώσεις και κλαδική εξειδίκευση της ελληνικής οικονομίας και των περιφερειών στις απαρχές του 21ου αιώνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα*
- Θωΐδου Ε., (2004)**, *Χωρική ολοκλήρωση των ποιτικών και χωρική ανάπτυξη: ευρωπαϊκές προοπτικές και ελληνική εμπειρία, στο συλλογικό τόμο: «Ζητήματα χωρικής ανάπτυξης-Θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές», Κριτική, Αθήνα, σσ. 213-238*
- ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, (2008)**, *Οι Εργασιακές Σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα, Ετήσια Έκθεση, Κουζής Γ., Κρέτσος Λ., Καψάλης Α., Λαμπουριάκη Σ., Σταμάτη Ά., Τήκος Σ., Αθήνα*
- ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, (2011)**, *Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα, Ετήσια Έκθεση, Κουζής Γ., Κούστα Έ., Καψάλης Α., Λαμπουριάκη Σ., Σταμάτη Ά., Τήκος Σ., Τσακαμή Ε., Αθήνα*

- ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, (2013)**, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση 2013
- ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, (2015)**, *Η αγορά εργασίας και οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα*, Μηνιαία Ενημέρωση, τεύχος 225, Αθήνα
- ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, (2016)**, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση 2016
- ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, (2017)**, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση 2017
- Ιορδανόγλου Χ.Ι., (2004)**, *Η οικονομία 1949-1974, Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα*, στο συλλογικό τόμο: «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού», Τόμος 9ος
- Ιωακείμογλου Η. Μηλιός Γ., (1990)**, *Οι εξωτερικές συναλλαγές της Ελλάδας (1960-1988) - Προκαταρκτική ποσοτική ανάλυση*, περιοδικό Θέσεις, τεύχος 30, περίοδος: Ιανουάριος - Μάρτιος 1990 από τη διεύθυνση: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=279 τελευταία πρόσβαση 1/2018
- Ιωακείμογλου Η., Μηλιός Γ., (2005)**, *Συσσώρευση και κερδοφορία του κεφαλαίου στην Ελλάδα (1964-2004)*, περιοδικό Θέσεις, Τεύχος 91, περίοδος: Απρίλιος - Ιούνιος 2005
- Ιωακείμογλου Η., (2008)**, *Η ελληνική οικονομία 1960-2007 - Ανάπτυξη, παραγωγική δομή και αγορά εργασίας*, ΙΝΕ-ΟΤΟΕ, Αθήνα
- Ιωακείμογλου Η., (2011)**, *Κόστος εργασίας, περιθώρια κέρδους και ανταγωνιστικότητα στην Ελλάδα 1995-2009*, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα
- Καζάκος Π., (2010)**, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά – Οικονομία και οικονομική πολιτική στην μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα
- Καραβέλη Ε., (2009)**, *Ανισότητες, Συγκεντρώσεις και Νέα Οικονομική Γεωγραφία*, Gutenberg, Αθήνα
- Καυκαλάς Γ., (2004)**, *Το επιστημονικό πεδίο της χωρικής ανάπτυξης: εξέλιξη και βασικές συνιστώσες*, στο συλλογικό τόμο: «Ζητήματα χωρικής ανάπτυξης-Θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές», Κριτική, Αθήνα
- Κερμελιώτης Γ., (2017)**, *Θεσμικό πλαίσιο χωρικού σχεδιασμού για στρατηγικές επενδύσεις – Αξιολόγηση των εργαλείων ΕΣΧΑΔΑ-ΕΣΧΑΣΕ*, Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία με επιβλέπων την επ. καθηγήτρια Κλαμπατσέα Ρένα, Ε.Μ.Π., Αθήνα
- Κολτσάρας Ε., (2014a)**, *Περιφερειακή σύγκλιση-απόκλιση στην Ε.Ε.: Νέοι δείκτες και Μέθοδοι Μέτρησις των Περιφερειακών Ανισοτήτων*, Διδακτορική διατριβή, ΤΜΧΠΠΑ, Βόλος
- Κολτσάρας Ε., (2014b)**, *Περιφερειακές Ανισότητες Ενδείξεις*, Δημοσίευση στο συνέδριο «Η ελληνική οικονομία από την κρίση στη ανάπτυξη», του «The South and East European Development Center (SEED)», 4-5/4/2014, Βόλος από τη διεύθυνση (τελευταία πρόσβαση 1/2018):

http://www.seedcenter.gr/conferences/Crisis2014/papers/%CE%9ACE%BF%CE%BB%CF%84%CF%83%CE%AC%CF%81%CE%B1%CF%82_%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%86%CE%B5%CF%81%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AD%CF%82%20%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CF%83%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82%20%CE%B5%CE%BD%CE%B4%CE%B5%CE%AF%CE%BE%CE%B5%CE%B9%CF%82.pdf

Κομνηνός Ν., (1985), *Κρίση και χωρική διάρθρωση*, περιοδικό Θέσεις, τεύχος 11, Αθήνα

Κονσόλας Ν.Ι., (1997), *Σύγχρονη Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική*, Παπαζήση, Αθήνα

Κορρές Γ., Κοκκίνου Αικ., (2014), *Χωρικός σχεδιασμός και τοπική ανάπτυξη στην Ελλάδα*, στο συλλογικό τόμο: «Ανταγωνιστικότητα για ανάπτυξη: Προτάσεις πολιτικής», Ελληνική Ένωση Τραπεζών, Αθήνα, σσ. 533-548

Κορρές Γ., Κοκκίνου Αικ., Τσομπανόγλου Γ.,(2011), *Ελληνική Οικονομία: Δομή-Διάρθρωση, Δημόσιο Χρέος και Προοπτικές Ανάπτυξης*, από τη διεύθυνση: http://www.prd.uth.gr/sites/GS_RSAI/CONFERENCE_MAY2011_SITE/PAPERS_MAY2011_PDF_CD/KORRES_G_TSOBANOGLOU_G_KOKKINOU_E_29.pdf, τελευταία πρόσβαση 1/2018

Klein N., (2007), *Το δόγμα του Σοκ – Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής*, ΛΙΒΑΝΗΣ, Αθήνα

Knox P. & Pinch S., (2009), *Κοινωνική Γεωγραφία των πόλεων*, Σαββάλας, Αθήνα

Λαζαρέτου Σ., (2016), *Φυγή του ανθρώπινου κεφαλαίου: Η σύγχρονη τάση μετανάστευσης των Ελλήνων στο χρόνο της κρίσης*, στο «ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ», τεύχος 43, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, σσ. 33-58

Λαίου, Α. (1992), *Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου στο συλλογικό τόμο Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα.

Λαλένης Κ., (2016), *Πρόσφατες εξελίξεις στο σύστημα χωρικού σχεδιασμού στην Ελλάδα. Σε αναποτελεσματική αναζήτηση αποτελεσματικότητας, Διάλεξη στο μεταπτυχιακό κύκλο του ΕΜΧΑ 2015-2016, από τη διεύθυνση (τελευταία πρόσβαση 1/2018):* <http://www.emxa.web.auth.gr/wordpress/activities/lectures-2015-16/>

Λαμπριανίδης Λ., (2015), *Οικονομική Γεωγραφία*, Πατάκης, Αθήνα

Λένιν Β.Ι., (1988) άπαντα τ.27 σελ 305-433, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα

Λιοδάκης Γ., (2011), *Ο αγροτικός τομέας στις συμπληγάδες της οικονομικής κρίσης*, στο συλλογικό τόμο «Οικονομική κρίση και Ελλάδα», Gutenberg, Αθήνα σσ. 311-328

Λουκάκης Θ., Θεοδωρά Γ., (2011), *Τάσεις εξέλιξης στο δίκτυο των αστικών κέντρων της Ελλάδας*, περιοδικό Αειχώρος, τεύχος 15, «Ζητήματα Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης στον ελληνικό χώρο», Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος

- Λουκάκης Θ.,(1976)**, *Περιφερειακές σχέσεις και τάσεις εξέλιξης του δικτύου αστικών κέντρων της Ελλάδας*, περιοδικό Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχος 28, Εθνικό κέντρο κοινωνικών ερευνών, Αθήνα, σσ. 363-388
- Μαλούτας Θ. (επιμ), (2002)**, *Οι Πόλεις*, τόμος 1ος του: «Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδος», Εθνικό κέντρο κοινωνικών ερευνών και Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλία, Αθήνα-Βόλος
- Μαλούτας Θ., (2011)**, *Χωρικές και κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στην Αθήνα. Από τις ρυθμίσεις του πελατειακού κράτους στην κρίση των ελλειμμάτων*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 134-135, Α΄- Β΄ 2011, 51-70 από τη διεύθυνση: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/viewFile/6721/6451.pdf>, τελευταία πρόσβαση 1/2018
- Μανιάτης Θ., (2011)**, *Η δημοσιονομική κρίση και ο κοινωνικός μισθός στην Ελλάδα*, στο συλλογικό τόμο «Οικονομική κρίση και Ελλάδα», Gutenberg, Αθήνα σσ. 206-228 και από τη διεύθυνση: http://www.bankofgreece.gr/BoGDocuments/13-5_%CE%9C%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%AC%CF%84%CE%B7%CF%82.pdf, , τελευταία πρόσβαση 1/2018
- Μανιάτης Θ., (2013a)**, *Συσσώρευση κεφαλαίου και κρίση στην παγκόσμια και την ελληνική οικονομία: μια μαρξιστική ανάλυση*, στο συλλογικό τόμο: «Μαρξισμός και ελληνική οικονομική κρίση, GUTENBERG, Αθήνα
- Μανιάτης Θ., (2013b)**, *Όψεις της κρίσης της ελληνικής οικονομίας*, Εισήγηση στην ημερίδα του τμήματος πολιτικής οικονομίας του Ομίλου Μαρξιστικών Ερευνών, 13/1/13
- Μανιάτης Θ., Τσαλίκη Π., Τσουφλίδης Λ., (1999)**, *Ζητήματα Πολιτικής Οικονομίας – Η περίπτωση της Ελλάδας*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα και στη διεύθυνση: https://www.academia.edu/6258339/%CE%96%CE%B7%CF%84%CE%AE%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1_%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82_%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1%CF%82_%CE%97_%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%AF%CF%80%CF%84%CF%89%CF%83%CE%B7_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82_Issues_in_Political_Economy_The_Case_of_Greece_ τελευταία πρόσβαση 1/2018
- Mandel E., (2003)**, *Τα Μακρά κύματα της Καπιταλιστικής εξέλιξης – μια μαρξιστική ερμηνεία*, Εργατική Πάλη, Αθήνα
- Mandel E., (2016)**, *Ο Ύστερος καπιταλισμός*, Εργατική πάλη, Αθήνα
- Μαρκάκη Μ., Οικονομάκης Γ., (2016)**, *Η κλαδική διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας και το ερώτημα της «παραγωγικής ανασυγκρότησης»*, περιοδικό Ουτοπία, τεύχος 115ο, Τόπος, Αθήνα
- Μαρξ Κ., (2013)**, *Το Κεφάλαιο*, τόμος 3ος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα

- Μαυρουδέας Σ., (2011),** *Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Ένωση: Καπιταλιστική κρίση και ενδο-ιμπεριαλιστικές αντιθέσεις*, στο συλλογικό τόμο «Οικονομική κρίση και Ελλάδα», Gutenberg, Αθήνα σσ. 397-411
- Μαυρουδέας Σ., (2016),** *Η πολιτική οικονομία της ΕΕ: Ένα ιμπεριαλιστικό εγχείρημα σε κρίση*, περιοδικό Τετράδια Μαρξισμού, τεύχος 2ο, ΚΨΜ, Αθήνα
- Μαυρουδέας Σ., et al. (2013),** *Ο μαρξισμός και η ελληνική οικονομική κρίση*, Συλλογικός τόμος του ομίλου μαρξιστικών ερευνών, GUTENBURG, Αθήνα
- Μελίσσας Δ.Κ., (2007),** *Εθνικό Χωροταξικό: Μία πρώτη προσέγγιση*, Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης, Αθήνα
- Μηλίας Γ., (2010),** *Η ελληνική οικονομία κατά τον 20ο αιώνα*, από τη διεύθυνση: http://users.ntua.gr/jmilios/Oikonomia_Eikostos1ab.pdf, τελευταία πρόσβαση 1/2018
- Μηνακάκης Β., Κάργας Γ., et al., (2015),** *Ποιος χρειάζεται την Ευρωπαϊκή Ένωση*, Συλλογικός τόμος, ΚΨΜ, Αθήνα
- Μιχαηλίδης Γ., (2015),** *Από τη διάχυση της μεγέθυνσης στη χωρική ανάπτυξη. Λάθη και αναγκαιότητες στις πολιτικές*, στο συλλογικό τόμο: «Χώρου ζητήματα: Θεωρίες και μεθοδολογίες για τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη», Ζήτη, Θεσσαλονίκη, σσ. 197-213
- Νικολαΐδη Μ., Αργεΐτης Γ., (2014),** *Οικονομική κρίση και παραγωγική αναδιάρθρωση στην Ελλάδα: Ο ρόλος της μεταποιητικής βιομηχανίας*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα
- Νικολαΐδης Ε., (2011),** *Το αγροτροφικό σύστημα και η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας*, στο συλλογικό τόμο «Οικονομική κρίση και Ελλάδα», Gutenberg, Αθήνα σσ. 290-310
- Οικονομάκης Γ., et al. (2011),** *Ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας: μια κλαδική διερεύνηση*, στο συλλογικό τόμο «Οικονομική κρίση και Ελλάδα», Gutenberg, Αθήνα σσ. 256-274
- Οικονόμου Δ., (2000),** *Συστήματα χωρικού σχεδιασμού, η ελληνική πραγματικότητα και η διεθνής εμπειρία*, περιοδικό Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχος 101-102, Εθνικό κέντρο κοινωνιών ερευνών, Αθήνα, σσ. 3-57
- Οικονόμου Δ., (2002),** *Το θεσμικό πλαίσιο της χωροταξίας και οι περιπέτειές του*, περιοδικό Αειχώρος, τόμος 1, τεύχος 1, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, σσ. 116-127
- Παϊταρίδης Δ., (2015),** *Η εξέλιξη της παραγωγικότητας και οι επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα
- Παπαδάκης Μ., et al. (2012),** *Ο πληθυσμός της Ελλάδας. Θεωρήσεις- Προοπτικές- Προσανατολισμοί*, Αθήνα, από τη διεύθυνση (τελευταία πρόσβαση 1/2018) Εθνική σχολής Δημόσιας Υγείας:

http://www.nsph.gr/files/017_Grammateia/02_Ekpaideysi/FORUM/Report%20to%20Parliament.pdf

- Παπαδασκαλόπουλος Α., (2000)**, Μέθοδοι Περιφερειακής Ανάλυσης, Παπαζήση, Αθήνα
- Παπαδασκαλόπουλος Α., et al, (2004)**, *Οι περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1990*, περιοδικό ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, τεύχος 6, ΤΕΙ Ηπείρου. Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, Πρέβεζα σσ. 65-88 από τη διεύθυνση (τελευταία πρόσβαση 1/2018): <http://www.openarchives.gr/view/2704308>
- Παπακωνσταντίνου Π., (2008)**, *Το χρυσό παραπέτασμα – Η γέννηση του ολοκληρωτικού καπιταλισμού*, Λιβάνης, Αθήνα
- Παπακωνσταντίνου Π., (2010)**, *Επιστροφή στο μέλλον, η κρίση του υπαρκτού καπιταλισμού και η Αριστερά*, ΛΙΒΑΝΗΣ, Αθήνα
- Παπαναγιώτου Μ., (2010)**, *Οικονομική Κρίση & ελληνική Οικονομία - Η εξέλιξη της απόδοσης του καθαρού παγίου κεφαλαίου της Ελληνικής Οικονομίας: 1960-2009*, Διπλωματική εργασία με επιβλέπων καθ. Οικονομάκη Γ., Πάτρα
- Πατρώνης Β., (2015)**, *Ελληνική οικονομική ιστορία – Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ος αιώνας)*, ΣΕΑΒ, Αθήνα σσ. 203-228
- Περπινιά Σ., (2015)**, *Όψεις συνέχειας και εμβάθυνσης των νεοφιλελεύθερων πολιτικών για τον αστικό χώρο και το σχεδιασμό. Εξετάζοντας τις θεσμοθετημένες χωρικές ρυθμίσεις της περιόδου 2010-2014*. Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία με επιβλέπων την επ. καθηγήτρια Κουτρουλίκου Πέννυ, Ε.Μ.Π., Αθήνα
- Πετράκος Γ. Ψυχάρης Γ., (2003)**, *Οι Περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα: μια εναλλακτική μέθοδος υπολογισμού*, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 9(28): σσ. 621-644 από τη διεύθυνση (τελευταία πρόσβαση 1/2018): http://www.prd.uth.gr/uploads/discussion_papers/2003/uth-prd-dp-2003-28_gr.pdf
- Πετράκος Γ., (2004)**, *Περιφερειακές ανισότητες και περιφερειακή πολιτική στην Ελλάδα*, τόμος 3, τεύχος 1, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, σσ. 6-31
- Πετράκος Γ., Ψυχάρης Γ., (2016)**, *Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Κριτική, Αθήνα
- Petzold W., (2008)**, *Πολιτική Συνοχής της Ε.Ε. 1998-2008: Επενδύοντας στο μέλλον της Ευρώπης*, περιοδικό Inforegio, τεύχος 26, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, από τη διεύθυνση: http://ec.europa.eu/regional_policy/en/ τελευταία πρόσβαση 1/2018
- Πολύζος Σ., (2011)**, *Περιφερειακή Ανάπτυξη*, Κριτική, Αθήνα
- Προγουλάκης Γ., (2010)**, *Από την πρώτη στη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση, δια μέσου της μεταπολίτευσης, Σημείωσης στο ανοιχτό σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας: «Κρίσεις και μεταρρυθμίσεις στην ελληνική οικονομία – Τέλη 19ου -21ος αιώνας».*

- Ροβόλης Α., (2004),** *Είναι «οικονομική» η οικονομική ανάλυση του χώρου; Περιφερειακή επιστήμη, οικονομική γεωγραφία και «γεωγραφικά οικονομικά»,* περιοδικό ΑΕΙΧΩΡΟΣ, τεύχος 1, τόμος 3, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος
- Σαρηγιάννης Γ., (1995),** *Οικονομική πολιτική και Χωροταξικός σχεδιασμός. Από το σχέδιο Marshal στο Maastricht,* στο συλλογικό τόμο: «Κείμενα στη Θεωρία και στην Εφαρμογή του Πολεοδομικού και Χωροταξικού σχεδιασμού», Παπαζήση, Αθήνα
- Σκάγιαννης, Π., (2009),** *Από το S στο Σίγμα: Προς μια νέα ανάπτυξη του ελληνικού χώρου,* στο συλλογικό τόμος 25: «Κείμενα για το σχεδιασμό και την ανάπτυξη του χώρου». Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος σσ. 69-118
- Σκούφογλου Μ., (2013)** *Κρίση, χαρτογραφήσεις του καπιταλισμού και η επιστροφή του χρόνου,* ΚΨΜ, Αθήνα
- Σταθάκης Γ., (2011),** *Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας,* στο συλλογικό τόμο «Οικονομική κρίση και Ελλάδα», Gutenberg, Αθήνα σσ. 193-205
- Στασινόπουλος Γ., (2011),** *Η κρίση της οικονομικής πολιτικής στην Ελλάδα, 1991-2010: Προς αναζήτηση νέου μοντέλου οικονομικής πολιτικής,* στο συλλογικό τόμο «Οικονομική κρίση και Ελλάδα», Gutenberg, Αθήνα σσ. 165-179
- Στρατηγέα Α, (2014),** *Διαχρονική εξέλιξη χωροταξικού σχεδιασμού,* Διαλέξεις open courses της σχολής Α/Τ μηχανικών του Ε.Μ.Π.
- Τέρψης Μ., (2014),** *Χωροταξικός Σχεδιασμός: το πλαίσιο στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση,* Διπλωματική Εργασία με επιβλέπουσα Καθηγήτρια Θωΐδου Ελισσάβετ, Θεσσαλονίκη, από τη διεύθυνση: <http://ikee.lib.auth.gr/record/133918/files/TERPSISsee.pdf>
- Τσακαλώτος Ε., (2011),** *Η ελληνική οικονομική κρίση,* στο συλλογικό τόμο «Οικονομική κρίση και Ελλάδα», Gutenberg, Αθήνα σσ. 346-367
- Τσουφλίδης Λ., (2014),** *Οικονομική Κρίση, Αίτια και Εναλλακτικές Πολιτικές,* στη διεύθυνση: <https://uom-gr.academia.edu/Tsoufdis> τελευταία πρόσβαση 1/2018
- Χαστάογλου Β., (1982),** *Κοινωνικές Θεωρίες για τον Αστικό Χώρο-Κριτική Ανάλυση,* ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ, Αθήνα
- Χατζημιχάλης Κ., (1996),** *Τα Νότια Άκρα της Ευρώπης και η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση,* περιοδικό ΤΟΠΟΣ, τεύχος 11, από τη διεύθυνση (τελευταία πρόσβαση 1/2018): <http://www.uehr.gr/index.php/gr/2014-10-02-10-14-08/2014-12-04-19-04-26>
- Χριστιανόπουλος Κ., (2003),** *Χωροταξική και αναπτυξιακή θεώρηση για την προστασία και ανάδειξη του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος ,* Διδακτορική διατριβή του τμήματος Πολιτικών Μηχανικών της Π.Σ. του Α.Π., Θεσσαλονίκη
- Hall T., (2005),** *Αστική Γεωγραφία,* Κριτική, Αθήνα

- Harvey D., (2013)**, *Εξεγερμένες πόλεις –Από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης*, ΚΨΜ, Αθήνα
- Hobsbawh E.J., (2015)**, *Η εποχή των επαναστάσεων 1798-1848*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα
- Ψαλιδόπουλος Μ., (2014)**, *Η ιστορία της τράπεζας της Ελλάδος 1928-2008*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα
- Ψυχάρης Γ., (2004)**, *Περιφερειακή πολιτική και περιφερειακά προγράμματα των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης της Ελλάδας: Αποτίμηση και προοπτικές*, περιοδικό Αειχώρος, τόμος 3, τεύχος 1, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, σσ. 56-79

Ξενόγλωσση

- De Grauwe, P. (2016)**, *Economics of Monetary Union*, Oxford University Press, Οξφόρδη
- Konsolas, N., et al., (2002)**, *Regional Development in Greece*, Springer, Βερολίνο και Χαϊδελβέργη
- Martin, R. (1998)**, *Regional Policy in the European Union*, Center for European Policy Studies, Βρυξέλες
- McCann, Ph. (2015)**, *The Regional and Urban Policy of the European Union*, Edward Elgar Publishing
- Petrakos G., Saratsis Y., (2000)**, *Regional inequalities in Greece*, στο περιοδικό Regional Science, τεύχος 79, σσ. 57-74
- Psycharis Y., et al., (2014)**, *Economic crisis and regional development in Greece*, στο περιοδικό Région et Développement n° 39-2014
- Rodriquez-Pose, A. (2002)**, *The European Union: Economy, Society, Polity*, Οξφόρδη
- Soja E.W., (1980)**, *The socio-spatial dialectic*, Annals of the Association of American Geographers, 70:2, 207-225
- Tsouflidis L., (2014)**, *Economic Crisis, Modern Capitalism and Class Realliances*. University of Macedonia, στη διεύθυνση (τελευταία πρόσβαση 1/2018): <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/62692/>

Θεσμικά κείμενα

Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων του Ιν.Ε.-Γ.Σ.Ε.Ε. (τελευταία πρόσβαση 1/2018):

http://ineobservatory.gr/publication_cat/publications/epistimonikes-ektheseis/

Ευρωπαϊκή Ένωση, Treaty establishing the European Economic Community (Rome, 25 March 1957), (τελευταία πρόσβαση 1/2018):

https://www.cvce.eu/obj/treaty_establishing_the_european_economic_community_rome_25_march_1957-en-cca6ba28-0bf3-4ce6-8a76-6b0b3252696e.html%20%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B1%CE%AF%CE%B1%20%CF%80%CF%81%CF%8C%CF%83%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B7%209/2017

Σύνταγμα της Ελλάδας της 7ης Ιουνίου 1975 (ΦΕΚ 111/Α'/09.06.1975) - Ε' Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων, από τη διεύθυνση (τελευταία πρόσβαση 1/2018): <https://norfid.files.wordpress.com/2010/11/suntagma-ths-ellados-1975.pdf>

Νόμος 2508/1997 (Φ.Ε.Κ. 124/Α'/13.06.1997) «Βιώσιμη οικιστική ανάπτυξη των πόλεων και οικισμών της χώρας και άλλες διατάξεις», από τη διεύθυνση (τελευταία πρόσβαση 1/2018):

<http://www.ypeka.gr/LinkClick.aspx?fileticket=ClhHmS4MKqA%3D&>

Υπουργείο Εξωτερικών (τελευταία πρόσβαση 1/2018): <http://www.mfa.gr/>

Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας (τελευταία πρόσβαση 1/2018):

Νομοθεσία: <http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid=379>

Χωροταξικός Σχεδιασμός Εθνικού επιπέδου: <http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid=513&language=el-GR>

Ευρωπαϊκή Ένωση, Περιφερειακή πολιτική (τελευταία πρόσβαση 1/2018): http://ec.europa.eu/regional_policy/el/

Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (τελευταία πρόσβαση 1/2018): <http://www.imf.org/en/Countries/GRC>

Περιοδικά-Άρθρα

Wolf M., Financial Times (2017) - <https://www.ft.com/content/47e3e014-e3ea-11e7-97e2-916d4fbac0da> τελευταία πρόσβαση 1/2018

Καθημερινή στις 16/12/2017:

<http://www.kathimerini.gr/939468/article/epikairothta/kosmos/hpa-h-ftwxeia-sth-xwra-einai-tromaktikh-anaferai-stelexos-toy-oh> τελευταία πρόσβαση 1/2018

Καθημερινή στις 15/02/2017:

<http://www.kathimerini.gr/896401/article/epikairothta/kosmos/h-eyrwrh-twn-dyo-taxythtw-3ana-sto-proskhnio>, τελευταία πρόσβαση 7/2017

Ημερόδρομος 7/6/2017, <http://www.imerodromos.gr/i-krisi-diochni-tous-neous-mas-sto-exoteriko/> τελευταία πρόσβαση 9/2017

Τεύχη Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών (τελευταία πρόσβαση 1/2018): <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/issue/archive>

Τεύχη Αειχώρου (τελευταία πρόσβαση 1/2018): <http://www.aeihoros.gr/>

Στατιστικές Υπηρεσίες

AMECO (τελευταία πρόσβαση 1/2018):

http://ec.europa.eu/economy_finance/ameco/user/serie/SelectSerie.cfm

Eurostat (τελευταία πρόσβαση 1/2018):

http://ec.europa.eu/eurostat/web/regions/data/database?p_p_id=NavTreeportletprod_WAR_NavTreeportletprod_INSTANCE_BQqmHeCfV1BE&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=1

Αρχείο ΕΛ.Στατ (τελευταία πρόσβαση 1/2018):

<http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/>

ΕΛ. Στατ (τελευταία πρόσβαση 1/2018): <http://www.statistics.gr/el/home>

Ο.Ο.Σ.Α. (τελευταία πρόσβαση 1/2018): <https://data.oecd.org/>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας 0-1: Δείκτης του κ.κ.Α.Ε.Π. των περιφερειών ως προς το εθνικό, 1981-1990*Πηγή: Ελ. Στατ. – ίδια επεξεργασία*

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	0,86	0,92	0,91	1,01	1,05	0,91	0,91	0,87	0,88	0,88
Κεντρική Μακεδονία	0,94	0,94	0,91	0,95	0,97	0,96	0,96	0,98	0,97	0,96
Δυτική Μακεδονία	0,91	0,96	0,88	0,85	0,91	0,96	1,08	1,05	1,03	1,03
Ήπειρος	0,76	0,76	0,77	0,73	0,71	0,78	0,74	0,73	0,69	0,67
Θεσσαλία	0,94	0,89	0,89	0,89	0,91	0,91	0,89	0,90	0,93	0,90
Ιόνια Νησιά	0,86	0,87	0,88	0,87	0,86	0,85	0,88	0,91	0,89	0,89
Δυτική Ελλάδα	0,89	0,90	0,89	0,85	0,83	0,81	0,80	0,81	0,81	0,81
Στερεά Ελλάδα	1,29	1,23	1,20	1,22	1,21	1,21	1,18	1,20	1,18	1,17
Αττική	1,03	1,03	1,05	1,05	1,02	1,04	1,04	1,02	1,03	1,03
Πελοπόννησος	1,05	1,02	1,01	0,98	0,99	1,00	0,98	0,97	0,93	0,94
Βόρειο Αιγαίο	0,69	0,75	0,67	0,71	0,69	0,72	0,72	0,74	0,66	0,69
Νότιο Αιγαίο	0,93	0,97	1,00	0,99	0,97	1,08	1,13	1,15	1,12	1,12
Κρήτη	0,84	0,93	0,91	0,86	0,94	0,94	0,94	0,96	1,05	1,04
Ελλάδα	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00

Πίνακας 0-2: Δείκτης του κ.κ.Α.Ε.Π. των περιφερειών ως προς το εθνικό, 1991-1999*Πηγή: Ελ. Στατ. – ίδια επεξεργασία*

	1991	1992	1993	1994	1995	1997	1998	1999		
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	0,88	0,86	0,84	0,85	0,81	0,79	0,79	0,79		
Κεντρική Μακεδονία	0,97	0,98	0,97	0,97	0,97	1,04	1,02	1,02		
Δυτική Μακεδονία	1,02	0,97	0,93	0,92	1,00	1,06	1,06	1,04		
Ήπειρος	0,67	0,71	0,71	0,70	0,73	0,77	0,78	0,81		
Θεσσαλία	0,94	0,90	0,89	0,91	0,88	0,89	0,92	0,90		
Ιόνια Νησιά	0,89	0,90	0,90	0,90	0,85	0,92	0,90	0,91		
Δυτική Ελλάδα	0,84	0,85	0,85	0,86	0,83	0,81	0,80	0,78		
Στερεά Ελλάδα	1,16	1,13	1,13	1,13	1,49	1,49	1,46	1,42		
Αττική	1,02	1,03	1,05	1,04	1,08	1,02	1,03	1,04		
Πελοπόννησος	0,95	0,97	0,96	0,97	0,90	0,95	0,97	0,96		
Βόρειο Αιγαίο	0,71	0,67	0,68	0,68	0,83	0,89	0,89	0,93		
Νότιο Αιγαίο	1,11	1,09	1,09	1,08	1,08	1,18	1,16	1,19		
Κρήτη	1,03	1,04	1,04	1,05	0,98	1,00	0,99	1,00		
Ελλάδα	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00		

Πίνακας 0-3: Δείκτης του κ.κ.Α.Ε.Π. των περιφερειών ως προς το εθνικό, 2000-2009*Πηγή: Ελ. Στατ. – ίδια επεξεργασία*

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	0,77	0,76	0,75	0,74	0,72	0,72	0,68	0,70	0,71	0,71
Κεντρική Μακεδονία	0,83	0,83	0,81	0,80	0,80	0,79	0,79	0,80	0,80	0,79
Δυτική Μακεδονία	0,87	0,88	0,90	0,92	0,90	0,91	0,87	0,82	0,77	0,82
Ήπειρος	0,77	0,76	0,77	0,77	0,73	0,73	0,71	0,69	0,68	0,68
Θεσσαλία	0,77	0,78	0,78	0,81	0,79	0,76	0,76	0,75	0,75	0,74
Ιόνια Νησιά	1,00	1,01	0,96	1,00	0,99	1,01	0,99	0,98	1,00	0,94
Δυτική Ελλάδα	0,75	0,75	0,76	0,76	0,77	0,77	0,78	0,77	0,75	0,74
Στερεά Ελλάδα	1,07	1,06	1,01	1,00	0,95	0,97	0,92	0,90	0,90	0,87
Αττική	1,26	1,26	1,29	1,28	1,30	1,31	1,33	1,33	1,34	1,36
Πελοπόννησος	0,83	0,83	0,82	0,81	0,78	0,79	0,79	0,79	0,79	0,79
Βόρειο Αιγαίο	0,74	0,73	0,71	0,76	0,75	0,77	0,77	0,79	0,81	0,79
Νότιο Αιγαίο	1,19	1,15	1,09	1,11	1,11	1,14	1,11	1,11	1,13	1,07
Κρήτη	0,91	0,92	0,91	0,90	0,91	0,90	0,89	0,87	0,88	0,87
Ελλάδα	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00

Πίνακας 0-4: Δείκτης του κ.κ.Α.Ε.Π. των περιφερειών ως προς το εθνικό, 2008-2015*Πηγή: Ελ. Στατ. και Eurostat– ίδια επεξεργασία*

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	0,71	0,71	0,74	0,71	0,72	0,70	0,70	0,70
Κεντρική Μακεδονία	0,80	0,79	0,78	0,78	0,78	0,77	0,77	0,77
Δυτική Μακεδονία	0,77	0,82	0,86	0,91	0,97	0,95	0,96	0,93
Ήπειρος	0,68	0,68	0,70	0,71	0,70	0,71	0,71	0,71
Θεσσαλία	0,75	0,74	0,71	0,71	0,74	0,74	0,75	0,75
Ιόνια Νησιά	1,00	0,94	0,94	0,89	0,90	0,90	0,91	0,93
Δυτική Ελλάδα	0,75	0,74	0,76	0,75	0,76	0,74	0,75	0,73
Στερεά Ελλάδα	0,90	0,87	0,87	0,89	0,89	0,88	0,85	0,85
Αττική	1,34	1,36	1,36	1,36	1,36	1,37	1,37	1,36
Πελοπόννησος	0,79	0,79	0,79	0,80	0,81	0,81	0,80	0,81
Βόρειο Αιγαίο	0,81	0,79	0,78	0,79	0,77	0,78	0,79	0,77
Νότιο Αιγαίο	1,13	1,07	1,07	1,06	1,05	1,08	1,10	1,12
Κρήτη	0,88	0,87	0,85	0,83	0,81	0,82	0,84	0,86
Ελλάδα	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00

Πίνακας 0-5: Δείκτης του κ.κ. Εισοδήματος των περιφερειών ως προς το εθνικό, 2000-2014*Πηγή: Eurostat. – ίδια επεξεργασία*

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	0,86	0,86	0,85	0,83	0,80	0,88	0,90	0,84	0,83	0,84	0,86	0,83	0,86	0,84	0,84
Κεντρική Μακεδονία	0,80	0,83	0,82	0,84	0,91	0,95	0,88	0,89	0,90	0,90	0,93	0,91	0,95	0,94	0,92
Δυτική Μακεδονία	1,38	1,36	1,36	1,29	1,11	0,96	0,88	0,90	0,92	0,93	0,98	0,99	1,01	1,01	1,00
Ήπειρος	0,95	0,95	0,94	0,90	0,85	0,84	0,84	0,87	0,88	0,91	0,96	0,94	0,97	0,95	0,90
Θεσσαλία	0,89	0,88	0,88	0,88	0,82	0,85	0,92	0,91	0,99	0,94	0,94	0,92	0,94	0,92	0,90
Ιόνια Νησιά	1,07	1,01	1,00	0,95	0,66	0,62	0,91	0,91	0,88	0,89	0,97	0,96	1,03	1,01	1,11
Δυτική Ελλάδα	0,90	0,92	0,92	0,91	0,82	0,82	0,87	0,86	0,90	0,88	0,89	0,86	0,85	0,84	0,82
Στερεά Ελλάδα	1,12	1,13	1,13	1,11	0,97	0,99	0,92	0,92	0,90	0,92	0,88	0,92	0,83	0,80	0,89
Πελοπόννησος	0,78	0,76	0,76	0,78	0,79	0,79	0,90	0,89	0,88	0,91	0,93	0,90	0,93	0,91	0,90
Αττική	1,14	1,14	1,14	1,16	1,23	1,21	1,20	1,19	1,18	1,18	1,13	1,16	1,15	1,16	1,13
Βόρειο Αιγαίο	1,01	0,92	0,92	0,91	0,85	0,86	0,88	0,90	0,91	0,93	1,01	0,97	1,02	0,97	0,96
Νότιο Αιγαίο	1,09	1,04	1,02	0,98	0,92	0,89	0,88	0,89	0,88	0,89	1,05	1,06	1,01	1,04	1,43
Κρήτη	1,00	0,96	0,95	0,95	0,85	0,88	0,92	0,91	0,88	0,87	0,85	0,82	0,82	0,84	0,91
Ελλάδα	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00

Πίνακας 0-6: Ποσοστό ανεργίας των περιφερειών ως προς τον ενεργό πληθυσμό τους, 1988-2002Πηγή: Ελ. Στατ. – *ιδία επεξεργασία*

	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	9,0%	7,4%	5,7%	5,4%	7,7%	6,9%	8,1%	9,6%	10,0%	8,7%	10,0%	12,6%	9,0%	9,6%	10,4%
Κεντρική Μακεδονία	6,8%	7,4%	6,4%	6,1%	7,4%	8,4%	8,8%	9,2%	9,1%	9,6%	10,4%	11,9%	11,1%	11,0%	11,5%
Δυτική Μακεδονία	5,9%	6,4%	10,0%	8,0%	9,0%	10,8%	9,5%	13,6%	17,3%	15,0%	13,0%	14,6%	15,1%	16,5%	14,9%
Ήπειρος	5,0%	4,4%	3,2%	9,8%	8,4%	8,2%	8,6%	7,9%	12,2%	11,5%	14,0%	14,1%	11,7%	12,7%	11,2%
Θεσσαλία	6,9%	7,2%	7,8%	6,8%	8,3%	7,4%	7,1%	7,8%	7,8%	8,0%	11,9%	13,4%	12,9%	12,8%	11,2%
Ιόνια Νησιά	3,4%	3,2%	3,4%	3,7%	2,6%	3,9%	3,5%	5,3%	5,8%	6,2%	6,9%	9,0%	9,8%	10,9%	10,0%
Δυτική Ελλάδα	7,2%	8,0%	7,7%	8,6%	9,5%	10,2%	11,1%	9,3%	8,9%	8,7%	11,9%	11,7%	10,7%	10,7%	10,7%
Στερεά Ελλάδα	6,9%	6,6%	6,5%	6,9%	12,0%	9,7%	11,2%	9,8%	10,8%	12,6%	12,9%	14,2%	14,7%	14,0%	10,6%
Αττική	10,0%	9,4%	8,8%	9,9%	10,5%	11,5%	11,5%	11,2%	12,0%	11,8%	12,3%	12,7%	12,0%	10,5%	9,5%
Πελοπόννησος	5,8%	5,3%	5,8%	5,6%	8,3%	6,4%	6,8%	6,5%	6,8%	8,2%	8,0%	8,2%	9,7%	8,9%	7,7%
Βόρειο Αιγαίο	5,4%	6,6%	4,7%	8,8%	5,2%	4,5%	7,3%	5,2%	7,5%	7,2%	11,2%	11,6%	7,4%	6,9%	9,8%
Νότιο Αιγαίο	5,2%	4,9%	4,7%	3,6%	3,9%	4,8%	3,8%	5,1%	5,0%	4,4%	10,0%	11,7%	11,6%	12,1%	15,0%
Κρήτη	3,5%	2,6%	2,5%	4,0%	3,7%	3,9%	4,2%	4,4%	3,5%	4,4%	8,6%	8,5%	7,4%	7,3%	8,8%
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	7,7%	7,5%	7,0%	7,7%	8,7%	9,1%	9,3%	9,4%	9,9%	10,0%	11,2%	12,1%	11,4%	10,8%	10,4%

Πίνακας 0-7: Ποσοστό ανεργίας των περιφερειών ως προς τον ενεργό πληθυσμό τους, 2003-2016

Πηγή: Ελ. Στατ. – ίδια επεξεργασία

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	10,5%	13,2%	11,9%	11,1%	9,8%	8,8%	11,1%	14,5%	20,2%	22,8%	26,8%	24,2%	23,4%	22,8%
Κεντρική Μακεδονία	10,4%	12,3%	11,2%	9,5%	9,1%	8,4%	10,1%	13,7%	19,7%	26,2%	30,2%	28,7%	26,0%	24,5%
Δυτική Μακεδονία	16,5%	16,5%	18,1%	14,2%	12,1%	12,5%	12,4%	15,4%	23,1%	29,7%	31,6%	27,6%	30,7%	31,3%
Ήπειρος	11,6%	11,1%	11,5%	9,8%	10,0%	9,9%	11,2%	12,6%	16,5%	22,5%	27,4%	26,8%	24,5%	24,3%
Θεσσαλία	10,6%	9,8%	9,4%	8,2%	7,8%	8,3%	9,2%	12,1%	16,8%	22,6%	25,4%	25,4%	26,9%	25,5%
Ιόνια Νησιά	11,8%	11,4%	8,6%	11,2%	9,0%	8,3%	9,5%	14,6%	14,1%	14,7%	18,1%	21,4%	19,0%	16,0%
Δυτική Ελλάδα	9,5%	12,6%	10,7%	9,7%	9,9%	9,9%	9,7%	11,9%	17,6%	25,6%	28,4%	28,7%	28,5%	29,8%
Στερεά Ελλάδα	9,6%	12,8%	11,0%	9,2%	9,4%	8,5%	10,5%	12,5%	19,0%	27,9%	28,2%	26,8%	25,8%	25,0%
Αττική	9,1%	9,3%	9,1%	8,5%	7,8%	6,7%	9,1%	12,6%	18,0%	25,8%	28,7%	27,3%	25,2%	23,0%
Πελοπόννησος	8,4%	9,0%	8,6%	7,5%	7,3%	7,0%	7,9%	9,6%	13,8%	19,2%	21,9%	23,4%	22,3%	19,2%
Βόρειο Αιγαίο	8,2%	9,6%	10,6%	9,6%	8,1%	4,7%	6,6%	9,4%	15,0%	21,8%	22,0%	22,3%	18,0%	18,3%
Νότιο Αιγαίο	12,1%	8,9%	9,5%	9,0%	9,4%	8,3%	12,3%	14,6%	15,2%	15,4%	21,3%	20,1%	14,9%	17,4%
Κρήτη	7,6%	7,8%	7,2%	7,2%	5,4%	6,4%	9,0%	12,0%	15,8%	22,3%	24,9%	24,0%	24,2%	22,6%
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	9,8%	10,6%	10,0%	9,0%	8,4%	7,8%	9,6%	12,7%	17,9%	24,4%	27,5%	26,5%	24,9%	23,5%

Πίνακας 0-8: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης των περιφερειών ως προς την απασχόληση 1988-1992

Πηγή: Ελ. Στατ. – ίδια επεξεργασία

	1988			1989			1990			1991			1992		
	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	↑ 1,8	↓ 0,8	↓ 0,7	↑ 1,8	↓ 0,8	↓ 0,7	↑ 1,8	↓ 0,8	↓ 0,7	↑ 1,9	↓ 0,8	↓ 0,7	↑ 2,0	↓ 0,8	↓ 0,7
Κεντρική Μακεδονία	↑ 1,1	↑ 1,1	↓ 0,9	→ 1,1	→ 1,1	↓ 0,9	→ 1,0	↑ 1,2	↓ 0,9	↑ 1,1	↑ 1,1	↓ 0,9	↑ 1,1	↑ 1,1	↓ 0,9
Δυτική Μακεδονία	↑ 1,3	↑ 1,3	↓ 0,7	↑ 1,4	↑ 1,1	↓ 0,7	↑ 1,4	↑ 1,2	↓ 0,7	↑ 1,5	→ 1,1	↓ 0,7	↑ 1,3	↑ 1,3	↓ 0,7
Ήπειρος	↑ 1,6	↓ 0,7	↓ 0,8	↑ 1,7	↓ 0,7	↓ 0,8	↑ 1,9	↓ 0,7	↓ 0,7	↑ 1,5	↓ 0,9	↓ 0,8	↑ 1,6	↓ 0,8	↓ 0,8
Θεσσαλία	↑ 1,5	→ 0,9	↓ 0,8	↑ 1,5	→ 1,0	↓ 0,7	↑ 1,5	→ 1,0	↓ 0,8	↑ 1,6	→ 1,0	↓ 0,7	↑ 1,6	→ 1,0	↓ 0,8
Ιόνια Νησιά	↑ 1,7	↓ 0,5	↓ 0,9	↑ 1,6	↓ 0,7	↓ 0,8	↑ 1,5	↓ 0,7	↓ 0,9	↑ 1,5	↓ 0,7	→ 0,9	↑ 1,7	↓ 0,7	↓ 0,9
Δυτική Ελλάδα	↑ 1,8	↓ 0,6	↓ 0,7	↑ 1,9	↓ 0,7	↓ 0,7	↑ 1,9	↓ 0,7	↓ 0,7	↑ 1,7	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 1,8	↓ 0,8	↓ 0,8
Στερεά Ελλάδα	↑ 1,4	↑ 1,1	↓ 0,7	↑ 1,5	↑ 1,1	↓ 0,7	↑ 1,6	↑ 1,1	↓ 0,6	↑ 1,9	→ 0,9	↓ 0,6	↑ 1,7	→ 1,0	↓ 0,7
Αττική	↓ 0,1	↑ 1,2	↑ 1,4	↓ 0,1	↑ 1,2	↑ 1,4	↓ 0,1	↑ 1,2	↑ 1,4	↓ 0,1	↑ 1,2	↑ 1,3	↓ 0,1	↑ 1,2	↑ 1,3
Πελοπόννησος	↑ 1,9	↓ 0,7	↓ 0,6	↑ 2,0	↓ 0,7	↓ 0,7	↑ 2,0	↓ 0,7	↓ 0,7	↑ 2,0	↓ 0,8	↓ 0,7	↑ 2,1	↓ 0,7	↓ 0,7
Βόρειο Αιγαίο	→ 1,1	↓ 0,7	↑ 1,1	→ 1,0	↓ 0,6	↑ 1,2	↓ 0,9	↓ 0,7	↑ 1,3	→ 1,0	↓ 0,7	↑ 1,2	↑ 1,2	↓ 0,7	→ 1,1
Νότιο Αιγαίο	↓ 0,5	↓ 0,9	↑ 1,4	↓ 0,3	→ 1,0	↑ 1,4	↓ 0,4	↓ 0,9	↑ 1,4	↓ 0,4	→ 0,9	↑ 1,3	↓ 0,4	↓ 0,9	↑ 1,3
Κρήτη	↑ 1,8	↓ 0,6	↓ 0,8	↑ 1,9	↓ 0,6	↓ 0,8	↑ 2,0	↓ 0,6	↓ 0,7	↑ 2,0	↓ 0,6	↓ 0,8	↑ 2,0	↓ 0,6	↓ 0,8

Πίνακας 0-9: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης των περιφερειών ως προς την απασχόληση 1993-1997

Πηγή: Ελ. Στατ. – ίδια επεξεργασία

	1993			1994			1995			1996			1997		
	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	↑ 2,2	↓ 0,8	↓ 0,6	↑ 2,1	↓ 0,7	↓ 0,7	↑ 2,1	↓ 0,8	↓ 0,7	↑ 2,1	↓ 0,8	↓ 0,7	↑ 2,0	↓ 0,8	↓ 0,7
Κεντρική Μακεδονία	→ 1,0	↑ 1,1	→ 0,9	→ 1,0	↑ 1,1	→ 0,9	→ 1,0	↑ 1,1	→ 0,9	→ 0,9	↑ 1,2	→ 1,0	→ 1,0	↑ 1,1	→ 1,0
Δυτική Μακεδονία	↑ 1,2	↑ 1,4	↓ 0,7	↑ 1,2	↑ 1,4	↓ 0,7	↑ 1,3	↑ 1,4	↓ 0,8	↑ 1,2	↑ 1,5	↓ 0,7	↑ 1,2	↑ 1,5	↓ 0,8
Ήπειρος	↑ 1,5	↓ 0,8	↓ 0,9	↑ 1,6	↓ 0,8	↓ 0,9	↑ 1,6	↓ 0,8	↓ 0,9	↑ 1,5	↓ 0,8	↓ 0,9	↑ 1,5	↓ 0,9	↓ 0,9
Θεσσαλία	↑ 1,8	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 1,8	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 1,9	↓ 0,7	↓ 0,8	↑ 1,8	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 1,9	↓ 0,8	↓ 0,8
Ιόνια Νησιά	↑ 1,3	↓ 0,8	→ 1,0	↑ 1,3	↓ 0,7	→ 1,0	↑ 1,4	↓ 0,7	→ 1,0	↑ 1,5	↓ 0,6	→ 1,0	↑ 1,3	↓ 0,7	→ 1,0
Δυτική Ελλάδα	↑ 2,1	↓ 0,7	↓ 0,7	↑ 2,1	↓ 0,7	↓ 0,7	↑ 2,1	↓ 0,7	↓ 0,7	↑ 2,1	↓ 0,7	↓ 0,7	↑ 2,1	↓ 0,8	↓ 0,7
Στερεά Ελλάδα	↑ 1,4	↑ 1,3	↓ 0,7	↑ 1,5	↑ 1,2	↓ 0,7	↑ 1,5	↑ 1,3	↓ 0,7	↑ 1,5	↑ 1,3	↓ 0,7	↑ 1,6	↑ 1,2	↓ 0,7
Αττική	↓ 0,1	↑ 1,2	↑ 1,3	↓ 0,1	↑ 1,2	↑ 1,3	↓ 0,1	↑ 1,2	↑ 1,3	↓ 0,1	↑ 1,1	↑ 1,3	↓ 0,0	↑ 1,1	↑ 1,3
Πελοπόννησος	↑ 2,1	↓ 0,7	↓ 0,7	↑ 2,3	↓ 0,7	↓ 0,7	↑ 2,2	↓ 0,7	↓ 0,7	↑ 2,2	↓ 0,7	↓ 0,7	↑ 2,2	↓ 0,8	↓ 0,7
Βόρειο Αιγαίο	↑ 1,3	↓ 0,8	→ 1,0	↑ 1,1	→ 0,9	→ 1,0	↑ 1,3	↓ 0,9	→ 0,9	↑ 1,3	↓ 0,9	→ 0,9	↑ 1,2	↓ 0,9	→ 1,0
Νότιο Αιγαίο	↓ 0,5	↓ 0,9	↑ 1,2	↓ 0,5	→ 0,9	↑ 1,2	↓ 0,5	↓ 0,9	↑ 1,2	↓ 0,5	→ 0,9	↑ 1,2	↓ 0,5	↓ 0,9	↑ 1,2
Κρήτη	↑ 1,7	↓ 0,6	↓ 0,9	↑ 1,7	↓ 0,6	→ 0,9	↑ 1,7	↓ 0,6	↓ 0,9	↑ 1,9	↓ 0,6	↓ 0,9	↑ 1,9	↓ 0,6	↓ 0,9

Πίνακας 0-10: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης των περιφερειών ως προς την απασχόληση 1998-2002

Πηγή: Ελ. Στατ. – ίδια επεξεργασία

	1998			1999			2000			2001			2002		
	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	↑ 2,1	↓ 0,8	↓ 0,7	↑ 2,1	→ 0,9	↓ 0,7	↑ 2,0	→ 1,0	↓ 0,7	↑ 2,1	→ 1,0	↓ 0,7	↑ 2,2	↓ 0,9	↓ 0,7
Κεντρική Μακεδονία	→ 1,0	↑ 1,1	→ 0,9	→ 1,0	↑ 1,1	→ 0,9	→ 1,0	↑ 1,1	→ 0,9	→ 1,1	↑ 1,1	→ 0,9	→ 1,0	↑ 1,1	→ 1,0
Δυτική Μακεδονία	↑ 1,3	↑ 1,5	↓ 0,7	↑ 1,2	↑ 1,4	↓ 0,8	↑ 1,2	↑ 1,4	↓ 0,8	↑ 1,2	↑ 1,5	↓ 0,8	↑ 1,2	↑ 1,5	↓ 0,8
Ήπειρος	↑ 1,3	→ 1,1	↓ 0,9	↑ 1,3	→ 1,0	→ 0,9	↑ 1,4	→ 0,9	→ 0,9	↑ 1,3	→ 1,0	→ 0,9	↑ 1,5	→ 0,9	↓ 0,9
Θεσσαλία	↑ 1,7	↓ 0,9	↓ 0,8	↑ 1,7	↓ 0,9	↓ 0,8	↑ 1,8	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 1,9	↓ 0,8	↓ 0,9	↑ 1,8	↓ 0,8	↓ 0,9
Ιόνια Νησιά	↑ 1,4	↓ 0,7	→ 1,0	↑ 1,4	↓ 0,7	→ 1,0	↑ 1,5	↓ 0,7	→ 1,0	↑ 1,5	↓ 0,6	→ 1,0	↑ 1,4	↓ 0,6	→ 1,1
Δυτική Ελλάδα	↑ 1,9	↓ 0,7	↓ 0,8	↑ 1,9	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 2,0	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 2,0	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 2,0	↓ 0,8	↓ 0,8
Στερεά Ελλάδα	↑ 1,4	↑ 1,3	↓ 0,7	↑ 1,4	↑ 1,3	↓ 0,8	↑ 1,4	↑ 1,3	↓ 0,8	↑ 1,4	↑ 1,4	↓ 0,7	↑ 1,4	↑ 1,4	↓ 0,8
Αττική	↓ 0,1	→ 1,1	↑ 1,3	↓ 0,1	→ 1,1	↑ 1,2	↓ 0,1	→ 1,1	↑ 1,2	↓ 0,1	→ 1,1	↑ 1,2	↓ 0,1	→ 1,1	↑ 1,2
Πελοπόννησος	↑ 2,2	↓ 0,7	↓ 0,7	↑ 2,1	↓ 0,7	↓ 0,8	↑ 2,1	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 2,2	↓ 0,7	↓ 0,8	↑ 2,3	↓ 0,7	↓ 0,8
Βόρειο Αιγαίο	→ 1,0	↓ 0,8	→ 1,1	↑ 1,2	↓ 0,8	→ 1,0	↑ 1,1	→ 1,0	→ 1,0	↑ 1,1	↓ 0,9	→ 1,0	↑ 1,3	↓ 0,8	→ 1,0
Νότιο Αιγαίο	↓ 0,5	→ 1,1	↑ 1,1	↓ 0,5	→ 0,9	↑ 1,2	↓ 0,5	→ 1,0	↑ 1,2	↓ 0,4	→ 1,0	↑ 1,1	↓ 0,4	→ 1,0	↑ 1,2
Κρήτη	↑ 1,8	↓ 0,6	↓ 0,9	↑ 1,8	↓ 0,6	→ 0,9	↑ 1,7	↓ 0,6	→ 0,9	↑ 1,9	↓ 0,7	↓ 0,9	↑ 1,9	↓ 0,7	↓ 0,9

Πίνακας 0-11: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης των περιφερειών ως προς την απασχόληση 2003-2007

Πηγή: Ελ. Στατ. – ίδια επεξεργασία

	2003			2004			2005			2006			2007		
	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	↑ 2,2	↓ 0,9	↓ 0,8	↑ 2,2	→ 0,9	↓ 0,8	↑ 2,2	→ 0,9	↓ 0,8	↑ 2,2	→ 0,9	↓ 0,8	↑ 2,2	↓ 0,9	↓ 0,8
Κεντρική Μακεδονία	↑ 1,1	↑ 1,1	→ 0,9	→ 1,1	→ 1,1	→ 1,0	→ 1,0	↑ 1,1	→ 1,0	→ 1,0	↑ 1,1	→ 1,0	→ 1,0	↑ 1,1	→ 1,0
Δυτική Μακεδονία	↑ 1,4	↑ 1,5	↓ 0,7	↑ 1,4	↑ 1,5	↓ 0,7	↑ 1,4	↑ 1,4	↓ 0,8	↑ 1,4	↑ 1,5	↓ 0,8	↑ 1,5	↑ 1,4	↓ 0,8
Ήπειρος	↑ 1,3	→ 1,0	→ 0,9	↑ 1,5	→ 1,0	→ 0,9	↑ 1,5	→ 1,0	↓ 0,9	↑ 1,6	→ 1,0	↓ 0,9	↑ 1,7	→ 1,0	↓ 0,9
Θεσσαλία	↑ 2,0	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 2,0	→ 0,9	↓ 0,8	↑ 2,0	→ 0,9	↓ 0,8	↑ 1,9	→ 0,9	↓ 0,9	↑ 1,9	→ 1,0	↓ 0,9
Ιόνια Νησιά	↑ 1,2	↓ 0,5	↑ 1,1	↑ 1,3	↓ 0,7	→ 1,1	↑ 1,4	↓ 0,6	→ 1,0	↑ 1,6	↓ 0,8	→ 1,0	↑ 1,2	↓ 0,8	→ 1,0
Δυτική Ελλάδα	↑ 1,8	↓ 0,8	↓ 0,9	↑ 1,9	↓ 0,8	↓ 0,9	↑ 1,9	↓ 0,8	↓ 0,9	↑ 1,9	↓ 0,9	↓ 0,9	↑ 1,8	↓ 0,8	→ 0,9
Στερεά Ελλάδα	↑ 1,5	↑ 1,3	↓ 0,8	↑ 1,4	↑ 1,3	↓ 0,8	↑ 1,4	↑ 1,3	↓ 0,8	↑ 1,4	↑ 1,3	↓ 0,8	↑ 1,7	↑ 1,3	↓ 0,8
Αττική	↓ 0,1	→ 1,1	↑ 1,2	↓ 0,1	→ 1,1	↑ 1,2	↓ 0,1	→ 1,0	↑ 1,2	↓ 0,1	→ 1,0	↑ 1,2	↓ 0,1	→ 1,0	↑ 1,2
Πελοπόννησος	↑ 2,4	↓ 0,8	↓ 0,7	↑ 2,4	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 2,8	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 2,8	↓ 0,8	↓ 0,7	↑ 2,7	↓ 0,8	↓ 0,8
Βόρειο Αιγαίο	→ 1,0	↓ 0,8	→ 1,1	↑ 1,4	↓ 0,7	→ 1,0	↑ 1,4	↓ 0,7	→ 1,0	↑ 1,5	↓ 0,8	→ 1,0	↑ 1,4	↓ 0,7	→ 1,0
Νότιο Αιγαίο	↓ 0,5	→ 1,0	↑ 1,1	↓ 0,7	→ 0,9	→ 1,1	↓ 0,4	→ 0,9	↑ 1,1	↓ 0,5	↓ 0,9	↑ 1,1	↓ 0,6	↓ 0,8	↑ 1,1
Κρήτη	↑ 1,9	↓ 0,7	↓ 0,9	↑ 1,7	↓ 0,7	→ 1,0	↑ 1,7	↓ 0,8	→ 0,9	↑ 1,7	↓ 0,8	→ 0,9	↑ 1,6	↓ 0,8	→ 1,0

Πίνακας 0-12: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης των περιφερειών ως προς την απασχόληση 2008-2012

Πηγή: Ελ. Στατ. – ίδια επεξεργασία

	2008			2009			2010			2011			2012		
	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	↑ 2,2	→ 0,9	↓ 0,8	↑ 2,2	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 2,1	↓ 0,9	↓ 0,8	↑ 2,2	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 2,2	↓ 0,9	↓ 0,8
Κεντρική Μακεδονία	→ 1,1	↑ 1,1	→ 1,0	→ 1,1	→ 1,0	→ 1,0	→ 1,0	→ 1,0	→ 1,0	→ 1,0	→ 1,1	→ 1,0	→ 1,0	→ 1,0	→ 1,0
Δυτική Μακεδονία	↑ 1,6	↑ 1,4	↓ 0,8	↑ 1,7	↑ 1,4	↓ 0,7	↑ 1,5	↑ 1,4	↓ 0,8	↑ 1,4	↑ 1,5	↓ 0,8	↑ 1,3	↑ 1,6	↓ 0,8
Ήπειρος	↑ 1,7	→ 1,0	↓ 0,9	↑ 1,7	→ 1,0	↓ 0,9	↑ 1,6	→ 1,0	↓ 0,9	↑ 1,5	↑ 1,1	↓ 0,9	↑ 1,5	↑ 1,1	↓ 0,9
Θεσσαλία	↑ 1,8	→ 1,0	↓ 0,9	↑ 1,8	→ 1,0	↓ 0,9	↑ 2,0	↓ 0,9	↓ 0,9	↑ 2,0	↓ 0,9	↓ 0,8	↑ 1,9	→ 1,0	↓ 0,8
Ιόνια Νησιά	↑ 1,5	↓ 0,7	→ 1,0	↑ 1,5	↓ 0,7	→ 1,0	↑ 1,3	↓ 0,8	→ 1,0	↑ 1,4	↓ 0,8	→ 1,0	↑ 1,5	↓ 0,8	→ 1,0
Δυτική Ελλάδα	↑ 1,8	↓ 0,9	→ 0,9	↑ 1,9	↓ 0,9	↓ 0,9	↑ 1,8	→ 0,9	↓ 0,9	↑ 1,7	→ 0,9	↓ 0,9	↑ 2,0	↓ 0,8	↓ 0,9
Στερεά Ελλάδα	↑ 1,7	↑ 1,3	↓ 0,8	↑ 1,6	↑ 1,4	↓ 0,8	↑ 1,7	↑ 1,5	↓ 0,7	↑ 1,6	↑ 1,5	↓ 0,8	↑ 1,5	↑ 1,6	↓ 0,8
Αττική	↓ 0,1	→ 1,0	↑ 1,2	↓ 0,1	→ 1,0	↑ 1,2	↓ 0,1	→ 1,0	↑ 1,2	↓ 0,1	→ 1,0	↑ 1,2	↓ 0,1	→ 1,0	↑ 1,2
Πελοπόννησος	↑ 2,8	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 2,7	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 2,4	↓ 0,9	↓ 0,8	↑ 2,4	→ 0,9	↓ 0,8	↑ 2,3	→ 1,0	↓ 0,8
Βόρειο Αιγαίο	↑ 1,2	↓ 0,7	→ 1,1	→ 1,1	↓ 0,7	→ 1,1	→ 1,1	↓ 0,8	→ 1,0	↓ 0,9	↓ 0,8	→ 1,1	→ 1,0	→ 0,9	→ 1,0
Νότιο Αιγαίο	↓ 0,6	↓ 0,9	↑ 1,1	↓ 0,6	→ 1,0	→ 1,1	↓ 0,7	↑ 1,1	→ 1,0	↓ 0,7	→ 1,1	→ 1,0	↓ 0,7	↑ 1,2	→ 1,0
Κρήτη	↑ 1,4	↓ 0,9	→ 1,0	↑ 1,5	→ 0,9	→ 0,9	↑ 1,7	↓ 0,9	→ 0,9	↑ 1,7	↓ 0,8	→ 0,9	↑ 1,7	↓ 0,8	→ 0,9

Πίνακας 0-13: Δείκτης τοπικής ειδίκευσης των περιφερειών ως προς την απασχόληση 2013-2016

Πηγή: Ελ. Στατ. – ίδια επεξεργασία

	2013			2014			2015			2016		
	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο	1ο	2ο	3ο
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	↑ 2,3	↓ 0,9	↓ 0,8	↑ 2,3	→ 1,0	↓ 0,8	↑ 2,2	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 2,1	↓ 0,8	↓ 0,8
Κεντρική Μακεδονία	→ 1,1	→ 1,1	→ 1,0	↑ 1,1	→ 1,0	→ 1,0	↑ 1,1	↑ 1,1	→ 1,0	↑ 1,2	→ 1,0	→ 1,0
Δυτική Μακεδονία	↑ 1,4	↑ 1,6	↓ 0,8	↑ 1,4	↑ 1,6	↓ 0,8	↑ 1,5	↑ 1,5	↓ 0,8	↑ 1,5	↑ 1,8	↓ 0,8
Ήπειρος	↑ 1,6	→ 0,9	→ 0,9	↑ 1,6	→ 1,0	↓ 0,9	↑ 1,6	→ 1,1	↓ 0,9	↑ 1,6	→ 1,0	↓ 0,9
Θεσσαλία	↑ 1,8	↑ 1,1	↓ 0,8	↑ 2,0	→ 1,1	↓ 0,8	↑ 1,9	→ 1,0	↓ 0,8	↑ 1,8	→ 1,1	↓ 0,8
Ιόνια Νησιά	↑ 1,4	→ 0,9	→ 0,9	↑ 1,2	→ 0,9	→ 1,0	↓ 0,7	↓ 0,8	→ 1,1	↓ 0,6	↓ 0,8	↑ 1,1
Δυτική Ελλάδα	↑ 1,9	↓ 0,8	↓ 0,9	↑ 1,9	↓ 0,8	↓ 0,9	↑ 1,8	↓ 0,8	→ 0,9	↑ 2,0	↓ 0,8	↓ 0,9
Στερεά Ελλάδα	↑ 1,6	↑ 1,5	↓ 0,8	↑ 1,8	↑ 1,5	↓ 0,7	↑ 1,9	↑ 1,6	↓ 0,7	↑ 1,8	↑ 1,5	↓ 0,8
Αττική	↓ 0,1	→ 0,9	↑ 1,2	↓ 0,1	→ 1,0	↑ 1,2	↓ 0,1	→ 1,0	↑ 1,2	↓ 0,1	→ 1,0	↑ 1,2
Πελοπόννησος	↑ 2,4	↓ 0,9	↓ 0,8	↑ 2,5	↓ 0,8	↓ 0,8	↑ 2,4	↓ 0,9	↓ 0,8	↑ 2,3	↓ 0,9	↓ 0,8
Βόρειο Αιγαίο	→ 1,0	↓ 0,7	→ 1,1	↑ 1,1	↓ 0,7	→ 1,0	↑ 1,5	↓ 0,7	→ 1,0	↑ 1,3	↓ 0,7	→ 1,0
Νότιο Αιγαίο	↓ 0,6	↑ 1,1	→ 1,0	↓ 0,6	→ 1,0	→ 1,1	↓ 0,6	↓ 0,8	↑ 1,1	↓ 0,6	→ 1,0	→ 1,1
Κρήτη	↑ 1,5	→ 0,9	→ 0,9	↑ 1,2	→ 0,9	→ 1,0	↑ 1,3	↓ 0,9	→ 1,0	↑ 1,2	↓ 0,8	→ 1,0

